

SZABÓ LÁSZLÓ

A MAGYAR
ROKONSÁGI RENDSZER

DEBRECEN, 1980

Édesapám emlékének

SZABÓ LÁSZLÓ

A MAGYAR
ROKONSÁGI RENDSZER

DEBRECEN, 1980

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
Kiadványa

Szerkeszti:

UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:

Dám László

Lektorálta:

Dankó Imre

Techn. munkatárs:

Bartha Elek

ISSN 0138-9882

Az emberiség legősibb társadalmi intézményei vérségi kapcsolatokon alapultak. Jóllehet ezek a történelem folyamán mind formájukban, mind lényegükben, s ösztársadalmon belüli súlyukban nagy változáson mentek át, mégis számos archaikus vonást őriznek, s elemzésüknek napjainkban is alapvető jelentőségük van. Nem véletlen ezért, hogy a humán tudományok mindig is megkülönböztetett figyelemmel kezelték. Az európai néprajztudomány, az európai etnológia, szociálintropológia egyaránt nagy gondot fordított a vérségi alapú társadalmi intézmények kutatására, különös gonddal kezelve a családot, rokonsági rendszereket, a nemzetséget, mint közülük a legáltalánosabbakat, legmaradandóbbakat. Már igen korán számos leírás született a természeti népek vérségi alapú társadalmi intézményeiről, de mellettük felfigyeltek a kutatók olyan európai népeknél meglevő társadalmi alakulatokra, mint a délszláv *zadruga* vagy a palóc *nagycsalád*.

A vérségi alapú társadalmi intézmények módszeres és átfogó kutatása *Morgan L. H.* munkájával indult meg a múlt század harmadik negyedében. A világ népei rokonsági rendszerének tanulmányozása során eljutott az ősi társadalmak olyan rajzáig, tipológiájáig, amely *Engels Fr.* adaptációjában és továbbgondolásában máig is a marxista filozófia társadalomelméletének sarkkövét jelenti.¹ *Engels Fr.* munkája révén széles körben elterjedtek a morgani eredmények is, s megtermékenyítették mind a társadalomtudományokat, mind a közgondolkodást. E két mű-

1. *Morgan, L. H.*: *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington, 1971.; *Uő.*: *Az ősi társadalom*. Budapest, 1961.; *Bodrogi Tibor*: *Lewis Henry Morgan*. In: *Morgan, L. H.*: *Az ősi társadalom*. Budapest 1961. I-XXIV.; *Uő.*: *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése*. Műveltség és Hagomány, III. 1961. 129-136.; *Engels, Fr.*: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, 1949. (Első kiadásának évszáma, Marx K. előszavával: 1884).

ből kiindulva – de ezeket gyakran szét is választva – szükségszerűen két fő irányzat született. *Morgan L. H.* eredményeit az engelsi társadalomszemlélet kikapcsolásával továbbfejlesztő antropológusok újabb anyagot tártak fel, finomították – s egyben módosították is – az ősi társadalomról *Morgan L. H.* által kialakított képet. Módszertanilag, s hatását tekintve ki kell emelnünk *Radcliffe-Brown A. R.* és *Murdock G. P.* eredményeit, elemzéseit.² A természeti népekkel foglalkozó munkák éppen az ő eredményeikre is támaszkodva mindig nagy teret szenteltek a társadalmi viszonyok rajzának, elemzésének, feltárva a legkülönbözőbb népek, népcsoportok vérségi alapú intézményrendszerét is. Az eredmények gyakran teoretikus szinten is újrafogalmazódtak olyan kutatók kezén, akik a szocialantropológia módszereit, elméletét egyéb vonatkozásban is megújították.³ Két jelentős magyar kutatót is számon tarthatunk közöttük. *Beöthy Leó* átfogó munkája világszerte feltűnést keltett, még *Morgan L. H.* kortársaként is. A nemrég elhunyt *Láng János* pedig újabb összegző munkára vállalkozott az ősi társadalmakat kutatva.⁴

A másik irányzat *Morgan L. H.* és más szocialantropológusok eredményeit az engelsi koncepció irányába és jegyében fejlesztette tovább, részben filozófiailag, részben pedig az etnológia és etnográfia vonalán. Az utóbbi, nem filozófiai irány elsősorban a szovjet kutatók nevéhez köthető. Ők elsősorban – s bennünket most leginkább érdeklően – a szibériai, finnugor és kaukázusi népek vizsgálata alapján érték el ered-

2. *Radcliffe-Brown, A. R.*: African System of Kinship and Marriage. London, 1950.; *Murdock, G. P.*: Social Structure. New York, 1949.; *Bodrogi Tibor*: Társadalmak születése. Budapest, 1962.; *Uő.*: A magyar rokonsági terminológia . . . , i. m. 132–136. A falusi, paraszti rokonsági szervezetet, a családformát értékelte világviszonylatban újabban: *Goldschmidt, W.-Kunkel, E. J.*: The Structure of the Peasant Family. American Anthropologist, 73. 1971. 1058–1076.

3. *Malinowski, B.*: The Family among the Australian Aborigines. New York, 1963.; *Uő.*: Baloma. Budapest, 1972.; *Boas, F.*: Népek, nyelvek, kultúrák. Budapest, 1975.; *Mead, M.*: Férfi és nő. Budapest, 1970.

4. *Beöthy Leó*: A társadalmi fejlődés kezdetei. I–II. Budapest, 1882.; *V.ő.*: *Zsigmond Gábor*: A magyar társadalom néprajz kezdetei. *Beöthy Leó* 1839–1886. Budapest, 1974.; *Uő.*: (Szerk.): Az ősi társadalom magyar kutatói. Budapest, 1977. Ez utóbbi szemelvényeket közöl *Beöthy Leó*, *Lánczy Gyula*, *Tagányi Károly* és *Somló Bódog* idevágó munkáiból is.; *Láng János*: The True Structure and Real Meaning of Term Systems as Exemplified by the Terminology of the Australian Dieri People. Acta Ethnographica, XVIII. 1969. 353–378.; *Uő.*: Az őstársadalmak. Budapest, 1978.

ményeiket. Kiemeljük közülük a finnugorokkal foglalkozó *Csernyecov V. N.*, a szibériai népeket kutató *Koszven M. O.*, a régészeti módszerekkel finnugor népek vizsgálatában meghatározót nyújtó *Bader O. N.* és *Moora H. A.* nevét, illetve az elméletileg jelentőset alkotó, a rokonsági rendszerek néprajzi kutatását előrevivő *Olderogge D. A.* munkáit.⁵

Jóllehet a magyar népterületről már a múlt század elején készültek a rokonsági rendszert is bemutató leírások, s mint láttuk *Beöthy Leó* révén a természeti népek társadalmának magasszintű tanulmányozása is megkezdődött, a módszeres társadalomnéprajzi vizsgálatok csak későn indultak meg. A társadalom, s ezen belül a vérségi kapcsolatok rendszerének elemzését hazánkban elsősorban a jog-, a történelem- és a nyelvtudomány feladatkörének tekintették. *Hajnik Imre*, *Wenczel Tivadar*, *Timon Ákos*, *Hermann Károly*, *Hattyufy Dezső*⁶ módszeres jogtudományi monográfiái, *Acsády Ignác*, *Tagányi Károly*, *Lánczy Gyula* történeti munkássága,⁷ *Hunfalvy Pál*, *Budenz József*, *Vámbéry Ármin*, *Munkácsi Bernát*, *Gombocz Zoltán*, *Melich János*, *Németh Gyula* s még

5. *Csernyecov, V. N.*: Fraternalnoe usztrojstvo obszkougorszkogo obsztsztvo. Szovj. Ethn., 1938. 20–42.; *Uő.*: Adalékok az obi ugorok nemzeti szervezetének történetéhez. Budapest, 1949.; *Csernyecov, V. N.–Mosinszkaja, V. I.*: V pojszkah drevnej rodinü ugorszkih narodov. Moszkva, 1954.; *Koszven, M. O.*: Isztortija braka i szemi v isztorii nauki de szeredinü XIX. v. Szovj. Ethn., 1931. 64–93.; *Uő.*: Avunkulat, Szovj. Ethn., 1948. 3–46.; *Olderogge, D. A.*: Nekatorüe voproszü izucszenija szisztém rodsztva. Szovj. Ethn., 1960. 3–10.; *Uő.*: Osznovüe csertü razvitija szisztém rodsztva. Szovj. Ethn., 1960. 24–30.; *Bader, O. N.*: U isztokov finno-ugorszkaj kulturü v Vosztocsnoj i Szevernoj Evrope. Moszkva, 1966.; *Uő.*: Basszejn Oki v epohu bronzü. Moszkva, 1970., Munkásságát lásd erre vonatkozóan: *Fodor István*: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Rég. Füz., Ser. II. No. 15. Budapest, 1973.; *Moora, H. A.* Voproszü etniczeszkaj isztorii esztonszkaj naroda. Tallinn, 1936. Halála után kiadott, tiszteletére összeállított emlékkönyvben mások folytatják munkásságát hasonló szellemben: *Schmiedebeim, M.–Jaanits, L.–Selirand, J.* (Szerk.): *Studia archeologica in Memoriam Harri Moora*, Tallinn, 1970.

6. *Hajnik Imre*: Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1869.; *Wenczel Tivadar*: Magyar magánjog. Buda, 1868.; *Timon Ákos*: Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1902.; *Hattyufy Dezső*: A magyar családjog kézikönyve. Budapest, 1909.; *Hermann Károly*: Az atyai hatalom. Balassagyarmat, 1885.

7. *Acsády Ignác*: A magyar jobbágság története. Budapest, 1891.; *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Budapest, é. n.; *Uő.*: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Budapest, 1919.; *Lánczy Gyula*: A faluközösség eredete (Ősi család és tulajdon.). Budapest, 1881.

más nyelvészek szöfejtései, fogalommagyarázatai, szótárai hatalmas anyagot halmoztak fel a néprajztudomány számára is.⁸ Ez azonban az 1930-as évekig nem kelt önálló életre.

A néprajzi leírások csak egyes elszigetelt jelenségek vizsgálatára vállalkoztak, főként nyelvészeink szöfejtéseit támogatva, s nem az önálló néprajzi törekvések szárbaszökkenését segítve.⁹

Szendrey Ákos 1929-ben kezdi el az addig publikált néprajzi anyag módszeres számbavételét, s indítja meg ezzel a rendszeresebb társadalmnéprajzi vizsgálatokat hazánkban.¹⁰ Cikksorozatából kiviláglik, hogy mennyire keveset tudunk erről a fontos területről, s milyen elképesztően kevés adatunk van a vérségi alapú társadalmi intézmények jellegéről, működéséről. Az 1930-as években mégsem *Szendrey Ákos* irányvonala jelent fordulót, hanem az a nyugati polgári szociológia által is inspirált kutatási irány, amelyet *Fél Edit* szerencsésen egyeztetett össze a györffyistváni módszerekkel és szemlélettel. *Fél Edit* munkássága minőségileg más anyag feltárásához vezetett. Megteremtett egy bizonyos elvi-módszertani szempontból máig is ható, nélkülözhetetlen irányt. Munkásságának, s a nyomdokain járók publikációinak köszönhető, hogy az 1960-as években már a magyar társadalmi intézmények javarészeinek

8. *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnográfiája. Pest, 1876.; *Uő.*: A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiából kidolgozta *Hunfalvy Pál*. Pest, 1865.; *Budenz József*: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873–1881.; *Vámbéry Ármin*: A magyarok eredete. Budapest, 1882.; *Munkácsi Bernát*: Árja és a kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. Budapest, 1901.; *Uő.*: Kisebbségi uram... Ethn., XVIII. 1907. 360. *Gombocz Zoltán–Melich János*: Magyar etymologiai szótár, I–II. Budapest, 1914–1944. Számos szöfejtésükre a rokonsági terminológiákkal kapcsolatban a megfelelő helyen térünk ki.; *Németb Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. Csak a nagyobb összefoglaló munkákra utalhattunk. Más nyelvészek munkájára szükség szerint hivatkozunk.

9. *Vő.*: az „Ethnographia” c. folyóirat szómagyarázataival.

10. *Szendrey Ákos*: A közigazgatás népi szervei. NNY. I. 26–38.; 92–104.; *Uő.*: Népi büntetőszokások. Ethn., XLVII. 1936. 65–72.; *Uő.*: A magyar nemzetség szervezet emlékei. Ethn., XVII. 1936. 269–280.; *Uő.*: A népi társadalom tagozódása. Ethn., XLVIII. 1937. 188–197.; *Uő.*: A társadalom érintkezési formái. Ethn., XLVII. 1937. 272–285.; *Uő.*: A népi társasélet összejövetelei. Ethn., XLIX. 1938. 124–138.; *Uő.*: A népi társasmunkák és összejövetelek. Ethn., XLX. 1938. 273–286.

tipológiája is kialakulhatott.¹¹ Ugyanebben az időben – *Györffy István* ösztönzésére – a *Tagányi Károly* által lerakott alapokon több fiatal kutató (*Bónis György*, *Papp László*, *Tárkány-Szücs Ernő*) kezdte meg népi joglétünk módszeres kutatását. Mint impozáns kérdőívükből kiderül: a családjognak, öröklésjognak – ezen belül a vérségi kapcsolatok rendszerének is – nagy teret szántak. Sajnos ez a jogkutatási irány 1945 után hosszú ideig szünetelt, s csak az utóbbi évtizedben hozott újabb eredményeket.¹²

Minőségileg más, jellegében eltérő, de a néprajz szempontjából nagyon jelentős anyagot vonultattak fel ugyanebben az időben a népi írók szépirodalmi jellegű, de mégis tájhoz köthető, etnográfiai hitelességű környezetet felvázoló regényeikben, illetve az általuk készített, majdnem a tudományos megalapozottságú szociográfiai irodalmat is megteremtő szociográfikus írásaikban. *Móricz Zsigmond*, *Veres Péter*, *Tamási Áron*, *Szabó Pál*, *Sinka István*, *Illyés Gyula*, *Darvas József* nevét kell elsősorban megemlítenünk.¹³ Ez az irodalmi irány – amely feszült a tár-

11. *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. Budapest, 1940.; *Uő.*: Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. Érsekújvár, 1944.; *Uő.*: A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson. Érsekújvár, 1944.; *Uő.*: A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest, 1948.; *Uő.*: Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. NK., II. 1958. 3–17.; *Uő.*: Fejezetek Tiszaiagar társadalmának megismeréséhez. NK., III. 1959. 70–114.; *Fél Edit-Hofer Tamás*: Aránvok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. NK., XII. 1967.; *Uő.*: Proper Peasants. Budapest, 1969.

12. *Papp László*: Népi jogszokásaink némely kérdéséről. Klny. az Ethn., 1939-es számából. Budapest, 1939.; *Uő.*: Kiskunhalas népi jogélete. Budapest, 1941.; *Tárkány-Szücs Ernő*: Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944.; *Bónis Gyula*: Magyar jogi néphagyományok. Magyar Szemle, 1939.; Később az eddigi kutatásokat összegzi: *Papp László*: Vezérfonal a népi jogélet kutatásához. Budapest, 1948.

13. *Móricz Zsigmond*: A boldog ember. Budapest, 1935.; *Uő.*: Életem regénye. Budapest, 1939. (A felső-Tiszavidék hiteles társadalmi rajza a családon keresztül.) *Veres Péter*: Az Alföld parasztsága. Budapest, 1936.; *Uő.*: Számadás, Budapest, 1937.; *Uő.*: Gyepsor. Budapest, 1940. (Veres Péter valamennyi írása hiteles rajza a Balmazújvárosban és környékén élő alföldi parasztnak, paraszti családéletnek. Regényei e tekintetben is használhatók néprajzilag, helyhez és korhoz köthetően.); *Tamási Áron*: Szülőföldem. Budapest, 1939.; *Szabó Pál*: Lakodalom, keresztelő, bölcső. Budapest, 1942–1943. (Jóllehet regény, de tökéletes pontosságú és néprajzilag hiteles, helyhez és időhöz köthető anyagot tartalmaz, csakúgy, mint minden írása.). *Sinka István*: Fekete bojtár vallomásai. Budapest, 1942–1944.; *Uő.*: Vád. Budá-

sadalmi ellentétek feltárásának, bemutatásának szándékától – a néprajzot is arra ösztönözte, hogy a paraszti társadalom életét, a paraszti családot, rokonsági kapcsolatok szerepét más módszerrel kutassa, mint eddig. *Kiss Lajos, Ortutay Gyula, s a Dél-Dunántúlon vizsgálódók munkaközössége (Gunda Béla, Kovács Erzsébet, Kovács Ágnes, Kresz Mária) Erdei Ferenc, Féja Géza, Kodolányi János, Darvas József és Veres Péter* szemléletéhez közelálló, immár bizonyos társadalmi ellentéteket is feltáró írásai nemcsak formális tipológiát, adatgyűjtést eredményeztek, hanem felvillantották azt is, hogy a társadalom mindenkori berendezkedése, szerkezete hogyan alakítja a hagyományos struktúrát, a hagyományos intézmények formáját és belső szerkezetét.¹⁴ 1945 után ez az irány alkothatta volna meg Tiszaigár (Szolnok m.) módszeres feldolgozásával azt a munkát, amely a továbbiakban iránymutató lehetett volna. A munka máig kéziratban hever.

László Gyula régészeti kutatásai ugyancsak az 1940-es évek első felében termékenyítik meg a magyar tudományt. A honfoglaló magyar nép életét tanulmányozva alkalmassá tette a régészetet arra, hogy szisztematikus feltárással, a temető térképek elemzésével, újabb települések

pest, 1939. (Bizonyos mítosz átüt költészetén és írásain, de lényegét tekintve néprajzilag hiteles képet ad. Újabb kötete, a „Mesterek utcája” pedig a családélet, az uradalmi iparosság tökéletes rajza.); *Illyés Gyula*: Puszták népe. Budapest, 1936. (A Válasz már 1934-től közli részletekben.) *Darvas József*: Vízkeresztől szilveszterig. Budapest, 1934.; *Uő.*: A legnagyobb magyar falu. Budapest, 1937.; *Uő.*: Egy parasztcsalád története. Budapest, 1939. (Írásai, amelyek Orosháza környékéről szólnak, néprajzi hitelességük, annak dacára, hogy szépirodalmi alkotások.)

14. *Kiss Lajos*: A szegény ember élete. Budapest, 1939.; *Uő.*: A szegény asszony élete. Budapest, 1941.; *Ortutay Gyula*: Magyar népismeret. Budapest, 1937.; *Uő.*: Parasztságunk élete. Budapest, 1937.; *Uő.*: Kis magyar néprajz. Budapest, 1940.; *Dr. Mádty Zoltán*: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest, 1942. (szerzőtársakkal: Kovács Erzsébet, Kovács Ágnes, Zentai Etelka, Kresz Mária.); *Gunda Béla* (szerzőtársakkal): Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest, 1936. (A kötet szerzői: Elek Péter, Gunda Béla, Hirschler Zoltán, Horváth Sándor, Karsay Gyula, Kerényi György, Koczogh Ákos, Kovács Imre, Pócsy Ferenc, Torbágyi László); *Erdei Ferenc*: Futóhomok. Budapest, 1937.; *Uő.*: Paraszatok. Budapest, 1938.; *Uő.*: Magyar paraszttársadalom. Budapest, 1941.; *Féja Géza*: Viharsarok. Budapest, 1937.; *Szabó Zoltán*: Cifra nyomorúság. Budapest, 1938.; *Kodolányi János*: Ormánság (regények). Budapest, 1940. (Társadalomrajzuk hiteles.); *Darvas József* és *Veres Péter* munkáit lásd a 13. sz. jegyzetben.

feltárásával, konkrét adatokat szolgáltatasson a megtelepedő nomádok társadalmának rajzához. Munkáiban különös gonddal vizsgálta a család- és nemzetségi szervezetet.¹⁵

Az 1940-es évek végén az elért magyar eredmények, az európai etnológia hazánkba beszivárgó eredményei, az angolszász szocialantropológia elmélete átfogó néprajzi szemléletben találkozhatott volna.¹⁶ Meg is volt az igény az összegzésre. *Fél Edit* felmérésre is vállalkozott, de műve hatástalan maradt.¹⁷ Munkájának kétségtelenül voltak hiányosságai is (pl. kimaradt a magyar szociográfia, illetve az általa inspirált néprajzi kutatási irány felmérése; a régészet eredményeinek értékelése éppen a családszervezet, rokonsági rendszer szempontjából). Művét azonban inkább a túl kemény bíráló árnyékolta be.¹⁸ Összegzés helyett így újabb irányok változtatták meg a magyar társadalomnéprajz, ezen belül a vérségi kapcsolatok vizsgálatának eddigi képét.

A szovjet néprajzkutatók eredményeinek megismerése, a marxista filozófia társadalomelméletének megtermékenyítő hatása megszüntette a vérségi kapcsolatok egyoldalú tipológizáló jellegű kutatását, s túllépve a formális típusalkotáson a társadalom egészébe ágyazva, bizonyos szociális kérdéseket is felvetve vizsgálták néhányan a társadalom intézményeit. *Morvay Judit* munkássága részben még *Fél Edit* nyomdokain haladt, de már hasznosította – ha nem is elemzésében, de szemléletében – az új követelményeket is.¹⁹ Ennek ellenére a vérségi kapcsolatok kutatásában a marxista szemlélet kevés teret nyerhetett.

Fél Edit és a vele közösen dolgozó *Hofer Tamás* inkább a korábbi irányvonalhoz ragaszkodik, s a szinkronikus vizsgálati módszert, a tipológia megteremtését vállalja. Szemléletük azonban természetesen ki-

15. *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.

16. Itt említjük meg, hogy az Ethnographia 1944–1948 között fokozott mértékben fordult ezek felé az irányok felé.

17. *Fél Edit*: A népi társadalom... i. m.

18. *Ortutay Gyula*: A magyar néprajztudomány elvi kérdései. Ethn., LX. 1949. 1–24.

19. *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956.; *Uő.*: Néprajzi adatok a Zobor-vidékéről. NK., II. 1957. 122–127.; *Uő.*: The joint Family in Hungary. In: Europa et Hungaria. Budapest, 1965. 231–242.; *Uő.*: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethn., LXVII. 1966. 481–494.

egészül az amerikai szocialantropológia eredményeivel, hiszen korábbi felfogásuk is hasonló jellegű volt.²⁰ *Bálint Sándor* – aki módszeresen vizsgálódik a rokonsági rendszerek területén – inkább a magyar tájnyelv-kutatás hagyományait követi. Perspektivikusan azonban beépíti az aprólékosan feltárt adatokat egy délalföldi, s ezen át a magyar kultúra egészébe.²¹

Az 1960-as évek elején *Bodrogi Tibor* munkássága jelenti a fordulatot.²² Ő a szocialantropológia, a marxista társadalom elmélet és a szovjet etnográfia elvi-módszertani eredményeit ötvözi. Részben összegző, részben kutatási programot adó munkái ráirányítják a hazai kutatók figyelmét a vérségi kapcsolatok rendszerének, természetének megismerésére. Az addig csak nyelvészek és történészek vizsgálta finnugor rokonsági rendszer módszeresebb néprajzi tanulmányozásának megindítása is a nevéhez fűződik.²³

Az 1960-as évek közepén *Szabó László* munkái azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a vérségi kapcsolatok rendszerét egy átfogóbb, történetileg és szociológiailag elmélyített társadalmi képbe ágyazzák be, s az intézményeket aktivitásukban, élő tevékenységhez kötötten vizsgálják.²⁴

20. *Fél Edit-Hofer Tamás*: Proper Peasants. i. m.

21. *Bálint Sándor*: Szegedi szótár, I–II. Budapest, 1957.; *Uő.*: A szegedi nemzet. Szeged, 1974–1977. I–II. – E munkák tartalmazzák rokonsági terminológiákra vonatkozó korábbi közléseink anyagát is. *Gunda Béla*: A gyimesi csángó rokonsági elnevezések. Nyr., LXXIII. 1949. 231–234.

22. *Bodrogi Tibor*: A magyar rokonsági terminológiák... i. m.; *Uő.*: Társadalmak születése, i. m.; *Uő.*: Lewis Henry Morgan. i. m. *Uő.*: Utószó. *Mead, M.*: Férfi és nő. i. m. 333–338.; *Uő.*: Die Gesellschaftsorganisation der finnischungarischen Völker (Zur Frage des Verhältnisses des ungarischen und des uralischen Verwandtschaftssystems) In: *Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum*. Budapest, 1975. (Szerk.: *Ortutay Gy.*) 103–120.; Újabbán még *Láng János*: Az ősi társadalmak. i. m. értékelte az obi-ugor terminusokat, rendszerüket. 229–276.

23. Korábban közöltek már idevágó tanulmányt Magyarországon: *Steinitz, W.*: A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl., XI. 1956. 321–334.

24. *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok, 1968.; *Uő.*: Útmutató a palócság munkaszervezetének kutatásához. Eger–Szolnok, 1970.; *Szabó István–Szabó László*: Az erdő szerepe az Ipoly-völgy közöskéinek életében a jobbágyfelszabadítás után. In: Börzsöny néprajza (Szerk.: *Ikvai Nándor*), Szentendre, 1977. 71–92.; *Uő.*: Az Ipoly-völgy népi társadal-

Munkáiban kísérletet tesz arra is, hogy egyes zárt néprajzi, etnikai csoportok rokonsági terminológiai rendszere és a kulturális egység sajátos belső fejlődése között összefüggéseket keressen, illetve feltárja a vérségi kapcsolatok rendszerének, intézményeinek történeti alakulását, az alakulás mechanizmusát.²⁵ *Órsi Julianna* 1970-es években megindított család- és rokonságszervezeti kutatásai pedig az endogámia, exogámia jelenségét, a migrációs irányultságot vizsgálják komplex módon egy-egy kulturálisan zártnak tekinthető paraszti közösségben.²⁶

Az 1970-es években nemcsak a néprajzi publikációk sokasodnak meg, nemcsak a néprajzi módszerek gazdagodnak, hanem a társtudományok terén is alapvető változások, új eredmények könyvelhetők el. A történettudományban *Györffy György* konkrét vizsgálatait, s *Szűcs Jenő* elméleti munkássága alapvető. Ezt egészítik ki a régészet eredményeivel – ha néha polemikus módon is – *László Gyula* és követőinek eredmé-

ma. In: Börzsöny néprajza (Szerk.: *Ikvai Nándor*), Szentendre, 1977. 443–486.; *Uő.*: Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori paraszttársadalma. Ju.: Acta musei de János Arany nominati. I. 359–432. (Szerk.: *Novák László*). Nagykőrös, 1979.

25. *Szabó László*: A jászdózsai rokonsági rendszer. In: Jászdózsa és a palócság (Szerk.: *Szabó László*), Eger–Szolnok, 1973. 33–114.; *Uő.*: Az alsó Garam-mente népi társadalma. (Sajtó alatt: Bratislava, Fórum Kiadó); *Uő.*: Grossfamilie und Nachbarschaft (Zum Wandel der Konsangunitätsbeziehungen in Ungarn). Ethnologia Europaea. X. 1977–1978. 40–57.; *Uő.*: A jász etnikai csoport (A jász etnikum és a jászsági műveltségi egység néprajza), I. Szolnok, 1979.; *Uő.*: A Jászság XVIII–XIX. századi társadalomnéprajza. (Sajtó alatt); *Uő.*: Család és rokonság a Zempléni hegyvidék középső részén. (Sajtó alatt); *Uő.*: Az elmagyarosodó szlovákok rokonsági terminológiai rendszere. (Sajtó alatt); *Uő.*: Kecel társadalma és munkaszervezete. (Sajtó alatt: Kecel néprajza c. kötetben, Szerk.: *Bárb János*).

26. *Órsi Julianna*: A műrokonság egyik formája Karcag társadalmában. Klny. Ethn., 1974. évi számából. Budapest, 1974.; *Uő.*: A családi élet jellemzői Hajdúböszörményben a századfordulón. In: Honismereti írások a Hajdúságból. 2. Hajdúböszörmény, 1976. 34–50.; *Uő.*: Változó társadalom – változó tudat. In: Karcagi krónika. (Szerk.: *Bellon Tibor*). Karcag, 1976.; *Uő.*: Házassági kapcsolatok szerepe az etnikai jegyek meghatározásában. In: Mátraderecske (Néprajzi tanulmányok), Szerk.: *Bakó Ferenc–Dobrossy István*, Eger 1978. 88–107.; *Uő.*: Karcag házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. században. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, II. Szolnok, 1978. 203–214.; *Uő.*: Utcaközösség napjainkban. (Az MTA Szociológiai Intézete pályázatán díjat nyert, megjelenés alatt álló munka); *Uő.*: A keceli család- és rokonsági szervezet. (Sajtó alatt.)

nyei.²⁷ A szovjet történész és régész, illetve néprajzos iskolán nevelkedett kutatók (*Bartha Antal, Erdélyi István, Veres Péter, Fodor István*) pedig őstörténeti ismereteinket gyarapították, s a finnugor és ősmagyar korra vonatkozó tudásunkat mélyítették el.²⁸ A XVII–XIX. századdal foglalkozó történészek, főként az agrártörténészek a paraszti család szerkezetének feltárásában mutattak fel a néprajzot is befolyásoló eredményeket. *Szabó István, Veress Éva, Kosáry Domokos* már igen korán hatottak a néprajzra, s megállapításaik ma a néprajzi gondolkodás szerkesztésének alkotják.²⁹ Ugyanezt a korszakot – s mellette a közelmúlt és

27. *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.; *Uő.*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Kortársak és krónikások híradásai). Budapest, 1977. E munkában bennefoglaltatik számos korábbi írása, ezek felsorolásától eltekintünk.; *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Budapest, 1974.; *László Gyula*: Magyar és Hunor nyomában. Budapest, 1970.; *Uő.*: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977.; *Uő.*: Contribution a l'archéologie de l'époque des migrations. Acta Arch., 1957.; *Uő.*: Die ungarische Landnahme und ihre Vorereignisse (Über die Forschungen zur Landnahme der Ungarn). In: Congressus quartus internationalis fenno-ugratarum. (Szerk.: *Ortutay Gyula*). Budapest, 1975. 195–210.; *Mesterbázy Károly*: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. Klny. A debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyvéből. Debrecen, 1968.; *Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovas temetkezések. Klny. a szegedi Móra Ferenc Múzeum 1971/72. évkönyvéből, Szeged, 1973.; *Vő.*: *Dienes István–Kristó Gyula*: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században című kandidátusi értekezéséről. Arch. Ért., Vol. 105. 1978. 107–129.

28. *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.; *Erdélyi István*: Újabb régészeti kutatások Dagesztánban. Arch. Ért. Vol. 99. 1972. 115–116.; *Uő.*: Régészeti kutatások Baskíriában és a magyar őstörténet. Arch. Ért., Vol. 99. 1972. 224–248.; *Uő.*: Steppe – Klíma – Völkeranderung. Klny. a szegedi Móra Ferenc Múzeum 1969. évi évkönyvéből.; *Uő.*: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1977. 65–78.; *Fodor István*: Vázlatok a... i. m.; *Uő.*: A finnugor régészet fő kérdései. In: Urali népek (Szerk.: *Hajdú Péter*), Budapest, 1975. 47–74.; *Uő.*: Verecke híres útján... Budapest, 1976.; *Veres Péter*: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. NÉ., LIII. 1971. 31–54.; *Uő.*: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Klny. a Valóság 1972. évi számából.; *Uő.*: A finnugor kutatás és a magyar őstörténet. In: Bán Aladár emlékezete. (Szerk.: *Kodolányi János–Voigt Vilmos*), Várpalota, 1974. 95–118.

29. *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Budapest, 1966.; *Uő.*: A középkori magyar falu. Budapest, 1969.; *Uő.*: Jobbágyok-paraszatok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1976.; *Uő.*: (Szerk.:) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I–II. Budapest, 1965.; *Veress*

jelen viszonyait a történeti statisztika is mindjobban segítette átvilágítani, egyben a tendenciák, jelenségek konkrét arányait is megfoghatóbbá tenni. *Andorka Rudolf*, *Faragó Tamás* és *Szabó István* pedig már néprajzi szempontok figyelembevételével végzik családrekonstrukciós és genealógiai vizsgálataikat.³⁰

Az 1960-as évek elejétől megújuló klasszikus szociológia a legkülönbözőbb nyugati és marxista módszerek ötvözésével vizsgálja napjaink társadalmát, családszervezetét, rokonsági viszonyait is. A családszociológiai kutatások terén elsősorban *Cseb-Szombathy László*, *H. Sass Judit*, *Lőcsei Pál* nevét említjük meg. A családszociológiai munkák a néprajz számára is rengeteg módszertani, elvi tanulással szolgálnak. A falusi családok vizsgálatainál azonban a szociológia szorul vagy szorulna inkább a néprajz eredményeire, támogatására, hogy helyes képet alkothasson a változó paraszti világról.³¹

A nyelvészeink folytatják a korábbi, kiérlelt módszerű, elsősorban szövejtésen alapuló társadalmi kép kialakítását. Az utóbbi évtizedben megjelent hatalmas kézikönyvek (etimológiai szótárak, nyelvatlasz, összegző monográfiák), részletekig hatoló elemzések már inkább figyelembe veszik a társtudományok eredményeit, mint korábban.³² A nyelv-

Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalomban a XVII. század közepén. Tört. Szeml., I. 1958. 379–429.; *Uő.*: Vita a jobbágháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. Klny. a Tört. Szeml. 1961. évf.-ból.; *Kosáry Domokos*: A paraszti „família” kérdéséhez a XVIII. század elején. AtSz., V. 1963. 120–132.

30. *Andorka Rudolf*: A paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Ethn., LXXXVI. (1975.) 340–367.; *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. I: Történeti statisztikai tanulmányok. 3. sz. Budapest, 1977.; *Szabó István*: Egy jászdózsai család genealógiája. In: Jászdózsa és a palócság. (Szerk.: *Szabó László*.) Eger–Szolnok, 1973. 33–114.; *Uő.*: A jászdózsai Kiss család gazdálkodása a kapitalizmus korában. In: Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve. Jászberény, 1974.; Módszertanilag fontos lépés volt az 1977-ben Kunszentmártonban összeült tanácskozás e tekintetben: *Barna Gábor–Szabó László* (Szerk.): Az anyakönyv, mint történeti forrás. Múzeumi Levelek, Szolnok, 1980.

31. *Cseb-Szombathy László* (szerk.): A változó család. Budapest, 1978.; *Uő.*: Családszociológiai problémák és módszerek. Budapest, 1979.; *H. Sass Judit*: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Budapest, 1976.; *Lőcsei Pál* (szerk.): Család és házasság a mai magyar társadalomban. Budapest, 1971.

32. *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963.; A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Folyamatos megjelenésű kötetek. (A továbbiakban rövidítést használunk

tudomány eredményei bármely korszakra vonatkozóan szilárd alapot adhatnak minden tudománynak, amely társadalom történettel, ezen belül a társadalom különböző intézményeivel foglalkozik.

Természetesen nemcsak Magyarországon élénkültek meg a társadalom intézményeit kutató néprajzi irányok, hanem a szomszéd népeknél is, ahol – éppen mert hagyományosan anyagi és szellemi kultúra kutató volt, illetve ki sem alakult a társadalomnéprajz. Több helyen jelentős összegzés is történt, másutt csak a kezdeti feltárás állapotáról számoltunk még be. Az eredmények azonban máris segítenek bennünket abban, hogy elhelyezzük a magyarság vérségi kapcsolatainak rendszerét egy Közép-Kelet-európai összefüggésben. A lengyel néprajzban *Dobrowolski K.* és *Zawistowicz-Adamska K.* nevét emeljük ki. Az utóbbi nemcsak a lengyel, hanem az egész szláv rokonsági rendszer áttekintésére is vállalkozott.³³ *Zelenin D.* 1927-ben megjelent áttekintése óta az ukrán és kelet-szláv rokonsági rendszert *Nabodil O.* vizsgálta.³⁴ *Gavazzi M.* a Balkán rokonsági és családszervezetében gondolkodik, s a zadrugák kutatásában természetesen hatalmas irodalmat tudhat maga mögött.³⁵ A szlovák vérségi kapcsolatokat a magyar kutatásokhoz némileg hasonlóan, a társadalom- és munkaszervezetbe beágyazva *Švecol-*

a nyelvtudományi kézikönyvek hivatkozásainál. E munka rövidítése: MNYJA.); A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Budapest, 1967–1976. (Rövidítés: TESz.); A magyar szókészlet finnugor elemei. I–III. Budapest, 1967–1978. (Rövidítés: MSzFE.); Magyar értelmező kéziszótár. Budapest, 1972. (Rövidítés: ÉKSz.); *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–II. Kolozsvár, 1976–1978. (Rövidítés: SzT.). Egyéb nyelvészeti munkákra a szükséges helyen külön hivatkozunk.

33. *Dobrowolski, K.*: Tradycyjna rodzina chlopska w pludniwej polsce na przelomie XIX. i XX. w. In: Studia najd zyciem spolecznym i kultura, „Prace Komisji Socjologicznej” Nr. 7. 1966.; *Zawistowicz-Adamska, K.*: Systemy krewnicze na slowianszynnie w ich historacznospolecznym uwarunkowaniju. Wroclaw–Warszawa–Kra-ków–Gdansk, 1971.

34. *Zelenin, D.*: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927.; *Nabodil, O.*: Die Überreste der Grossfamilie bei den Ukrainern in der Ostslowakei. Zeitschrift für Slavistik. 1958. 93–105.

35. *Gavazzi, M.*: Das Los der Grossfamilie auf den Balkan (Vorträge, gehalten auf der Balkanologen–Tagung der Südosteuropa Gesellschaft zu München vom 7–10. November 1962.) In: Südosteuropa Schriften. 1964.

vá S. vizsgálja,³⁶ az eddig elért eredményeket pedig *Filová B.* foglalta össze.³⁷ *Weber-Kellermann I.* impozáns munkája a német családot tekinteti át, amely azonban lényegesen polgárosultabb, mint a Közép- és Kelet-európai paraszti családok.³⁸

A Magyar Néprajzi Lexikon eddig megjelent két kötete bemutatja a vérségi kapcsolatok, ezen belül a családszervezet sajátosságait is, meghatározva a fogalmakat, kifejezésre juttatva a néprajz állásfoglalását.³⁹ Sajnos azonban a családszervezettel, rokonsági rendszerrel kapcsolatos szócikkek nélkülözik a társtudományok eredményeit, főként pedig a történeti aspektust. A szócikkek kizárólag fogalomalkotó, tipológizáló és szinkronikus jellegűek. A magyar, a közép- és kelet-európai kutatások eredményei, illetve a marxista társadalomelmélet alapján dinamikusabb kép is kialakítható lett volna. Adós e fontos kézikönyv a család más intézményekhez való kapcsolódásának mélyebb rajzával is, főként történeti vonatkozásban.

Figyelemre méltó éppen ezért, hogy a magyar néprajz legújabb nagy összefoglalásában – ha vázlatosan is – *Balassa Iván* teljesebb képet rajzol a vérségi alapú társadalmi intézményeinkről, mint a lexikon. A régészeti, nyelvészeti és történeti adatok távlatot adnak a lényegileg megfogott ábrázolásnak. Ugyanakkor a szerző gazdagon mutatja be a vérségi alapú társadalmi intézmények kapcsolódását más intézményekhez, s az egész magyar társadalomhoz.⁴⁰

Jelen összegzésünk az itt vázlatosan megrajzolt kutatási irányok tanulságainak és eredményeinek felhasználásával, saját gyűjtött anyagra támaszkodva próbál átfogóbb képet felvázolni a magyar parasztság vér-

36. *Švecová, S.*: Klassifikacia rodinných formen v slovenskom materialí. Český lid. 53. 1966. 85–89.; *Uő.* Haus – und Familienformen in der Slovakei. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, 13. 1967. 89–100.; *Uő.*: Ludové obydlie a rodinne formy na Slovensku. Národopisny vestník československy, 2. 1967. 107–125.

37. *Filová, B.*: Das Gesellschaft- und Familienleben. In: Die Slovakische Volkskultur. (szerk.: *Horvathová, E.–Urbancová, V.*), Bratislava, 1972. 161–184.

38. *Weber-Kellermann, I.*: Die Familie. Frankfurt am Main, 1976.

39. Magyar Néprajzi Lexikon. (Szerk.: *Ortutay Gyula*) I–II. Budapest, 1977–1979. A család- és társadalomszervezetre, rokonsági rendszerre vonatkozó szócikkeket Morvaj Judit írta.

40. *Balassa Iván–Ortutay Gyula*: Magyar néprajz. Budapest, 1979. 45–110.

ségi alapú társadalmi intézményeiről. Függetlenül azonban a különböző irányoktól, munkánkban elsősorban a már korábban kialakított saját kutatási irányunkat igyekszünk folytatni. Tisztában vagyunk a vállalkozás nehézségeivel, buktatóival. Bízunk azonban abban, hogy – nem megkerülve, hanem vállalva a kényes pontok elemzését is – éppen munkánk fogyatékoságai, gyenge pontjai ösztönzik majd a kutatást ezek pótlására. Reméljük, hogy ily módon később egy teljesebb, a magyar néprajztudomány egyéb területein már megvalósult, magasabb szintű összefoglaláshoz méltó kép kialakulását segítjük elő.

Rokonsági terminológia rendszerünk századfordulói képe rendkívül összetett. Elkülöníthető egy városi és egy falusi (elsősorban a parasztsághoz köthető) rendszer. Az utóbbin belül pedig határozottan kirajzolódik egy nagy- és egy kiscsaládi változat. A városi alakulat egyértelműen a kiscsaládokhoz köthető.⁴¹ E rendszereken belül is további differenciálás végezhető el. A nagycsaládi terminológiai rendszer együtt- és külön élő jegyeket mutató variánsokra bontható; a kiscsaládi rendszerek szerkezetükben nem, terminusaikban azonban a nagycsaládi rendszerekhez hasonlóan vidékenként gazdag változatokat mutatnak.⁴²

A magyar rokonsági terminológiai rendszereknek azonban – függetlenül a családformától – közös vonásai vannak: igen differenciált társadalmi viszonyokat tükröznek; deskriptív (leíró) jellegűek; leszármazási rendjük patrilineáris (apaági); határozottan kifejezik valamely családforma társadalomban betöltött helyét, a család (családtípus) egyéb, közösségen belüli társadalmi intézmények közötti státusát. Ez a rokonsági terminológiai rendszer, s maga a rokonság, a századfordulón még beilleszkedett egy-egy tágabb, szintén vérségi meghatározottságú intézménybe, intézményrendszerbe. A család és rokonság része lehet – ha egyre halványuló formában is – a bad-nak, a szer-nek vagy a nemzetiség-nek. Ezek az intézmények a századfordulón már csak az ország bizonyos vidékein működtek igen kis intenzitással, a legtöbb helyen inkább csak az emlékezetben éltek. A városi rokonsági rendszer pedig nem ezek segítségével, hanem közvetlenül illeszkedett bele már ekkor is a városi társadalomba.⁴³

41. Bodrogi Tibor: A magyar rokonsági terminológia ... i. m. 136–143.

42. Szabó László: A jászódzszai rokonsági ... i. m.

43. Bodrogi Tibor: A magyar rokonsági terminológia ... i. m. 136–138.; *Uő.*: Die Gesellschaftsorganisation ... i. m.; Láng János: Az őstársadalmak. i. m. 229–243.

A magyar rokonsági terminológiai rendszer azonos vonásokat őriz a finnugor, főként az észti, finn rendszerekkel. Elkülönül ugyanakkor a környező szláv népekétől abban, hogy azok a *klasszifikáló* (osztályozó) rendszer bizonyos jegyeit is mutatják még.⁴⁴ Jóllehet a magyar terminusok legnagyobb része finnugor, sőt urali-kori szótövekre vezethető viszsza, s idegen eredetű csak kevés van közöttük, a rendszer nem egyenes örökség ebben a teljes formájában, amelyben ma ismerjük. A terminusok nagyobb része urali-, finnugor- vagy ugor kori tövekből a magyar nyelv külön életében alakult ki az ősi-, az ómagyar korban vagy a középkorban. A mai teljes rendszer kialakulásához hozzájárult jelentős mértékben a szláv nyelvből átvett terminusok néhány is (család, unoka, déd, komá, dajka, mostoha), s ma is fontos helyet foglalnak el ezek a magyar rokonsági terminológiai rendszeren belül.⁴⁵ E szavak – rendszerbeli fontos helyük ellenére – sem változtatták meg azonban a rendszer lényegét, hanem adott keretekbe illeszkedtek bele, kizorítva esetleg finnugor eredetű szavakat.⁴⁶ Mínt hogy a finnugor eredetű rokonsági terminusaink a finnugor töből nem egy időben keletkeztek, eredetileg esetleg más jelentést hordoztak, szükséges megvizsgálnunk, hogy az urali kortól kezdve – a ma élő terminológiákra, s ezek történetére támaszkodva – hogyan alakult vagy alakulhatott rokonsági rendszerünk? Milyen lehetséges társadalmi kapcsolatok állottak egy kor rokonsági terminológiai rendje (vagy rendjének töredéke) mögött?

Áttekintésünket az urali kortól az ősmagyar korig a nyelvtudomány és a régészet eredményeire alapozzuk, felhasználva ehhez a néprajztu-

A szerző az osztály rokonsági terminológiai rendszer elvét azonosnak tekinti a magyarral, azonban elkülöníti oly tekintetben, hogy a „mi rokonsági rendszerünk . . . egyes személyeknek egyes személyekkel fennálló kapcsolatait tartja nyilván, az osztály terminusrendszer viszont egyes személyeken egész genssekkel fennálló különböző kapcsolatait . . .” Lásd még: *Bodrogi Tibor: Die Gesellschaftsorganisation . . .* 108–109.

44. *Bodrogi Tibor: A magyar rokonsági terminológia . . .* i. m.

45. *Vö.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest, 1967–1976. (Szerk.: *Benkő Loránd.*) I. 471–472.; III. 1031.; I. 600.; II. 533–534.; I. 587.; *Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza.* i. m. 118.; *Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ősi- és néptörténet forrástudománya.* Budapest, 1963. 22–29.

46. *Moór Elemér: A nyelvtudomány . . .* i. m. 39. Egyik legfontosabb rokonsági terminusunk története ma sem tisztázódott: „felesleges jövevényszó”-nak tartja a szerző a *család* szót, amely nem tudni milyen régi szavunkat szorította ki.

domány, a szocialantropológia, etnológia leszűrt eredményeit, a történettudomány és a marxista társadalomelmélet megállapításait. Tisztában vagyunk vállalkozásunk roppant nehézségeivel, kockázatos voltával, s azzal, hogy a komplex megközelítés ellenére is bizonytalan talajon járunk. Egész fejtegetésünket – nem annyira egészében, mint bizonyos részleteiben – idézőjelbe téve, feltételes módban lehet csupán megfogalmazni. Mégis vállalkoznunk kell határozottabb állásfoglalás kialakítására, mert talán az ennek nyomán kibontakozó vita vihet el igazában a szilárd eredményekhez, biztosabb képhez. Mielőtt rátérnénk fejtegetéseinkre, szükségesnek tartjuk módszerünket röviden ismertetni, egy-egy példán bemutatni az esetleges másirányú következtetések lehetőségeit is.

Kiindulási alapunk mindenkor a magyar nyelvben ma is meglevő szó, rokonsági terminus. Néhol – ahol ez módunkban állott – más finnugor népek nyelvében meglevő terminusokat is segítségül hívunk. A szó eredetét illetően a nyelvtudomány legutóbbi nagy összefoglalásainak leszűrt eredményeit fogadjuk el, s csak abban az esetben haladunk túl a TESz és az MSzFE eredményein, ha a szóról vagy a szóval kapcsolatban újabb tanulmányok jelentek meg (pl. az *ara* szó esetében). Tisztában vagyunk azzal, hogy mindkét munkában a leszűrt eredmények sok esetben kompromisszumok eredményei. Egyes nyelvészeink az ott megfogalmazottakkal nem értenek egyet, másképpen látják ma is a szó eredetét, történetét, kapcsolatait. Mi azonban a szótárak eredményeit vagyunk kénytelenek elfogadni. Megtoldjuk azonban annyival a vizsgálati eredményeket, hogy a rokonsági terminológiák egyes darabjait nem önmagukban, elszigetelten, hanem más rokonsági terminológiákhoz való viszonyukban, mintegy egységes rendszerben tárgyaljuk, értelmezzük. S azt keressük, hogy egy-egy ilyen rendszer egy-egy adott korban milyen jellegű, mennyiben fedí az egykorú társadalomról kialakult képet, összhangban áll-e a társadalmi fejlődés adott fokával? Az adott társadalomról megrajzolt képet pedig a nyelvtudomány műveltségi szavainak, a régészet eredményeinek segítségével alakítjuk ki, s az etnológia, szocialantropológia eredményeivel szembesítjük. Tudjuk, hogy minden társadalmi fejlődési foknak megfelel a munkaeszközök, anyagi kultúra egy bizonyos foka, s e bizonyos társadalmi foknak megfelel bizonyos szintű társadalmi kapcsolat is. A korai időszakban éppen a vérségi kap-

csolatok játszanak nagy szerepet a társadalom életében, s válik fontos-
sá a rokonsági rendszer, a rokonsági kapcsolatok egésze is. Az egyes
korokból származó rokonsági terminológiákat rendszerben, s az adott
kor társadalmi viszonyaihoz igazodva vizsgáljuk, értelmezzük, de min-
denkor ragaszkodunk, s nem másítjuk meg a más módszerrel kialakított
nyelvészeti eredményeket, jelentéseket. A kutatott vagy feltételezett je-
lentések, értelmezések így társadalmi összképbe állítva megerősítést
nyerhetnek, esetleg bizonyos módosításokra szorulhatnak, jelentésük
azonban mindenképpen elmélyül, tágabb képbe ágyazódik a rokonsági
rendszeren belül, s a társadalmi összképhez viszonyítva.

Kezdjük mindjárt azzal, hogy a rokonsági terminológia fogalmunkat
megmagyarázzuk. Különösnek tetszhet – s nyelvész barátaimmal kon-
zultálva ezt ők fel is rótták –, hogy rokonsági terminusként szerepelte-
tem pl. az urali korban a *bere* 'férfi, hím', a *hím* 'férfi, ember', a *nő*
'asszony, feleség, nő', *neiti* 'leány', *lapsi* 'gyermek' szavakat, holott ezek
nem fejeznek ki rokonsági viszonyt, csupán egy-egy személy nemét jel-
zik (kivétel ez alól a nő szó). Későbbi korban ugyanígy kifogásolták a
bölgy, az *úr* szavakat is. Nos, ezek a szavak ma valóban nem mindig
tekinthetők a rokonsági terminológiai rendszer részeinek, bár a néprajz
a *leány*, *gyermek*, sőt az *ember* (az én emberem) szavakat kétségtelenül
odasorolja. Itt azonban nem a mai társadalmi szintet, s a mai rokonsági
terminológiai rendszert kell alapul vennünk. Az urali korban a rokon-
sági rendszer egészen más volt. Egy-egy zárt csoporton belül nem
ugyanazokat a viszonyokat tartották fontosnak, mint később. Egy ilyen
csoporton belül senki senkivel nem házasodhatott, elevé rokonnak szá-
mítottak, elegendőnek bizonyult csupán a nem, kor megjelölése. A mat-
riarchátus viszonyai között a nők kapcsolatai tisztázottabbak, a férfiaké
elnagyoltabbak voltak s hosszabb történeti fejlődés, társadalmi átalaku-
lás tette finomabbá, árnyaltabbá mindkét ágon a viszonyok számontar-
tását. Ilyenformán a rokonsági viszonyt nem jelző *hím*, *bere* s más ehhez
hasonló terminus értelmet nyer, kapcsolatok kifejezőjévé válik, s nem
erőltetett, hanem természetes a rokonsági terminusok közé való felvé-
tele. Később e terminusok már nem számíthatók ide, bonyolultabb tár-
sadalmi viszonyok között kihullanak a rendszerből.

A két említett szótár az egyes szavakat bizonyos korra datálja a szó-
tövek alapján, ugyanakkor közli a rokon nyelvekben előforduló alako-

kat és jelentéseket is. Amennyiben a szó alapjelentésben is rokonsági terminusnak tekinthető, mi is arra a korra datáljuk. Ám ha alapjelentésben nem tekinthető rokonsági terminusnak (pl. a *szer* 'sor'), csupán a jelentés alapja lehetett a rokonsági terminussá fejlődésnek, akkor a szó szerintünk nem tekinthető a szótóvel egyidejű rokonsági terminusnak. Felülvizsgáltuk, hogy a rokon népeknél milyen jelentéssel fordulnak elő e szavak, s ha a finn-permi és ugor nyelveknél is megvan a rokonsági terminus értelem: a finnugor korra, ha csak az ugor nyelveknél, akkor az ugor korra datáltuk a különben urali szótó rokonsági terminus jellegét. Későbbi koroknál is hasonló módszerrel jártunk el. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szó jelentése meglehetősen bizonytalan fogódzó. Az alapjelentésből egymástól függetlenül is kialakulhatott egy-egy rokon népnél hasonló jelentés, más esetben kihullhatott a szó pl. a szamojédból vagy más nyelvekből, s így a korábbi datálás is elképzelhető lenne. Ezek azonban csak feltevések, az adott anyagból más következtetést levonni nem lehet, különösen akkor nem, ha az adott terminus azzal a jelentéssel beilleszkedik egy rokonsági terminológiai rendszerbe, s ez a terminológiai rendszer megfelel egy adott társadalmi szintnek. Ha nincsen meg ez a megfelelés, természetesen a jelentést nem vehetjük alapul. Pontosabb megfelelés esetén is csak feltételezhetünk, még akkor is, ha szövegünkben határozottabb megfogalmazást alkalmazunk. Természetesen fenntartjuk a tévedés jogát, s számolunk azzal, hogy mindig több lehetőség is kínálkozik. Pl. az urali korban az 'após' jelentésű szó hiányzik. A matriarchátus viszonyai e hiányt indokolják. *Ipa* szavunkat a TESz finnugorkori töre vezet vissza egyik lehetőségként, s párhuzamait a vogul, osztják, cseremis, finn nyelvekből említi, nem mindig 'após' jelentéssel. Gondolhatnánk arra, hogy a szó a szamojédból kihullhatott, s a szó esetleg urali korból is eredeztethető. A társadalmi kép azonban elene szól. Ugyanakkor ott van a szó másik valószínű eredete is, amely szerint az *apa* szóból keletkezett volna szóhasadással, talán gyermeknyelvi szóként. A TESz azonban *apa* szavunkat az ugor korból eredezteti, tehát még későbből. Így – éppen a társadalmi képet fedő rokonsági rendszer miatt – kénytelenek vagyunk a szót a finnugor korra datálni, elfogadni inkább az első magyarázatot.

Merevnek tűnhet, hogy oly határozottan szólunk a finnugor korról, a finnugor kor elejéről, végéről, s más korokban is határozott időpontokat

adunk meg, sokkal határozottabbakat, mint kellene. Tisztában vagyunk azzal, hogy itt hatalmas időszakaszok vannak, s ezek elkülönítése nehéz. Mégis határozottabb fogalmazás szükséges, mert az állandó feltételes mód, bizonytalan megfogalmazás megfoghatatlanná válna. Hasonló kitevételekkel él a nyelvészet és a régészet is (finnugor kor vége; a korszak vége felé, stb.). A különböző tudományok eredményeinek egyeztetése ilyen bizonytalan megfogalmazásban nehéz lenne. A határozottabb fogalmazás azonban nem jelent szükségszerűen merev, megváltoztathatatlan véleményt.

Tudjuk, hogy a régészek is meglehetősen eltérő álláspontot képviselnek a finnugor őshaza tekintetében, s azt más-más régészeti kultúrához kötik. E kérdésben a legújabb kutatásokra és összefoglalásokra támaszkodunk, s közülük a *Fodor István* által finnugornak tekintett kultúra azonossága mellett foglalunk állást. Esetenként azonban más véleményekre is hivatkozunk, anélkül, hogy alapállásunkon változtatnánk.

Munkámban nagy segítséget kaptam *A. Molnár Ferenc* nyelvész és *Raczky Pál* régész barátomtól. Véleményünk több esetben eltérő, de kétélyeik, tanácsaik, adataik munkám szerves részét jelentik.

Az urali kor

A nyelvtudomány álláspontja szerint az urali kor i. e. VI. évezred tájától i. e. IV. évezred közepéig tartott. A régészet – a nyelvészeti paleontológiai módszerekkel körülhatárolt térségben – igyekezett olyan egyéges jegyeket mutató egykorú kultúrát keresni, amely feltehetően az urali népekhez köthető. A körülírt területen több összefüggő, egységet mutató neolitik kultúrát találtak, s ma is vita folyik arról, melyik azonosítható az urali népek műveltségével. *László Gyula* a Közép-Lengyelország és az Oka folyó közötti szvideri kultúrát véli annak.⁴⁷ A szovjet régészet legújabb eredményeit összegző *Fodor István* azonban elveti e lehetőséget, s ő – bár pontosan nem meghatározható módon – az urali egység felbomlása előtti legutolsó szálláshelynek az Ural mindkét olda-

47. *László Gyula*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961. 118–188. 192–196.; *Fodor István*: Vázlatok a... i. m. 5.; *Veres Péter*: Újabb adatok... i. m. 37–38.

lát és a Volga-Káma vidékét jelöli meg.⁴⁸ Mi is ez utóbbi, többek által azóta ismételtelen valószínűsített területet fogadjuk el, még akkor is, ha a finnugor régészetben oly jelentőset alkotó észt régészek más véleményen vannak.⁴⁹ E kultúrának pedig egyenes folytatása a későbbi Volga-Káma vidéki újkőkori kultúra, s ez nagy valószínűséggel kapcsolható a finnugor népekhez.⁵⁰

Az urali korból nem rendelkezünk olyan régészeti anyaggal, amelyből bővebb következtetéseket vonhatnánk le a társadalom szerkezetére vonatkozóan. A feltárt házak azonban mégis mondanak számunkra valamit. A négyszög alaprajzú, földbeásott házaknak két típusa különíthető el: egyik kisebb méretű, általában $4,5 \text{ m} \times 5,5 \text{ m}$, a másik nagyobb $5,6-7,4 \text{ m} \times 9,4 \text{ m}$. A kisebbik ház két átellenes sarkában egy-egy állandó tűzhely állott, s ez arra utal, hogy több családelem is lakhatta a házat. A nagyobbik házban állandó tűzhely nem volt, a tűz helye változott. A ház méretei mutatják, hogy több családelem, nagyszámú népesség lakhatta.⁵¹

Hajdú Péter az urali társadalom igen differenciált képét rajzolja meg a vérségi kapcsolatokra vonatkozó terminusok alapján.⁵² Az általa megadott terminusok mindenike azonban annak ellenére, hogy a szótó valóban urali kori, nem fogható fel egykorú rokonsági terminusként. Elemzésünk szerint a felsoroltak közül bizonyosan rokonsági terminus már az urali korban is az *eme (emse)* 'anya', az *ős* 'apa', a *bere* 'férfi, hím', a *hím* 'ember, férfi', a *vő* 'a leány férje', a *meny* 'a fiam felesége', a *napa* 'anyós', az *ángy* 'nagynéne, öregebb sógornő', a *nő* 'asszony, fele-

48. Fodor István: Vázlatok a finnugor ... i. m. 5.

49. Moora, H.: Voproszű etnicseszkoj ... i. m. 60.; Jaanits, L.: K voproszu ob etnicseszkoj prinadlezsnosztii neoliticseszkojgo naszelénija territorii esztonszkoj SZSZSR. In: Voproszű etnicseszkoj isztorii esztonszkojgo naroda. (Szerk.: Moora, H.) Tallinn, 1956. 142-171.; Vö.: még ellenvéleményként: Krizsevszkaja, L. JA.: Juzsnüe szvjazi uralszkih kultur v epohah pozdnyevo kamennogo veka. In: Congressus quartus internationalia fenno-ugristarum (Szerk.: Ortutay Gyula) Budapest, 1975. 161-179. és ugyanott: Szmirnov, A. F.: Voznyikovenyie proizvodjascsego hozjajsztva i finnugri. 181-185.

50. Fodor István: Vázlatok a finnugor ... i. m. 6-8.

51. Fodor István: Vázlatok a finnugor ... i. m. 9.

52. Hajdú Péter: A rokonság nyelvi háttere. In: Urali népek. (Szerk.: Hajdú Péter). Budapest, 1975. 11-43.; 31.

ség, nő' a magyarban ma is élő terminusok közül, s a *nato* 'sógor', *neiti* 'leány', a *lapsi* 'gyermek', a *setä* 'nagybácsi' a finn terminusok közül.⁵³ *Hajdú Péter* ennél jóval többet minősít urali kori rokonsági terminusnak, s felhasználja a társadalom képének rajzához. Csak példaként említjük: *fél* szavunk valóban urali korból származtatható; a belőle képzett *feleség* szó azonban nemhogy a finnugor korban, hanem jóval később, az ősmagyar korban válhatott rokonsági terminussá. *Apa* szavunkat valószínűen ugorkorinak tekintik a nyelvészek. *Had* és *szer* szavunk nem rokonsági terminus még a finnugor korban sem, hanem alapjelentésben él, s ebből egészen eltérő jelentésű szavak, fogalmak fejlődtek ki a szétválás után a különböző rokonyelvekben. Egyikük-másikuk egyáltalán nem tartalmaz olyan vonást, amely alapot adhatna arra, hogy a finnugor korban rokonsági terminusnak tarthassuk.⁵⁴ Természetesen lehetnek, sőt biztosan vannak az urali kori terminológiai rendszerben hiányosságok, hiszen valamennyi finnugor nyelvből kihullhattak szavak, mások léphettek a helyükre. Úgy véljük azonban, hogy mégis értékelhető a megmaradt szavakból kibontakozó társadalmi kapcsolatok rendje.

Szembeötlő módon egy együttélő nagycsaládi terminológiai rend áll előttünk, amely jellegében deskriptív, hiszen valamennyi rokonsági fokat külön-külön terminussal illetnek, s mind a férfi, mind a nőágon bártározott, más-más szótövé terminusok vannak. Valószínűnek látszik, hogy a régészet által feltárt, több kiscsaládi elemet magába foglaló nagyobb méretű, vagy kéttűzhelyes házak társadalma ez. Az egy-egy ház-

53. *Hajdú Péter*: A rokonság nyelvi háttere. In: *Urali népek* (Szerk.: *Hajdú Péter*). Budapest, 1975. 11-43.; 31; *Üö.*: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 63. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. I. 764-765.; III. 39-40.; II. 95-96.; II. 112-113.; III. 1175.; II. 892-893.; II. 997-998.; I. 155.; II. 1025-1026.; A magyar szókészlet finnugor elemei, I-III. (Szerk.: *Lakó György*). Budapest, 1972-1978. I. 151.; III. 516-517.; II. 281-282.; II. 285-286.; III. 696-698.; II. 436-437.; III. 463-464.; I. 87-88.; III. 472-473. A finn nyelvben megmaradt szavak mellett természetesen más rokonyelvben is maradhettek fenn ebből a korból szavak. Az alapvető rendszer azonban a magyar és finn szavakból kirajzolódik.

54. *Hajdú Péter* az eredetét, s nem az egykorú társadalmi jelentését tekinti e szavainknak.; *Vö.*: *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza i. m. „Társadalmi szervezetünk talán ősbibb fokon – írja „A magyarság helyzete az őshazában” című részben – alkalmi csoportosulás volt, később, így az ugor korban ennek neve a *had* vagy a *szer* lehetett, a szókincs azonban erre világos útbizgítást nem ad . . .” 30.

ban élők rokonsági megnevezései alkotják a terminológiai rendszert, ugyanakkor nem teremtenek a terminusok más családokkal (más házakban élőkkel) kapcsolatot. Nincs olyan terminus, amely arra utalna, hogy több, elkülönülten élő család (rokon egység) valamilyen batározottabb és nagyobb egységbe, társadalmi intézménybe tartoznék.

Az egy házban élők terminológiai rendszeréből határozottan megállapítható, hogy *a nőkre vonatkozó terminusok gazdagabbak és differenciáltabbak.* Vizsgáljuk meg a terminusokkal illetetteket egymáshoz való viszonyukban, külön véve a nőket, s külön a férfiakat, gyermekeket. Nő terminusunk összefoglaló jellegű (lehet asszony, feleség, nőnemű, lány általában). Teljes sora van – a nagyanyát leszámítva – az egy házban élő, nőket jelölő terminusoknak: *eme* 'anya' – *neiti* 'az anya leánya' – *lapsi* 'az anyának vagy leányának meghatározatlan nemű gyermeke' – *nápa* 'anyós' – *ángy* 'az anya vagy nagyanya testvére, esetleg a feleség idősebb nővére' – *meny* 'a családba bekerült idegen nő, a fiú felesége'. Szegényebb a férfiakra vonatkozó terminusok sora: *bím* (általában jelöl férfit, s nem specifikusan), *ős* 'apa', *vő* 'a családba került idegen férfi, a leány férje', *nato* 'sógor', *setä* 'nagybácsi'. Lényegében ezek élnek egyetlen, nagyméretű vagy kéttüzhelyes házban, s alkotnak egy egységet, családot. Keressük meg a terminológiai rendszer középpontját, az ego-t, vagy a lehetséges ego-kat, hogy a család összetétele megvilágosodjék előttünk. A férfiakra vonatkozó terminusok közül a gyermek használhatta az "apa" és a "nagybácsi" terminust, s a sógornók a "sógor", az anyós-após a "vő" jelentésű szót. A nőkre vonatkozó terminusok közül a gyermek használhatta az "anya", "ángy" szavakat, a legény szintén az "anya", "ángy" szavakat, az anya a "meny" és a "leány", illetve a "gyermek" jelleltésűket, a vő az "anyós" és "ángy" értelmű szavakat. Lényegében az "após" és a "fiú" szó és fogalom hiánya, a nőkre vonatkozó terminusok gazdagabbnak minősíthető használói köre (ugyanazt a terminust nőkre vonatkozóan sok szempontból értékelhetjük), arra utalnak, hogy *elsősorban a férfi került a családba idegenként, s ott a nők nagyobb számban, eltérő minőségben és funkcióban voltak jelen, s ezeket kellett kinek-kinek differenciáltan megkülönböztetni.* Jellemző – mint mondtuk is – a "fiú" jelentésű szavunk hiánya. *A gyermeket nem nélkül ugyanis megnevezték, mibelyt azonban nemileg elkülönültek a gyermekek, már csak a leányt tartják számon, a fiút nem.* Nyilván-

valóan a nemileg érett fiú házasságkötés után kiszakadt a családból, s új család tagjává vált. Ott pedig nem fiúként, hanem vőként élt, sógora lett a család feleségével egy generációjú tagjainak, a felesége anyja pedig az anyósa lett. Nyilván vele élt felesége apja is, *de az, hogy az "apósra" ebben a korban még nincsen szavunk, azt jelenti, hogy a ház-on, családon belül nem volt olyan nagy szerepe, mint az anyósnak.* Természetesen ismeretes a családba befogadott nő (*meny*) fogalma is, ami a leány más családba kerülésére utal. Ebből a szempontból csak az "anyós" (*napa*) megnevezés, illetve a "sógornök" *ány*-nak szólítása értékelhető. Tehát az idegen családba került leány ugyanolyan szerkezetű, anyajogú családba ment, mint a fiú. Valószínűleg a nálunk még e században is *vőség* néven ismeretes intézmény urali kori ellentettje lehetett a "meny"-nek menés, s vele az anyajogú nagycsalád megfoghatott nőtagjai egészültek ki működő, aktív munkaszervezetté.⁵⁵

Nyilvánvaló, hogy ez a matriarchális nagycsaládi rendszer, s az ebből következő matrilineáris leszármaztatás él tovább még a későbbi korokban is szokástörédekben, nevekben, emlékekben; meghatározó jellege természetesen egyre halványul. Kétségtelen, hogy mind nyelvészeink, mind régészeink ennek emlékeivel találkoznak a későbbi korokban, néprajzi módszerekkel mind a finnugor népeknél, mind külön a magyarságnál ezek reliktumai hámozhatók ki társadalmi szokásainkból, népköltészeti hagyatékunkból, mese- és mondavilágunkból.⁵⁶

55. A *fiú* szó szamojédből való hiánya nem teljes értékű bizonyítéka annak, hogy ez a szó az urali korban ismeretlen lett volna. A társadalmi képbe azonban beleillik a hiány is. A nyelvtudomány finnugor szónak tekintni egyértelműen. *Vő.*: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára i. m. I. 925–926.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. I. 206–207.

56. *Gulya János*: Számon tartották-e őseink az anyaaági rokonságot? Magyar Nyelv, LXIV. 1968. 402–407.; *Kubinyi László*: Az ősi magyar társadalom anyai ágú származtatási rendjének kronológiájához. In: A magyar nyelv története és rendszere. Nyelvtudományi Értekezések, 58. sz. Budapest, 1967. 135–138.; *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza, i. m. 29.; *Szendrey Ákos*: A matriarchatus nyomai a magyar népi családnemekben. Nyelvtudományi Közlemények, 1928. 422.; *Solymossy Sándor*: A matriarchatus nyomai a folklórában. Társadalomtudomány, I. 1935.; *Képes Géza*: Az idő körvonalai. Budapest, 1976. 28–42.; *Katona Imre*: Östörténetünk kérdései a szocialantropológia megvilágításában. Klny. a „Magyar östörténeti tanulmányok” c. kötetből. Budapest, 1977. 195. (E munka összefoglalja az eddigi finnugorokra vonatkozó kutatásokat, de az időben távol eső adatokat olyan módon hozza össze, hogy egy-egy kor-

Nyelvészeink az urali egység felbomlását a IV–III. évezred fordulójára teszik. Az amúgy is laza urali egységből ekkor váltak ki a szamojédok. A régészek kimutatták, hogy ekkor a déli hatás jelentősen csökkent. Az Ural keleti oldalán és a Volga–Káma vidékén élő népesség kultúrája közeledett egymáshoz. „Az anyagi kultúra erős rokon vonásai – írja *Fodor István* – az Ural mindkét oldalán minden bizonnyal etnikai egységet takarnak, főként az i. e. III. évezred első felében.”⁵⁷ Ebből a neolitikus időszakból már az Ural keleti oldaláról is ismerünk házakat, amelyek igen nagy méretűek. A méret nem állandó, jelentős ingadozás figyelhető meg: 9 m×9 m-es nagyságtól 20 m×20 m-es nagyságig. Ugyanekkor az Ural nyugati oldalán, a Volga–Káma vidékén nem négyzet, hanem téglalap alakú hosszú házakat ástak ki: 16,5 m×4,5 m. Újabb háztípusok csak a III–II. évezred fordulóján, tehát a finnugor kor végén ugor kor kezdetén jelennek meg.⁵⁸ Ez a háztípus – amelyet a turbinói (kámái) és a voloszovói kultúrák területén, már a bronzkorban funkcionálóként ismerünk – rendkívül jelentős lehet számunkra társadalomtörténetileg is. Általában 8 m×6 m-es nagyságúak és két-három-négy házat csatornaszerű folyosók, fedett átjárók kötöttek össze, ”ezzel mintegy egységes házzá egyesítve őket.”⁵⁹

A finnugorkori négyzet alaprajzú, Ural keleti oldalán lévő házakban, s a Volga–Káma vidékén feltárt téglalap alakú hosszú házakban egyaránt egy-egy nagycsalád lakhatott, legalábbis alkalmas volt egy nagyszámú, együttélő népesség befogadására. A turbinói folyosókkal összekötött házakról ugyanakkor a régészet azt tartja, hogy egyes családok elkülönülését, de mégis egységben maradását takarja. Nyilván itt a

szakra vonatkozóan abból nem alakítható ki konkrét kép vagy határozott szerzői álfogalás). *Mesterbázy Károly*: Adatok a honfoglaláskori... i. m.; *Csernyecov, V. N.*: Fraternalnoe usztrojsztvo... i. m.; *Uő.*: Adalékok az obi ugorok... i. m. (A matriarchátus egykori megléte mellett foglal állást.); *Láng János*: Az őstársadalmak, i. m. 238. Az osztják terminusoknál az apai és anyai genshez tartozás kifejeződik.

57. *Fodor István*: Vázlatok a finnugor... i. m. 9.

58. *Fodor István*: Vázlatok a finnugor i. m. 10.; *Uő.*: A finnugor régészet... i. m. 50. Itt közli a ház alaprajzát is.

59. *Fodor István*: A finnugor régészet... i. m. 55. A ház alaprajzával.

nyagszalád kisebb családemelekre való osztódása figyelhető meg a régészet módszereivel. Milyen változást mutatnak ebben az időben a rokonsági terminusok? Követhető-e a régészet által feltárt folyamat a terminológiai rendszer változásaiban, tud-e ehhez valamit hozzátenni – akár ellenvéleményként, akár tovább finomítva a képet – a terminusok elemzése?

A finnugor korra datálható rokonságneveink a következők: *bölgy* 'nő, nőtény', *atya* 'apa, após, nagyapa', *ipa* 'após vagy a feleség bátyja', *atval* 'mostohaapa' (kihalt szavunk), *úr* 'férfi, hős, vitéz', *fiú* 'hímnemű utód', *öcs* 'fiatalabb nő vagy fiú testvér', s a korszak végén, de lehet, hogy az ugor korban jelenik meg az *ara* 'a nőág (ifjabb) férfi tagjai összefoglaló neve', *had* 'nemzetség, hadsereg, hadakozás'.⁶⁰ Feltűnő, hogy a finnugor korban keletkezett terminusaink közül csupán egy vonatkozik nőre, a *bölgy* szavunk. Ez sem szorosan vett rokonsági terminus, hanem általában jelöli a nőnemű lényt. *Atval* szavunk valószínűleg ekkor még nem szerepelt ebben az összetételben, de utótagja mindenképpen a "mostoha" (fél) értelmet hordozza, tehát a valóságos apát (anyát) megkülönböztetik a mostohától. *Öcs* szavunk vonatkozhatott leányra is. Ekkor még nem alakult ki a magyarban, észben, vogulban, osztyákbán ma is meglévő fiatalabb és idősebb testvér nemenkénti megkülönböztetése. Ám lehetséges, hogy már volt ilyen tendencia.⁶¹ Összes többi rokonsági terminusunk a finnugor korból – az *ará*-t leszámítva, amellyel később foglalkozunk – egyértelműen a férfiakra vonatkozik. Legnagyobb jelentőségű, hogy megjelenik *fiú* és az apóst jelentő *ipa* szavunk. Ez arra utal, hogy a férfiágot is differenciáltabban kezdik már számon tartani; a családon belül megjelenik a differenciált nőági terminológiai rend pontosabb ellentettje férfi (apai) ágon is. A férfiak szerepének megnövekedéséről ad hírt *úr* szavunk 'férfi, hős, vitéz' jelentése is, ez egybevághat a régészeti megfigyelésekkel is, amely a korszak végefelé a turbinói halász-vadász törzsekről a következőket állapítja meg: "ebben

60. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. II. 155–156.; I. 197–198.; I. 197.; III. 1035.; I. 925–926.; III. 20.; I. 169.; II. 13.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. I. 100–101.; I. 99–100.; III. 653–655.; I. 206–207.; III. 511–512.; I. 92–93.; II. 238–239. *Ara* szavunkhoz: *Gulya János*: Számon tartották-e őseink... i. m.

61. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. II. 155–156.; I. 197.; III. 20.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. II. 305–306.; I. 99–100.; III. 511–512.;

az időben még nem beszélhetünk a matrilineáris családi rend felbomlásáról, bár ez a folyamat elkezdődött. Az állattenyésztés elterjedésével és a cserekereskedelem nagyfokú fellendülésével (fém tárgyak importja) a férfiak szerepe megnövekedett. A temetők tanulsága szerint egyes családok kezében egyre több érték halmozódott fel.⁶² Szándékosan nem értékeltük eddig az *ara* és az *atya* szavainkat. Ebben az időben *atya* szavunk nem egy meghatározott rokonsági fokot jelölhetett, hisz a rokonnépeknél ma is eltérő jelentéssel él. Úgy tűnik, hogy az apai ág felmenőinek összefoglaló neve volt. Rokonnelveinkben: 'apa, nagypapa, após' jelentésű lehet. *Gulya János* véleménye szerint *ara* szavunk ugyanakkor a nőág férfi, hímnemű felmenőit jelöli. Jóllehet az *ara* inkább az ugor kor kezdetéről, mintsem a finnugor korból datálható, a párhuzam mégis figyelemreméltó.⁶³ A férfiak megnövekedett szerepe egyrészt megkívánja a nőágon belül a férfi és női családtagok határozottabb elválasztását, másrészt *atya* szavunk ennek tükörképét adva, a férfiágot, annak férfi tagjait hangsúlyozza. *A férfiág és nőág férjainak ilyenén való elkülönítése utalhat arra, hogy a patrilineáris származtatási rend kezdetét e korszakhoz kössük.* Úgy véljük azonban – s majd látni fogjuk, hogy az ugor korban e folyamat billen át a férfiak javára –, hogy ekkor még egyértelmű patrilineáris számontartásról, patriarchális nagycsaládról nem beszélhetünk. Inkább bilaterális származtatási rend, a matriarchális nagycsalád funkcionálhatott. Ennek eldöntéséhez, valószínűsítéséhez *Képes Géza* finnugor népköltészeti elemzései, szómagyarázatai, fogalom értelmezései fontos magyarázatot szolgáltathatnak. A finn népköltészet, s mellette az észti anyag is túlon túl erősen őrzi ma is a matriarchátus emlékét. Márpedig éppen a finn-permi ág ilyen erős hagyományörzése, az

Láng János: Az őstársadalmak, i. m. Megállapítja, hogy az ifjabb és idősebb testvérek terminológiai elkülönítése a rendszeren belül „nem testvérek és paralell unokatestvérek, vagyis nem egy közös előd egyenesági leszármazottainak viszonylagos különbségét fejezik ki, hanem két különböző leszármazási vonalhoz tartozó személyek jelzésére szolgál.” 75. Ugyanakkor a finnugor rokonsági rendszeren belül – szemben az előbb idézett ausztráliai típusal, amelyet eddig szintén kor elkülönítésére szolgáló rendnek tartottak – „valóban testvérek viszonylagos életkorát jelzik” a terminusok. Az Uraltáji rokonsági rendszer ebben mutat eltérést. 232.

62. *Fodor István*: Vázlatok a finnugor... i. m. 17.

63. *Gulya János*: Számon tartották-e őseink... i. m.

erre rimelő magyar és ugor hagyományanyag azt valószínűsíti, hogy a *finnugor korban még a matriarchális nagycsaládnak nagyobb jelentősége van, s a patriarchális nagycsaláddá való átrendeződés folyamata legfeljebb megindulhatott.*⁶⁴

Másként állunk a társadalom egészével, amelyben a férfiak szerepe ténylegesen megnövekedett. Láthattuk, hogy nincsen olyan társadalmi intézményt kifejező szavunk az urali korban, amely a nagycsaládokat nagyobb egységbe fogná. A *had* szavunkkal a finnugor korban ez a fogalom megjelenik. A finn-permi ág nál a szó jelentése inkább társadalmi egységre, családi vagy területi közösségre utal: "község, gyülekezet, nemzetség, faluközösség, kerület, tartomány, egy család összes gyermeke, házszövetség, család, rokonság" értelmet nyerhet az összetételekben. A magyarban és vogulban lehet azonban 'hadsereg, hadakozik, háború' értelme is, míg az osztjákban 'férfi, ember, osztják ember, barát' jelentéssel él eltérő nyelvjárásokban, de férfiakhoz kötődő értelme van.⁶⁵ Ebből következik, hogy ez az összefoglaló terminus eredetileg a nagycsaládok összetartozását, nagyobb egységbe foglalását fejezhette ki, s feltehetően "nemzetség" alapértelme volt, bár vonatkozhatott magára a nagycsaládra is. Későbbi tágabb, családot meghaladó értelme azonban az előbbit valószínűsíti. Az ugor korban kialakult 'hadsereg, háború, hadakozik' értelme külön fejlődés eredménye, s azt sejteti, hogy ekkor ez a társadalmi intézmény már férfiakhoz kötődik. A finnugor korban azonban még nem kölcsönözhetünk neki ilyen vonást, ekkor valószínűleg a matriarchális nagycsaládok (ház nép) nagyobb egységbe foglalására szolgáló terminus lehetett. A kapcsolatot az egyes családok (ház népek) között pedig feltehetően a vérségi kötelékek jelenthették, amelyet ekkor már apai és anyai ágon egyaránt számontartottak.

64. Képes Géza: Az idő körvonalai... i. m. 28-42.

65. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. II. 13.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. II. 238-239.; Gulya János: Hodu vagy hadu? Magyar Nyelv, LXIII. 1967. 323-330.; 462-472.

A finnugor alapnyelv a finn-permi ág kiválásával az i. e. III-II. évezred fordulóján bomlott fel, s a továbbiakban – ha némi kapcsolat volt is az elszakadt finn-permi népeiséggel – az ugor ág különböző nyelvjárásai éltek egymás mellett kb. i. e. I. évezred közepéig. *Hajdú Péter* szerint a permi ág a Volga-Oka, illetve a Volga-Káma vidékén, illetve ettől kissé északabbra húzódva lakott, míg az ugor ág a Káma és az Ural hegység között. A régészeti kultúrák közül a finn-permi ág lakóhelyével a pozdnyakovi, illetve a késővoloszoúi kultúra azonosítható leginkább, s ezek a népek kétségtelenül finnugorok. Az ugorok hagyatékának pedig az ún. andronovói bronzkori kultúrát tarthatjuk, amely az előkerült leletek alapján gazdag háziállat tartó (ló, szarvasmarha, juh), földművelő kultúra volt. A bronzkorban bekövetkezett erőteljes éghajlatváltozás az ugor ág felbomlását okozta: egyik részük északabbra vándorolt, s ott folytatta komplex állattartó-földművelő gazdálkodását, a másik ág (a magyarok elődei) pedig alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, s nomád állattartásra rendezkedett be.⁶⁶ Sajnos az Uraltól keletre eső kultúrákat – köztük a bennünket érintő andronovói kultúrát – alig-alig jellemezhetjük társadalmi szempontból a régészet segítségével, míg a Volga-Káma vidékéről elég pontos ismereteink vannak. Minthogy a két kultúra azonos töről fakadt, de időközben más irányúvá vált, a Volga-Káma vidéki adatokat legfeljebb analógiaként hasznosíthatjuk. A Volga-Káma vidéki anyanyelvi kultúrában a "... társadalom alapegysége ... az apai jogú nagycsalád volt. A nemzetiségi-katonai vezetőszerep az i. e. V. századtól megnövekedett ...", s valószínű, hogy a rabszolgaság intézményét is ismerték.⁶⁷ Betetőződött

66. *Fodor István*: Vázlatok a finnugor... 15.; *Uő.*: A finnugor régészet... 55.; *Véres Péter*: A finnugor kutatás... 97-101.; *Szmirnov, A. F.*: Vozniknovénie proizvodjascsego... i. m. 189-191.

67. *Fodor István*: A finnugor régészet... i. m. 64.; *Uő.*: Vázlatok a finnugor... i. m. 51. Az anyanyelvi i. e. a VI-V. században erődített telepeket építenek, ahol az erődítmény földsánc. Kétféle háztípust tártak fel. Egyik földbeásott 40×4-6 m (valószínű részekre volt osztva), a másik földfeletti boronaház 20,8 m×13 m-es nagyságtól változik az 5 m×5 m-es nagyságig. Az előzők alkalmasak voltak több nagycsalád befogadására, de a kisebb házak hosszú változatai is befogadhattak nagyobb családot, úgy mint korábban.

hát az a folyamat e kultúrán belül – s minden bizonnyal az ugor ág kultúrájában is –, amely már a finnugor korban megkezdődött: a matriarchális nagycsalád átalakul patriarchális családdá, megőrizve a nagycsaládi formát; a nagycsaládok immár katonai jellegű nemzetségi szervezetbe ágyazódnak, a nemzetség azonban vérségi kötelékekkel kapcsolja egybe a nagycsaládokat.

Mit mutatnak ugor kori rokonsági terminusaink? Mindenekelőtt *bad* szavunkat kell vizsgálat alá venni. Ennek – mint már írtuk – alapjelentése 'nemzetség', esetleg 'nagycsalád' lehetett. Ám ez a terminus éppen az ugor ág nál *csak férfiakra* vonatkozhatott, mert erősen összeforrt a 'hadsereg, hadakozik, háború' jelentéssel is. Ez önmagában is utal arra, hogy az ananyinói kultúra alapján megállapított fejlődést óvatosan használhatjuk analógiaként, hiszen az irány ugyanaz, mint amit a régészek megállapítottak más források alapján.⁶⁸ *Ember* szavunk utótagja szintén egy férfira utaló, "férfi"-t jelölő szavunk örzi. Az *atyafi* összetétel az obi-ugorban 'fiú testvér' jelentéssel él, de az összetételből kiderül, hogy hangsúlyozottan az apa fiát értik rajta (anya + fiú). Ugor korból való származása nem bizonyos, de elképzelhető. Ha ugor kori, akkor megfelelője és ellentettje az ekkor meglévő *iafia* szónak. Ez ismét a patrilineáris számontartás jelentőségének megnövekedését hangsúlyozza. *Apa* szavunkat ugor korinak tekinthetjük. Ennek jelentése azonban nem egyértelmű. Rokonnelveinkben 'apa, nagypapa, dédnagypapa, öregember' egyaránt lehet. Így valószínűleg nem egy határozott rokonsági viszonyt jelölt. Ilyenformán ellentettje a finnugor kor végére datálható *ara* szavunknak, amely a nőág férfait jelöli, s megfelelője a finnugor kori *atyá*-nak, amely szintén az apai ág felmenő férfi rokonaira vonatkozott.⁶⁹ Nem lehetetlen, hogy ekkorra az *atya* és az *apa* között

68. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. II. 13.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. 238–239.

69. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. I. 729.; I. 198.; I. 161–162.; I. 169.; I. 197–198.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. I. 150–151.; I. 89–90.; I. 197–198. Megjegyezzük, hogy az *atyafi* szót nem tekinti ugorkori összetételnek egyik szótárunk sem, bár elemei ugor, vagy finnugor korból származnak. A társadalmi képbe azonban beleillik megléte. Hasonló összetétel van az obi ugorban is, de első elemében azok nem egyeztethetők a magyarral.

már funkciómegoszlás jött létre, s a korábbi *atya* esetleg egy meghatározott rokon fokot jelölt, az *apa* pedig összefoglaló értelmű.

Van e korból nőre vonatkozó rokonsági terminusunk is. *Szűz* szavunk a finnugorban még 'tisztá' jelentésű, s nem rokonsági terminus (bár vonatkozhatott személyre is). Az ugor nyelvekben azonban egyértelműen a 'hajadon'-ra vonatkozik. A szüzesség, mint állapot, s minősítés a néprajz tanulsága szerint akkor válik fontossá, amikor a nőt a férfi viszi a házhoz, s nem a férfi költözik a nő, amúgy is nők kormányozta családjába.⁷⁰ Úgy véljük, hogy szűz szavunk ilyen jelentése – még ha nőre vonatkozó terminus is – a patriarchátusra utal inkább, s a férfiak megnövekedett társadalmi szerepét hangsúlyozza. Az *iafia* 'gyermek' jelentésű szavunk előtagja viszont 'leány'-ra vonatkozik. Az összetétel kialakulását nyelvészeink az ugor korra teszik. Pontos ellentéte így az *atyafi*-nak, az „apa fiának”. Mindenesetre a nőág férfitagját jelölhette az *iafia* összetétel, s mint ilyen a matrilineáris származásrend továbbélésére utalna, mégis hangsúlyozva, hogy nem leányról, hanem annak férfi nemű utódjáról van szó. *Ük* szavunk ugor nyelvekbeli megfelelő jelentése 'öregasszony, nagyanya', s egyértelműen távolabbi egyenesági nőrokonra vonatkozik.⁷¹

Az ugor korban megszapordnak – főként összetételek formájában – az összefoglaló terminusok. Ezek közé tartoznak a már említettek kö-

70. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. III. 815.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. III. 606–607.; *Rombagyetjeva, E. I.*: Az asszonyi élet. In: A vízimadarak népe. (Szerk.: *Gulya János.*) Budapest, 1975. 299–310. Szűz szavunk tisztá jelentése az ugor korban valószínű nem az érintetlenséget fejezte ki, amit a mai magyar nyelvben, hanem a nő, helyesebben a nagyobb leány még menses előtti állapotát. A menses megindulása után ugyanis a voguloknál „tisztátalannak minősül” a nő, különböző szabályok különítik el. 299–301. Véleményünk szerint ez a tisztátalanság, a férfiak elkülönülése a nőktől, s a maguk szabályokkal való óvása nem a matriarchátust jellemző felfogásban gyökerezhet.; *Mead, M.*: Férfi és nő... i. m. 40–53; Samoán, ahol hasonló tilalmak védik a menstruáló nőktől a társadalmat, s tisztátalannak számít az ilyen nő, noha patriarchális rend uralkodik, mégis a főnök nővérenek, „a vérségi leszármazási rend legidősebb asszonyának” más jogai vannak, mint a többi nőnek ilyen időszakban is. Ez mutatja, hogy ahol a hatalomba valami módon a nőknek beleszólásuk van, ez a „tisztátalan” megkülönböztetés is oldódik. A szüzesség „érintetlen”, a menstruáló nő „tisztátalan” fogalma itt is két külön dolog.

71. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. III. 1050.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. III. 660–661.

zül az ember (nő + férfi), az iafia (leánya + fia), az atyafi (atya + fiú), s a korábban tárgyaltak közül a finnugor kor végére, ugor kor elejére datálható ara, öcs, (atya) és apa szavak, amelyek új szótövek, de nem egy meghatározott rokonsági fokot, hanem valamilyen ágon való számontartást fejeznek ki. Az összefoglaló terminusok nagyobb száma, s az összetételből keletkezettek eleve a társadalom bonyolultabbá váló kapcsolatait fejezik ki, s azt, hogy az eddig elkülönült, vagy határozott konstellációban (egy zárt családi közösségben) élő személyek új kapcsolatokat létesítettek, más családon kívüli személyekkel is kapcsolatba kerültek, s ezek számontartása, pontos névvel illette lényeges a társadalom számára.

Gulya János ara szavunk elemzésekor kifejti, hogy az e korban keletkezett fratriális szervezet nem más, mint "az anyaági (unilaterális) és az apaági (agnatikus) származás (származástudat) másodlagos vetülete, társadalmi megformálódása, intézményesedése". Elsődlegesnek az anyaági rendszer kiteljesedését tartja, s az apaági származtatási rendet az anyaági vetületének. A kettő azonos szintre emelkedve válhatott a fratriális nemzeti rendszer alkotóelemévé.⁷² Kétségtelen, hogy az urali kor óta annak tanúi lehetünk, hogy a már kifinomodott, nőkre vonatkozó terminológiai rendszer megfelelői sorra képződnek először az apai ágon is, majd megjelennek olyan összefoglaló terminusok, amelyek a kettőt egyesítik (ember, had, hím, öcs, atyafi, iafia, ara, apa), mintegy rokonsági intézményt is megtestesítve, egyes esetekben. Az ugor korban a férfiak társadalmon belüli vezetőszerpe (had, him) tovább növekedik, s ezt a terminusok is tükrözik. A matriarchális származási rend továbbélésével, bilaterális származtatási renddel azonban továbbra is számolnunk kell, hiszen 'ara' szavunk vagy az összétételek sorrendje (birtokos összetételben a nőt jelentő szó áll elsőhelyen) a női származási rend fontosságát bizonyítja nemcsak az ugor korban, hanem még később is. (Kubinyi László szerint nép szavunk 'nő + fiú', ember szavunk 'anya + férfi' erre utal, márpedig a nép szó az ősmagyar korban keletkezett összetétel.)⁷³

(Ük) szavunk 'öregasszony, nagyanya' jelentése – amennyiben nagy-

72. Gulya János: Számon tartották-e . . . i. m. 406–407.

73. Kubinyi László: Az ősi magyar társadalom . . . i. m. 137.

anyát jelölt az ugor korban is – annak bizonyítéka lehet, hogy a felfelé menő nőági rokonok névvel is elkülönültek egymástól. Ebben az esetben – minthogy az ugor korban a férfiág megfelelői kialakultak – gondolhatunk az *atya* 'nagyapa' jelentés terminussá rögzződésére. Máskülönben érthetetlen lenne, hogy miért van az ugor korban feltűnt *apa* szónak is hasonló összefoglaló jelentése ebben az időben. A felmenő ősök differenciáltabb megkülönböztetése egyúttal arra is utal, hogy mindkét nemű gyermek megházasodván elkerülhetett a családtól, s ezért vált – s a származás számontartása miatt – szükségessé a szülő és nagyszülő szétválását.

Szer szavunkkal eddig nem foglalkoztunk. A szó egyértelműen urali szótó, de az urali korban, sőt a finnugor kor folyamán nem igazolható, hogy rokonsági terminus lett volna. Alapjelentése 'sor, rend' volt, s később vonatkozhatott települési rendre, még később kapcsolódhatott össze a település rendjének és a benne élők egymáshoz való viszonyának lényege a 'nemzetség, nagycsalád' fogalomban.⁷⁴ Még az ugor korban sem állíthatjuk, hogy egyértelműen 'nemzetséget' jelent, hiszen az északi osztyájkban 'nemzetség', az obdorszki osztyájkban 'erkölcs, szokás, törvény, -féle' jelentésben él, a magyarban pedig a település egy fajtáját, illetve a velük összeforrt vérségi kapcsolaton nyugvó társadalmi sejtet (nagycsalád, had, nemzetség) fejezi ki. Megkockáztathatjuk azonban azt a feltevést, hogy a települési renddel való kapcsolata e szó jelentésének a finnugor korban már kialakult, sőt összefüggésben állhat a turbinói, voloszovói folyosókkal összekapcsolt háztípussal is, amely kétségtelenül egy több családelemet tartalmazó, egymással szoros kapcsolatban álló, és mégis elkülönülő vérségi együttest (talán had) fogadott be. A házak sora, rendje, egymással való kapcsolata itt nyilvánvaló, s e háztípus eléggé nagy területen jellemző, eléggé hosszú időn át köthető a Volga-Káma vidékén élő finnugor, majd finn-permi népességhez. A régészeti feltárások alapján e térségben bizonyos etnikus jegyek is tekinthető. A település ilyen jellege valószínűleg sugallta a *szer* szó 'sor, rend' jelentéséből a 'házsor' jelentéstartalom kifejlődését. Ez később – valószínűleg a szétválás után az ugor korban – elszakadva egy konkrét tele-

74. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. i. m. III. 730–732.; A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. III. 582–584.

pülesi formától, házegyütttest és a benne élőket együtt is jelenthette. Szer szavunk társadalmi intézményt jelentő értelme azonban ettől a feltételezett összefüggéstől függetlenül is csupán az ugor korban alakulhatott ki, mert a finn-permi nyelvekben nincs ilyen értelme a szónak. E szó társadalmi intézmény jelölésére való felhasználása egyben bizonyos funkció megoszlást is eredményezhetett a *bad*, a *him* és a *szer* – nagyjából azonos jelölésű – szavak között. Az ugor nyelvek jelentésváltozatai alapján – mint már említettük – a *bad* férfiakra vonatkozott, s ezen belül is hadakozásra alkalmas nemzetségtagok jelölője lehetett. *Him* szavunk a 'törzs, nemzetség, rokonság' ugornyelvi jelentései alapján, s a mai magyar jelentést is figyelembe véve általában jelölhette a férfiágon számontartott nemzetség egészét, hangsúlyozottan azzal az értelemmel, hogy a származtatás a nemzetségen belül patrilineáris. Végül a *szer* szavunk a helyhez, településrészhez való kötöttséget fejezte ki, a nemzetség egymás közelében letelepedett tagjainak valószínű jelölője volt. Ez utóbbi nem feltétlenül kapcsolódott a férfiághoz, mert ilyen jelentéstartalom nem hámozható ki belőle. Ugyanakkor a rokonsági terminusaink bipolárisak ebben az időben: *ara* szavunk a nemzetségen belül a nőág férfi, az *apa* pedig a férfiág férfi tagjait jelölhette.

A *rokon* szó töve a *rok-* ugyancsak ősi, urali kori örökségünk. Eredeti jelentése 'közeli valami', illetve 'közeledik' jelentésű igenévszó volt. A finn-permi nyelvekben a szó nem mutatható ki, az ugor nyelvekben ugyanakkor a magyarhoz hasonlóan "rokon" értelme van. Így ugorkori rokonsági terminusnak kell tekintenünk jelentése alapján „az egy bizonyos családdal, személlyel vérségi kapcsolatban lévők” – ráadásul közeliék – megjelölése volt a funkciója.⁷⁵ Ha pedig erre szükség volt, akkor az arra mutat, hogy a nemzetségen belül kisebb vérségi egységek, rokon csoportok keletkeztek, akik összetartozásuknak is tudatában voltak. A vérségi, rokon kapcsolatokat – mint láttuk – ebben az időben anyai és apai ágon is egyaránt számontarthatták. A rokonok egymás között nyilvánvalóan nem házasodhattak, de egy *bad*-on, *him*-en belül minden bizonnyal. A házasodás szabályait akkor már a bizonyosan adától-

75. A magyar szókészlet finnugor elemei, i. m. III. 535–536.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. III. 434.; Kimutatható a finn és a szamojád nyelvekben is, de a finn szó idetartozása bizonytalan, különben nem rokonsági terminus értelemben él.

ható totemisztikus, fiktív őstől való származási rend is óvta, szabályozta. *Lükő Gábor* ennek emlékeit a magyar regős énekekben, házassági dalokban, gyermekjátékokká vált szövegekben, illetve a népművészetben meggyőzően kimutatta, s elképzelését támogatja *Csernyecov V. N.* obi-ugorokra vonatkozó megfigyelése is.⁷⁶ *Lükő Gábor – szemben Molnár Erikkel – az ugor korra már nem tartja jellemzőnek a matriarchátust, s mint láttuk a terminológiai rendszerrel kapcsolatos elemzésünk is a patriarchátus meglétét mutatja, esetleg bilaterális származatási rend továbbélésével.*

Az ősmagyar kor

Az ugor kor végét, a magyarok és az obi-ugorok elválását, s így az ugor alapnyelv felbomlását a nyelvészek i. e. 500 tájára teszik, s a rendkívüli éghajlatváltozás következményének tulajdonítják.⁷⁷ A magyarság fokozottan idomult a steppei lovas-nomád élethez, amelynek keretei között azért hasznosította korábbi földművelés terén szerzett tapasztalatait is.⁷⁸ A steppére kijutva iráni és bolgár-török népekkel került kapcsolatba, s ez műveltségünkön, szokásainkban is nyomot hagyott, annak ellenére, hogy a magyarok ősei igen zárt populációs rendszert alkottak. „Nemcsak éles *nyelvi határ*, hanem egyúttal *genetikai gát*” is kialakult. eltérő nyelvük és kultúrájuk miatt, amely *endogámmá* tette etnikai környezetéhez viszonyítva az ősmagyar csoportot. „Voltaképpen – írja *Veres Péter* a legújabb szovjet kutatások összegzéseként – a magyar etnikum, vagyis az ősmagyar törzsi dialektusok láncolata sajátos módon,

76. *Lükő Gábor*: Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban *Ethn.*, LXXVI. 1965. 32–90.; *Csernyecov V. N.*: Adalékok az obi ugorok ... i. m.; *Uő.*: Fraternalnoe usztrojsztvo ... i. m. Részletesen bemutatja az obi ugorok két fratriája közötti házassági kapcsolatokat (*mosz-* és *por-nép*). *Lükő Gábor* ennek emlékeit a magyar folklórban határozottan kimutatja.; *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest, 1949. – Álláspontját nem konkrét vizsgálatokkal támasztja alá.

77. *Fodor István*: A finnugor régészet ... 67–70.; *Veres Péter*: A finnugor kutatás ... i. m. 101–102.; *Uő.*: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. NÉ., 1971. 42–47.; *Szmirnov, A. P.*: Voznikovenie proizvodjascsego ... i. m. 189–193.

78. *Fodor István*: A finnugor régészet ... i. m. 70.

mint egy közepes intenzitású információs hálózattól bíró zárt *kommunikációs rendszer* jött létre az i. e. I. évezredben”, s ez megakadályozta a keveredést etnikailag.⁷⁹ Mivel rendkívül bizonytalanul adatosható a magyarság az i. e. 500 és i. sz. VI–VII. sz. között, nehéz régészetileg valahová is kötni, meg kell elégednünk azzal, hogy ebben az időben viszonylag zárt közösséget alkot, a lovas nomád népek életmódját folytatja, s csupán a nyelvi adatokra támaszkodhatunk a rokonsági terminológiát illetően.⁸⁰ Hosszabb steppei vándorlás után pedig a szaltovo-majECKi kultúrához köthetően bukkantak fel ismét őseink, amikor már megtelepedettebb, állattartó, földművelő életmódot folytattak, kertkultúrájuk is jelentős, s erős török hatás jegyei rögzíthetők kultúrájukban.⁸¹

A nemzetségek ekkor már nagyobb egységekbe, nem vérségi alapon nyugvó törzsekbe is szerveződtek, s egyértelműen a patriarchális berendezkedés, a férfiak vezetőserepe jellemzi a társadalmat. A nemzetségek származtatása is határozottan férfiági.⁸² A magyarság komoly politikai és katonai erőt is képvisel, amely a Kazár birodalmon belüli nyílt szaktitáshoz, önálló politika kialakításához vezet a IX. század végén.⁸³ Kérdés az, hogy a kétségtelenül sok változást hozó évezredben hogyan alakult tovább a család, a rokonság és egyáltalán a vérségi kapcsolatok rendszere? Vizsgáljuk meg először az e korból származó nyelvi emlékeinket!

Az ősmagyar korban nem annyira a férfiakat jelölő terminusok száma növekedik meg, hanem részben a nőkre, részben pedig a gyermekekre, fiatalokra vonatkozó rendszer finomodik. E korra datálhatjuk a nőket

79. *Veres Péter*: A finnugor kutatás ... 104.

80. *Veres Péter*: A finnugor kutatás ... i. m. 105.; *Fodor István*: A finnugor régészet ... 70. – Baskiria – Magna Hungaria azonosításához régészetileg a VII. századtól: *Uő.*: Régészeti kutatások és magyar őstörténet. Archeológiai Értesítő, Vol. 99. 1972. 244–248.

81. *Artamonov, M. I.* Isztorija Hazar. Moszkva, 1960.; *Bartha Antal*: A IX–X. századi ... i. m. I–II. fejezete.; *Fodor István*: Verecke híres útján ... i. m. 139–171.

82. *Artamonov, M. I.*: Isztorija Hazar. Moszkva, 1960.; *Bartha Antal*: A IX–X. századi ... i. m. I–II. fejezete.; *Fodor István*: Verecke híres útján ... i. m. 139–171. *Dienes István*: A honfoglaló Magyarok. Budapest, 1972. Részletes képet ad a társadalmi berendezkedésről a legújabb kutatások alapján; *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. I. 31.

83. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok, i. m. 7–8.

jelölők közül a *feleség* 'a férj házastársa', *bűg* 'nőtestvér', *leány* 'hajdon, nőnemű gyermek', *szülő* 'aki szüli a gyermeket: anya'; a gyermekekre, fiatalabbakra vonatkozó terminusok közül a *csecsemő* 'csecsszópó', *gyermek* 'valakinek a kiskorú fia vagy leánya', *ifjú* 'kicsi fiú' szavainkat. (Természetesen ez utóbbi csoportba beletartozik a fentebb említett *bűg* és a *leány* szavunk is). Összefoglaló terminusként jelenik meg a *nép* 'férfiből és nőből álló közösség'. Ugyanakkor módosul az *öcs* korábbi jelentése (az ősmagyar korban a *bűg* párjaként már a fiatalabb fiútestvért is jelöli). *Ős* szavunk jelentése – minthogy a Halotti Beszédben 1195-ben egyértelműen távoli *ősre* utal – valószínűleg e korban veszíti el apa jelentését, s az *apa* talán már ekkor a férfi szülő jelölőjévé válik, s nem az apai ág férfi tagjait jelöli. *Ara* szavunk nőági férfiakat jelölő jelentése is ekkor kellett, hogy megszűnjék, hiszen ebben az időben már nem tudjuk a bilaterális származási rendet kimutatni egyéb források alapján sem. *Ara* szavunk ugyanakkor a középkorban, 1475-ben 'férfitestvért' jelent, s mint ilyen elképzelhető, hogy az *ángy* férfi párja lehetett a rendszerben.⁸⁴ Két bizonytalanul datálható szavunk is van még: *özvegy* = 'az elhalt házastárs házastársa', s az *asszony* = 'királynő, fejedelmű'. Az előbbi *Bárczi Géza* határozottan iráni eredetűnek veszi, s az ősmagyar kor kezdetéhez, az első iráni érintkezésekhez köti. Ezzel szemben a TESz ismeretlen eredetűként kezeli, s éppen ezért meglehetősen bizonytalan az ősmagyar korhoz való kötése, ugyanis maga a szó csak 1302-ből adatolható először. *Özvegy* szavunk ilyen korai megjelenése – tekintetbe véve, hogy *atval* 'mostohaapa' szavunk az ugor kor végére, ősmagyar kor kezdetére tehető – nem lehet kizárt, még ha eredete nem is dönthető el. Az *asszony* alán eredete az iráni népekkel való második nagy érintkezési korszakhoz köthető. Ekkor, sőt még a honfoglalás idején sem lehet azonban rokonsági terminus. Első előfor-

84. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. I. 878.; II. 160.; II. 733-734.; III. 812.; I. 490.; I. 1128.; II. 190.; II. 1013-1014.; II. 20.; III. 39-40.; A *bűg* jelentése eredetileg 'nőtestvér' volt, s 1585-ből adatolható csak a 'fiatalabb nőtestvér' jelentés. Am ez ellentmond a társadalmi képletnek, s annak, hogy a fiatalabb és idősebb mindkét nemű testvér külön terminussal való elkülönítése jellemzi az obi ugorokat is. Úgy tűnik – mivel Bornemisszánál is előfordul ez a jelentés – tájnyelvi eltérésekkel is szembeállhatunk.; *Gulya János*: Számon tartották-e... i. m.

dulásokor 1150-ben 'királyasszony' jelentésű, s ennek 1515-től adatható a 'férjes nő' jelentése.⁸⁵

Vizsgáljuk meg az ősmagyar korban keletkezett, s az e korszakhoz köthető rokonsági terminusaink eredetét. Ősi urali, finnugor vagy ugor korban keletkezett szavak összetételéből alakult ki a nép (nő + férfi), az ifjú (kicsi + fiú), a leány (kicsi + anya), a csecsemő (csecs + emik = szopik), ugyanígy ősi töből képzővel alakították ki a feleség (fél + képző), s a szülő (szül + képző), jelentésmódosuláson ment át a szintűgy ősi öcs és ara illetve apa szavunk. Ismeretlen eredetű, de feltehetően az ősmagyar korra datálható a gyermek és a bűg szavunk, s talán iráni eredetű az özvegy.⁸⁶

Rokonsági terminusaink tehát belső keletkezésűek, csupán egyetlen bizonytalan eredetű iráni szó köthető e hosszú korszakhoz. Ez a kép pontosan fedi a Veres Péter által megrajzoltat: az ősmagyarok etnikailag, genetikailag meglehetősen zárt közösségben éltek, máskülönben családi kapcsolatok révén kiegészülhetett volna idegen eredetű rokonságnevekkel is a meglévő rendszer. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a finnugor korban megindult, az ugor korban felerősödött tendencia – tudniillik a patriarchális átrendeződés, a bilaterális rokonsági számontartás unilaterálissá válása, s a rokonsági rendszer megkezdett deskriptív rendszerű teljes kiépülése – zárt, érintetlen közegben megy végbe a maga törvényei szerint. Idegen hatások kevésbé hagynak rajta nyomot, csupán a belső társadalmi fejlődés.

Báty és néne szavunkat belső eredetűnek tartják; noha az előző csak 1369-ben, az utóbbi néni alakban és „nagynéni” jelentésben csak 1395-ben bukkan fel, mégis megkockáztathatnánk néprajzi alapon azt a feltevést, hogy e két szavunkat az ősmagyar korra datáljuk, s a fiatalabbidősebb testvért külön-külön terminussal jelölő rendszer kiépülésével hozzuk kapcsolatba. Láthattuk, hogy ez a rendszer megvan a rokon népeknél is (osztják, vogul, észt), tehát egy régen tartó folyamat ölt benne testet, ugyanakkor öcs szavunk ősmagyar kori jelentésmódosulása, a bűg

85. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. III. 49.; I. 189.; *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. i. m. 48.

86. Vö.: a 84. sz. lábjegyzettel.

szóval való páralkotása érthetetlen lenne. Csak úgy képzelhető el, hogy az idősebb testvérekre vonatkozó rendszer is ekkor épült ki.⁸⁷

Nép szavunk összefoglaló terminus, nem is a rokonsági terminológiai rendszer szorosan vett része (bár „háznép” értelemben családra is vonatkozhat), hanem már vérségi kapcsolatokon kívüli, azt meghaladó viszonyokra utal. Balázs János nemzet szavunkat veszi ugyanakkor vizsgálat alá, amely hasonlóan összefoglaló terminus, de szemben a nép (nő + férfi) szavunkkal inkább utal a vérségi kapcsolatokra. Szerinte a szó a név – nem hasadásával keletkezett, s lényegében azokat jelöli, akik azonos nevet viseltek (nemzetség, nevezet), akiknek ugyanaz adott nevet, tehát közös őstől származtak. Ilyen formában nem szavunk az ősmagyar korban a nemzetség jelölője lett volna.⁸⁸ A nemzetség pedig e korban több badat vagy nagycsaládot egyesített, s közös őstől való származását totemisztikus (fiktív) alapon képzelte el.⁸⁹ Ha a nem szavunk valóban a nemzetséget jelentette, meg kellett változnia a bad, a hím korábbi jelentésének is, hiszen az ugor nyelvek tanulsága szerint ezek jelentették korábban a nagycsaládokat összefogó, egyesítő vérségi köteleket, a nemzetséget. Lehetséges, hogy bad szavunk a magyarban ekkor azonosul a nagycsalád jelentéssel, hím szavunk pedig elveszíti terminológiai rendszerünkben elfoglalt helyét. Nép szavunk első előfordulásakor is „valamely helyhez, intézményhez, ritkán személyekhez tartozó emberek közössége” értelmében jelenik meg, s mint ilyen, az ősmagyar korban kialakult törzsi szervezethez tartozó nemzetségek, családok, szolgák összefoglaló terminusaként nagyon is elképzelhető.⁹⁰ Nem (zetség) szavunk az egy nevet viselő, fiktív, totemisztikus őstől származók jelölésére nagyon is alkalmas, a bad szavunk a patriarcális nagycsalád meg-

87. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. I. 259–260.; II. 1013.; III. 20.; II. 160.

88. Balázs János: A magyar nemzet fogalom nyelvtörténeti előzményei. Magyar Nyelv, LXXI. 1975. 288–299.

89. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 190–191.; Györffy György: Tanulmányok... i. m. 1–6.; Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975. 300–338.; Szendrey Ákos: A magyar nemzetségi szervezet... i. m.; Lükő Gábor: Az ugor totemisztikus exogámia... i. m. A régészet, történelem, nyelvészet és néprajz, ha részletekben nem is egyező, de lényegében azonos véleményi erről a kérdéstről.

90. Balázs János: A magyar nemzet... i. m.

jelölésére (a férfiak hadviselési kötelezettsége miatt) korábbi jelentéséből következően is valószínűsíthető. Ez utóbbi mellett nyilvánvalóan a korábbi jelentésben élhet tovább a *(szer)* szó, amely egy *hadnak* (vagy *nemzetségnek*) a lakóhelyhez kötött állapotát fejezi ki. Ez a jelentésmódosulás, új társadalmi viszonyokhoz való igazodás természetesen csak feltételezés lehet. Ám az egyes terminusok alapjelentése, keletkezésének kora, a magyar nyelvben való első megjelenésükkor feljegyzett jelentése, s a történelem és a régészet társadalomra vonatkozó megállapításai szinte sugallják ennek az új rendszernek a létrejöttét. Egyébként a néprajz által feltárt anyag, a terminusok használatának igen egyértelmű volta az egész magyar népterületen belül alátámasztják elképzeléseinket.⁹¹

Külön ki kell térnünk *család* szavunkra, amely ma köztudottan általános, s két jelentésben él első felbukkanása óta: 'család: házi szolga', illetőleg 'família'.⁹² Hogyan lehetséges az, hogy e szlávoktól a honfoglalás után átvett, már a középkor végén is nélkülözhetetlen terminusunk beilleszkeszhető a magyar rokonsági rendszerbe? Minek a helyére léphetett? Mit szoríthatott ki? Milyen társadalmi intézmény állhatott az ősmagyar korban a család helyett?

Már említettük, hogy *Moór Elemér* „felesleges jövevényszó”-nak itéli a család szavunkat, bár nem állapítja meg, hogy milyen szavunk állhatott helyette.⁹³ Mindenesetre egy olyan társadalmi intézményt tételez fel mögötte, amelynek korábban is volt neve. *Tálasi István* úgy gondolja, hogy egy közvetlenül a honfoglalás előtt nyelvünkbe került török eredetű szó, az *ünöm* állott a család helyett; ez az állatok származási csoportját, nagycsaládját jelentette később, s ugyanígy a török nyelvekben is. Felfogása nem talált visszhangra a nyelvészek körében.⁹⁴ Ilyen alapon ősi eredetű *faj*, *fajzat* szavunkat is meggyanúsíthatnánk, amely feltehetően éppen az ősmagyar korban keletkezett *fiú* – *faj* hasadással. Sőt

91. *Morvay Judit*: A had és nemzetség... i. m.; Magyar Néprajzi Lexikon, I–II. Budapest. 1977–1979. II. 389–390.

92. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. 471–472. – *cseled* jelentése: 1113/1249-től.

93. *Moór Elemér*: A nyelvudomány mint az... i. m. 39.

94. *Tálasi István*: A magyar nép anyagi kultúrája Európában (a folyamatos kutatások tükrében). MTA I. Osztály Közlemények, XXI. 1958. 14.

Balázs János szerint – minthogy állatokra is vonatkozik – éppen a totemisztikus állatősöket magába foglaló nemzetséggel (*nem*) is párba állítható lenne.⁹⁵ El kell azonban vetnünk ezt a feltevést is, hiszen éppen erre a fogalomra már ebben a korban is több rokonértelmű, bár más nézőpontú szavunk is volt, s azok között is bizonyos funkciómegoszlás jött létre (*nem, him, had, szer*).

Honfoglaláskori társadalmunk leírásakor kétségtelen, hogy erős vagyoni rétegzettséget is feltételeznünk kell. A törzsek, majd az ebbe tagozódó nemzetségek élén minden bizonnyal vagyonos emberek, családok állottak. Úgy tűnik, hogy a törzsfők neve lehetett ekkor az *úr*, akik kíséretükkel együtt a *kende* és a *gyula* főhatósága alá tartoztak. E társadalmi keretnek, s méltóságoknak lényegében semmi közük már a vérségi berendezkedéshez. Legfeljebb az egész népet tartja össze valamely – szintén fiktív – származástudat.⁹⁶ A törzsek nemzetségekből állanak, s a nemzetségek neve *bő* 'vezér, törzsfő, hatalmas, előkelő' volt.⁹⁷ A nemzetségekbe családok tagozódtak. A honfoglaláskori temetők tanúsága szerint azonban a temetők nem azonos családtípust foglalnak magukba. Elkülönül a *nagycsalád* (amelyen belül szintén megfigyelhetők vagyonosabb és szegényebb egyedek), a *kiscsalád*, s vannak köznépi temetők soros temetkezéssel, ahol család egységek sem mutathatók ki.⁹⁸ A nagycsalád együvé temetkezése László Gyula szerint – minthogy a temető a falu települési rendjének tükörképe, a túlvilág az evilágnak – együtt lakást (*szer*) is jelent.⁹⁹ S természetesen ugyanígy a *kiscsaládok* is külön-külön egységek voltak a faluban. A köznépi temetők soros temetkezése foglalja magába lényegében a szegénységet (*in*) néven, amely szó

95. Balázs János: A magyar nemzetfogalom... i. m. 296–297.

96. Györffy György: Tanulmányok... i. m. 24–26.; *Uő.*: István király és műve... i. m. 467–486.

97. Györffy György: Tanulmányok... i. m. 24–26.; *Uő.*: István király és műve... i. m. 462.

98. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete, i. m. 125–165.; Dienes István: A honfoglaló magyarok, i. m. 11–13.; Mesterházy Károly: Adatok a honfoglaláskori... i. m. – Dienes István–Kristó Gyula: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. Archeológiai Értesítő, Vol. 105. 1978. 107–129.; Bálint Csanád munkája négy délalföldi temetőt közöl, amelynek szerkezete hasonló a fentebbi munkákban közöltekkel.

99. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete, i. m. 450–499.

– ebből képződven az *ínség, inséges* szavunk – beszédesen mutatja alacsony társadalmi helyzetüket.¹⁰⁰ Természetesen ez utóbbiak is kiscsaládi rendszerben éltek. A temetők egy része azonban kimutatja a kiscsaládok összetartozását is. *Dienes István* szerint ez a nagycsalád-kiscsalád elkülönülés a X. században már felbomlik, s a nagycsalád „összetevőire, szűkebb családi közösségekre, páros családokra bomlott . . .”¹⁰¹

A külön temetkező nagycsaládok és külön temetkező kiscsaládok között nem lehet vagyoniilag különbséget tenni. *Györffy György* szerint mindkét réteg a középvagyonú társadalmi rétegbe tagozódott be. Amennyiben ez így van, akkor nem köthető a nagycsalád egy vagyonosabb, a kiscsalád egy szegényebb állapothoz.¹⁰² Tartozhattak mindketten a vagyonosabb társadalmi réteghez is, de azok, akik családilag külön temetkeztek, elkülönültek a nagyobb köznépi temetőktől akár egyedileg, akár nagy- vagy kiscsalád formájában, mindenképpen a középréteghez tartoztak, s a közösségen belül bizonyos vezető szerepük, kiemelt helyzetük volt.¹⁰³ A köznépi temetők társadalmi képéről *Szőke Béla* alapján *Dienes István* a következőket írja a XI. századot bemutatva: „. . . a közrendű népesség . . . korántsem vérségi közösségekben élt; olykor kifejezetten más-más családokból származó háznépről és különböző rendű-rangú elemekről esik szó, akik semmiképp sem állhattak rokoni kapcsolatban egymással”. Ám a X. századi temetők – ha nem is követ-

100. Vö.: *Dienes István*: A honfoglaló magyarok . . . i. m. 11–13.

101. *Györffy György*: István király és műve. i. m. 38. „A középréteghez áll közel a jól ismert nagycsaládi temetőtípus . . . A közrendű „ínség” a faluközösség népes temetőjébe temetkezett, és nem különülhetett szét családi egységekre, bár a meg-megszakadó temetősorokból kiscsaládok együtt temetkezésére lehet következtetni.”

102. Kétségtelen, hogy a vagyoni állapotnak a nagycsaládok és kiscsaládok kialakulásában is jelentősége lehetett. Úgy véljük azonban, hogy a néprajznak egy későbbi állapotból levont egyenes visszavetítése lenne a kis- és nagycsaládok eltérő vagyoni helyzethez való merev kötése.

103. Mind a külön temetkezők, mind a nagycsaládok, mind az elkülönülő kiscsaládok sírjaiban általában fellelhetők a vagyoni állapotra utaló mellékletek is. A köznépi temetők – ahol alig fogható meg a családi elkülönülés és – többnyire melléklet nélküli, szegény sírokból tevődnek össze. Vö.: *Szőke Béla* (szerk.): A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Budapest, 1962.

kezetesen – elkülönülő kiscsaládi csoportokat is kirajzolnak meg-megszakadó sírcsoportjaikkal. Ez azonban nem következetes, s ezért a köznépi temetők anyagából nem mindenütt tudjuk kimutatni a családi együttélést. Nyilván a kiscsaládok szolgálai is itt kaptak helyet, míg a nagycsaládok szolganépessége sokszor a családdal együtt temetkezett.¹⁰⁴ A régészetben László Gyula és követői a nagycsaládok nagyobb szerepe mellett foglalnak állást, mások meghatározó jelentőségüket igyekeznek kétségbe vonni, mivel eddig a nagycsaládi temetkezési helyek lényegesen kisebb számban kerültek elő.¹⁰⁵ El kell ismernünk, hogy a népvándorlás korában, de még később is a valóságosan együtt élő nagycsaládoknak a tényleges száma valóban kisebb volt. Am nem azért, mert olyan társadalmi intézmény, amely már e korban hanyatlik, hanem mert az emberi élet rövideje miatt, s a körülmények szerencsétlen összejártása következményeként nem is élhetett nagyszámú népesség együtt. A család bizonyos tagjai – esetleg távol – elhaltak, mások ismét pótlódtak, de nem kerültek bele a családi közösségbe bizonyos körülmények között. Számos néprajzi adatot idézhetnénk a mából is. Pl. a falu rendje szerint az első feleség mellé kell temetni a férjet, akkor is, ha időközben több felesége volt. A második, harmadik feleség nem kaphat helyet a férfi mellett, még olyan kiélezett esetben sem, amikor az első feleség az első gyermek szülésekor meghalt, s mindössze 9 hónapot élt együtt férjével, s a másodikkal több évtizeden át (Csépa, Szolnok m.; Szabadszállás, Bács-Kiskun m.; Kistar, Szatmár m.).¹⁰⁶ E kérdéssel külön is foglalkoztam az Alsó-Garam-mente magyar községeiben, ahol a nagycsaládi temetkezési rend a legutóbbi időkig fennállt. Kimutathatóan csak az elv van meg; sokszor a tényleges együvé temetkezés (járványok, háború) nem lehetséges. Rendes körülmények között azonban oda temetkeztek volna.¹⁰⁷ Úgy véljük, hogy a honfoglaló vagy kora Árpád-

104. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok... i. m. 12.

105. A már idézett szerzők közül *László Gyula* álláspontjától némileg eltérő vélelmenyt képvisel *Dienes István* és *Györffy György*, bár a nagycsaládok meglétét ők is vallják.

106. Saját gyűjtés.

107. *Szabó László*: Az Alsó-Garam-mente népi társadalma i. m.; *Gulyás Éva-Raczkó Pál-Szabó László*: Szerterrás és társadalom. (Kiállítás vezet.) Szolnok, 1976. 8–20.; Ugyanazt a jelenséget a Tápió-menti községekben is megfigyeltem (Nagykátá).

kori magyarságnál, éppen a vándorlások vagy a nagy áttelepítések, népmozgások időszakában erre csak kevés lehetőség volt. A ténylegesen kimutatható nagycsaládi temetkezéseinknél jóval nagyobb számúak lehetnek azok a családok, akik számszerűen, formailag kiscsaládot alkottak, de nagycsaládi elvek szerint éltek. Bár régészetileg a helyes arány nem fogható meg, László Gyula nem értékeli túl a nagycsaládok társadalmi súlyát.

Természetesen a valóságosan is kiscsaládi kötelékekben élők (azaz nem a csonka nagycsaládnak tekinthetők) már a honfoglalás korában jelentős részét alkothatták a magyarságnak. E tekintetben nemcsak a régészet adataira támaszkodhatunk, hanem olyan nomád társadalmak adatait is felhasználhatjuk, akikről akár az ókorban, akár napjainkban egykorú vagy közel egykorú feljegyzések is fennmaradtak.¹⁰⁸ Jóllehet az egyre erősödő, nemzeti tulajdonon belül határozottabban elváló magántulajdon kialakulásával párhuzamosan megjelennek a kiscsaládok, továbbra is alapvető a nemzetséghez való tartozás, a nemzetségen belül pedig a családhoz való kötődés. *Thomson G.* elemzi a nomád zsidók és görögök társadalmának, rokonsági rendszerének alakulását ilyen szempontból, s azt írja, hogy „a törzsi társadalom egész története során a nemzeti rokonság a legszentebb kötelék”.¹⁰⁹ Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a görög és latin nyelvben a két családformának (nagy- és kiscsalád) nincsen külön neve. A rokonságot, családot, sőt a név 'Name' és jegy 'jel' szavakat ugyanaz a szótő fejezi ki: gör. 'gignosko, genos'; lat. 'gnosco, gens'.¹¹⁰ Ez igazolta a származást, a totemisztikus össel való „vérségi kapcsolatot”, a családba tartozást, a nemzetséghez kötődést. Magának a családnak a formája nem számított, nem nevezték külön

108. *Bodrogi Tibor*: Társadalmak születése, i. m.; *Morgan, L. H.*: Systems of Consanguinity... i. m.; *Radcliffe-Brown, A. R.*: African Systems of Kinship... i. m.; *Thomson, G.*: Aischylos és Athén. Budapest 1958.; *Morgan, L. H.*: Az ősi társadalom. i. m.; *Láng János*: Az őstársadalmak, i. m.; *Mead, M.*: Férfi és nő. i. m.; *Turnbull, C. M.*: Az afrikai törzsek élete. Budapest, 1970.; *Service, E. R.*-*Sablins, M. D.*-*Wolf E. R.*: Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest, 1973.; *Csernyecov, V. N.*: Adalékok... i. m.; *Artamonov, M. I.*: Isztorija Hazar. i. m.; *Szabó István*: A falurendszer kialakulása... i. m.; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete, i. m.; *Bartba Antal*: A magyar társadalom... i. m.

109. *Thomson, G.*: Aischylos... i. m. 38-39.

110. *Thomson, G.*: Aischylos... i. m. 411.

névvel az eltérő típusokat, noha mind a nagycsalád, mind a kiscsalád már ekkor megvolt a nemzetségen belül. Átmeneti állapot ez, amelyben nem válnak el ezek a formák, hisz a vérségi összetartozás a lényeges. Láng János a nomád népek családformáit vizsgálva, elhatárolja az állattartó, gyűjtögető-zsákmányoló és földművelő népek családtípusait egymástól. Jóllehet az általa idézett afrikai példák kissé távol állnak a honfoglaló magyarság társadalmi berendezkedésétől, mégis az eltérő termelési mód és az ezen alapuló társadalom összefüggését jól megvilágítják.¹¹¹ A nomád nuerek, délkelet-afrikai bantu törzsek családjai lakóhely szerint ugyan elkülönültek egymástól, mégis szinte közösen éltek, az állatállományt közösen védelmezték, s az egyes elkülönülő családok „...egy nagyobb közösségben, a 'nagycsaládban' éltek együtt...”. A primitív földművelők is közösen birtokolják a földet, a nomádok közös legelőihez hasonlóan, s ez a családok között fenntart bizonyos kapcsolatot, még akkor is, ha lakóhely szerint elkülönültek, s nem egy fedél alatt éltek.¹¹² Paládi-Kovács Attila a keleti palócok pásztorkodását vizsgálva még feudális körülmények között is kimutatja a pásztorkodás (földművelés) és a nagycsaládok bizonyos összefüggését.¹¹³ Éppen mert a nemzetséget csak laza családi szálak kötik össze már a honfoglalás korában, de a családok még nem függetlenedtek egymástól, feltehetően a nagy- és kiscsaládok eltérő szerkezeti lényege nem rajzolódott ki. Mindegy volt, hogy a nemzetséghez milyen formájú családon át kötődik valaki. Legfeljebb a család vagyoni állapota játszott közre. A nagy- és kiscsalád társadalmon belüli funkcionális elkülönülése nem ment még akkor végbe, s ezért nyilvánvalóan külön névvel sem kellett illetni. Úgy véljük, hogy *bad* szavunk ebben a korban, bizonyos ugor kor óta bekövetkezett jelentésmódosulással (nemzetség, nemzetségen belüli vérségi egység: nagy- vagy kiscsalád) alkalmas volt mindkét családforma jelölésére. „Család” szavunk helyén másik, hasonló értelmű szót a „bad”-on kívül keresni tehát indokolatlannak tűnik. Nem fogadhatjuk el ezért sem Moór Elemér „felesleges jövevény-

111. Láng János: Az őstársadalmak, i. m. 332–333.

112. Láng János: Az őstársadalmak, i. m. 332–333.; Vö.: Service, E. R.–Salins, M. D.–Wolf, E. R.: Vadászok... i. m. 42–57.; 210–251.

113. Paládi-Kovács Attila: Die Schafhaltung der Grossfamilien bei den östlichen Palozen (Ungarn) Klny. Budapest, 1969.

szó” minősítését, sem *Tálasi István* ’ünöm’ = ’család’ azonosítását. Család szavunk „família” értelemben való felbukkanása 1513-ban különben is arra utal, hogy ne az ősmagyar korban, hanem a középkori magyar társadalmi fejlődésben keressük a szó átvételének magyarázatát.

A középkor

(Ómagyar és középmagyar kor)

Géza és István államszervező munkája felgyorsította azt a folyamatot, amely a honfoglalás korában már természetszerűen megindult a magyar társadalomban. Ez a folyamat pedig az Árpád-korban, az I. Istvánt követő királyok uralkodása idején új viszonyok kialakulásához vezetett. Szempontunkból több lényeges folyamatot kell e korban számításba venni. Mindenekelőtt azt, hogy a félig nomád, törzsi-nemzetségi szervezetben élő magyar társadalom helyhez kötődik. Egyre nagyobb szerepet kap gazdálkodásában a földművelés, s ez egyfelől a korábbi nemzetségi birtoklási formák megváltozásához, az egyéni tulajdon kialakításához vezet, másfelől az új hazában talált földművelő lakosságot – jó részük szláv – asszimilálja. Az idegen népesség így összeolvad a magyarság alsó rétegeivel, s közös életformában, napi tevékenységben egységet alkot velük.¹¹⁴ A nemzetségi kötelékek, birtoklási formák oldódása szétszakítja az addig összetartozó családokat, s bár az ősöktől való származtatás, a nemzetségi származástudat nem múlik el nyomtalanul, mégis bizonyos társadalmi osztottságnak megfelelő módosuláson megy át. Györffy György kimutatta – s ezt Pais Dezső nyelvészeti vizsgálatai is támogatják –, hogy nagyon sok esetben Árpád-kori nemesi címercink állatai az egykori nemzetségozt, totemállatot fogalmazzák újra az új kor igényei szerint.¹¹⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a nemzetség nemtelenné vált tagjai, a nemzetség szegényebb családjai már nem menthetik át ezt az örökséget a korai feudalizmus korába. A nem-

114. *Györffy György*: István király ... i. m.; *Moór Elemér*: A földműves életforma kialakulása népünknel a szláv jövevényszavak tükrében. MNY, LXIII. 1967. 169–183.

115. *Györffy György*: Tanulmányok ... i. m. 3–6.; *Pais Dezső*: A magyar ősvallás ... i. m. 300–327.

zetségeket Árpád-házi királyaink tudatos telepítő politikája is nagymértékben szétszakítja, összekeveri, s elősegíti, hogy a vérségi kötelékek meglazuljanak a nemzetség egyes családjai között.¹¹⁶ A gazdálkodás struktúrájának, a társadalom átrendeződésének, az új birtoklási formának a következménye, hogy a korábbi vérségi szálakkal egybekapcsolt nemzetségi falu átalakul ún. territoriális faluközösséggé, s a falu családjai között fokozatosan alá-fölrendeltségi viszony is kialakul a vagyoni állapot szerint.¹¹⁷ Az átalakuló viszonyokat *Szabó István* így jellemzi: „Osztályviszonyok kifejlődése folyik már, s ezzel párhuzamosan a rokonsági falu közössége elveszti a vérségi kapcsolatok meghatározó jelentőségét, tagjai fölé- és alárendeltségi viszonyba kerülnek, s a közösség keretében most már a rokonsági összefüggés feltétele nélkül megy végbe a kicserélődés, a közösségbe való belépés s az abból való kiszakadás.”¹¹⁸ Ennek következményeként „... gazdagok és szegények ... kapcsolatait már nem egyedül a vérrokonsági tényezők, hanem növekvő mértékben az egyéni termelők között kifejlődő dologi összefüggések határozzák meg.”¹¹⁹

Kérdés azonban, hogy ez a hatalmas, a nemzetségi kötelékeket szét-törő változás mennyiben érinti a családot, mennyiben alakítja át a rokonsági terminológiai rendszert. Vizsgáljuk meg, hogy érintette-e ez a fejlődés a nagycsaládok létét? E tekintetben ugyanis nagyon megoszlik a kutatók véleménye. *Dienes István* a régészeti anyag alapján úgy látja, hogy a nagycsaládok felbomlása már a honfoglaló magyaroknál olyan előrehaladt állapotban lehetett, hogy „... a honfoglaló társadalom alapsejtje az a maihoz hasonló család, amely a szülőket, a még legénysorban levő fiúkat és a hajadon leányokat foglalta magába ...”.¹²⁰ A későbbi társadalmi átrendeződés pedig ezt a folyamatot csak gyorsította. *Györffy György* a bő, in, familia, servus szavaink vizsgálatakor azt vallja, hogy a honfoglaláskori magyar társadalom sokkal inkább vagyoni

116. *Györffy György*: István király... i. m. 191–248.; *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.

117. *Horváth Pál*: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest, 1960.

118. *Szabó István*: A falurendszer... i. m. 57.

119. *Szabó István*: A falurendszer... i. m. 63.

120. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok, i. m. 12.

osztottságú volt, minthogy egyértelműen nemzetségi berendezkedésűnek tekinthessük. Ennek ellenére megvolt a *bő* (vagyonos, hatalmas) rétegben a nagycsalád, s ennek egy része az új nagy társadalmi átszervezés során is megmaradt, s a nagycsalád így összefüggött bizonyos vagyoni állapottal, társadalmi státussal. A szegényebb (*in*) családok pedig kiscsaládi formában éltek, csakúgy, mint „Szkítiában”. Ez azonban csak átmeneti állapot volt, mert a viszonyok újratermelték a nagycsaládokat: „... az adózó egységek a természetes szaporodás folytán nagycsaládokká bővültek, hasonlóan ahhoz, ahogy az a szentistváni elrendezés nyomán megindult, amikor az előkelők, a középrétegbeliek, sőt a közrendűek utódai is *genusokká*, nemzetségekké alakultak, melyek valójában kiscsaládból szétterebélyesedett nagycsaládok voltak.”¹²¹ *Szabó István* noha a nagycsalád szerkezetének problémáját megoldandó feladatnak tekinti, megjegyzi, hogy bár a középkor századaiban a nagycsaládi szerkezet egyre kisebb jelentőségűvé válik, s a kiscsalád „uralkodó forma” volt, mégis az egész korszak folyamán fellelhetők a nagycsaládi nyomok, s a nagycsalád egy bizonyos formája a „testvéreket egyesítő”, mégis jellegzetesnek ítéltető.¹²² Ugyanő a nagycsalád megléte mellett rámutat arra, hogy a jobbágytelek rendszere a nagycsaládot, a rokonságot mennyire élővé tette, mennyire konzerválta, s milyen mértékben változtatta egy birtoklási, termelési és életközösséggé. „A XIV. század második felében már mindenfelé találkozhatunk két vagy több jobbágygal lakott jobbágytelekkel, mely azonban – legalábbis forrásaink számitási egységeként – tovább őrizte osztatlan állapotát. A jobbágytelek ilyen kohéziója mögött a legtöbb esetben a család kohézióját találjuk: a telken többnyire – nem szükségképpen – a család önállósuló tagjai apa és fia, apa és vő, testvér és testvér stb. osztoznak meg.”¹²³ Ez viszont ahhoz vezet, hogy a szétszakadt családelemek, mint rokonok továbbra is kapcsolatot tartsanak fenn egymással. *Katona Imre* a néprajzi adatok ismeretében a nagycsaládok 800 éves „ide-oda hullámvászásáról”, „folytonos újjáalakulásáról” beszél, jelezve, hogy bizonyos körülmények között ismételten létrejöhetett Magyarországon ez a családszerkezeti

121. Györffy György: István király... i. m. 467-486.; 484.

122. *Szabó István*: A középkori magyar falu... i. m. 214-215.

123. *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975. 40-41.

forma, váltakozva a kiscsaládokkal, megbillentve azok társadalmi súlyát.¹²⁴ A néprajztudomány nagycsaládokra vonatkozó álláspontját a történettudomány kétségekkel fogadja, csakúgy, mint a történeti statisztika. Úgy vélik ugyanis, hogy legfeljebb 200 esztendőre visszamenőleg igazolhatók a néprajz adatai – arányaiban akkor sem mindig. *Andorka Rudolf* konkrét vizsgálatokat sürget e tekintetben. *Faragó Tamás* impozáns tanulmánya azt a képet erősíti, hogy a nagycsaládok jelentőségéről rajzolt néprajzi kép a XVIII. századi népesedési hullám eredménye lenne, korábban a nagycsaládoknak nem volt komoly jelentősége.¹²⁵ *Veress Éva* is hangsúlyozza a néprajzi adatok kétséggel használható voltát, noha ő a Nyírségben, a Hegyalján a XVII. században kimutatja meglétüket, csakúgy, mint *Kosáry Domokos* a XVIII. században főként Pest megyében.¹²⁶ Magam külön tanulmányban rámutattam, hogy annak ellenére, hogy éppen paraszti voltuk miatt a családokra vonatkozóan alig van adatunk a középkor századaiból, mégis valószínűsíthető néprajzi módszerekkel a nagycsaládok töretlen megléte még a nagy változások századaiban is, a honfoglalás után.¹²⁷

Igen ellentmondó vélemények ezek, s még tovább is idézhetnénk egymással polemizáló álláspontokat. Helyette azonban megvizsgáljuk, hogy a vérségi kapcsolatok, s ezen belül a rokonság rendszerében, családszervezetben milyen folyamat mehetett végbe a kritikus századokban. E vizsgálat elvégzésével adhatjuk meg a valóságos, legalábbis álláspontunk szerinti legvalószínűbb választ a felvetett kérdésekre.

A középkor századaiban rokonsági terminológiai rendszerünk további kiépüléséről, finomodásáról számolhatunk be. Szemben azonban a korábbi időszakokkal, amikor is ősi szavakból képzett, belső keletkezésű szavakból épült fokozatosan a terminológiai rendszer, a középkorban a jövevényszavakkal való gazdagodás tanúi lehetünk. Ez egyúttal jelzi, hogy az az etnikai gát, amely a steppére került ősmagyarok közösségét már jellemezte, az új hazában nagymértékben oldódott. Jövevényszavak

124. *Katona Imre*: Östörténetünk kérdései ... i. m. 201–202.

125. *Andorka Rudolf*: A paraszti családszervezet ... i. m. 341–342.; *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet ... i. m. 140–141.

126. *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete ... i. m. 426–427.; *Kosáry Domokos*: A paraszti „família” ... i. m.

127. *Szabó László*: Grossfamilia ... i. m.

rokonsági terminológiai rendszerbe való szervülése ugyanis rokoni kapcsolatok létesítése révén képzelhető el legvalószínűbben.

Szláv jövevényszavaink közé tartozik a dajka = 'csecsemő szoptatására, gondozására alkalmazott nő', a déd = 'a nagyszülő apja vagy anyja', a koma = 'keresztapa', unoka = 'a szülők valamelyik gyermekének gyermeke', s a már tárgyalt család = 'házi szolga: család', majd később 'família' jelentésben.¹²⁸ Latin rokonsági terminológiánk kevés akad. A jogi nyelv révén lett általános a familia = 'család'. A latin szó fejlődése tartalmilag azonos a szláv család szóéval. Eredetileg a római jogban, s a magyar hivatalos szóhasználatban is 'háznép' értelme volt, amelybe beletartoztak a névrokonokon kívül a szolgák, rabszolgák is. Latin szó még a rér = 'sógor' jelentésű szó, amelyet kiszorított a német sógor = 'rokon, a házastárs rokona'. Az előbbi 1395-ben tűnik fel, de későbből nem adathozható, az utóbbi 1450-től bukkan fel, s egyre általánosabbá válik.¹²⁹ Az említett jövevényszavak felbukkanási és elterjedési kora 1209–1450. Legtöbbjük az 1300-as évekből adathozható először. Ez pedig pontosan az az időszak, amikor az itt talált szláv lakosság végleg beolvad a honfoglaló magyarságba, nyelvi és etnikailag asszimilálódnak sorozatos összeházasodások révén, megszilárdulnak a magyar feudális társadalom körvonalai, kirajzolódik az oligarchák és papság mellett a köznemesség és a jobbágyosság körvonala is. Azaz megállapodnak a forrongó társadalmi erők, a szentistváni politika eredménye realizálódik, megszilárdul. A területiális faluszervezeten belül a családi viszonyok mellett igen nagy szerepet kapnak a rokonsági viszonyok, a kis- és nagycsaládokat egymáshoz kapcsoló vérségi kötelékek. Éppen ezért szükségessé válik – legalábbis az élők szintjén – a pontos számontartás. A széttelepült családok szülőkön, nagyszülőkön és dédszülőkön át kapcsolódtak össze egy rokonsági közösséggé, amely gyakran munkaszervezeti egység is volt. A déd szavunkat nem is önállóan, hanem jelzőként alkalmazzuk szinte kezdettől fogva: dédapa, dédanya, dédük.¹³⁰ A konzangvinikus egyeneságon felfelé haladva tehát teljes sor épül ki e jelzős szerkezettel: apa, nagyapa (öreg-

128. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. m. I. 587.; I. 600.; II. 533–534.; I. 471–472.; III. 1031.; I. 837.; 390.

129. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. m. III. 389–390.; III. 567.

130. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. m. I. 600.; III. 1050–1051.

apa), *dédapa, ükapa* (dédük), s hasonlóan épül ez ki a nőket jelentő terminusok vonalán is. Az *ünoka* szó átvételével megteremtődik annak a lehetősége is, hogy a konszangvinikus egyenes ágon lefelé is differenciált, jelzős szerkezetű terminológiai rendszer épülhessen ki. Ez azonban elmarad, s az *unoka – dedunoka – ükunoka* sor nem épül ki. Ennek kialakulása igen késői, nyilvánvalóan tudatosan kimunkált (iskolai tankönyvek) rokonsági sor. A TESz 1851-ből tudja adatolni először a *dédunoka* szót. Megfigyelhető, hogy néprajzi gyűjtés során adatközlőink is iskolai élményre támaszkodva tudják elősorolni sok helyen a lefelé menő, differenciált terminológiai sort a konszangvinikus egyenes ágon. Sokan a felfelé menő ág tükörképeként maguk alakítják ki a rendszert a gyűjtő szemelattára, s számtalanszor megbizonyosodhattunk felőle, hogy a gyakorlatban maguk soha nem használják. Erre nem is volt szükség. *A falu összes gyermekeit, kiskorú fiú és leány unokáit, az egész faluközösség nevelte, megszólította, rendreutasította, s ha nem ismerték pontosan, akkor a szülei nevét kérdezték, idősebbek a nagyszülők nevét. Az ő neve egyáltalán nem volt lényeges, beolvadt a gyermektömegbe.* Kiskunmajsán éppen a mai fiatalsággal kapcsolatban nyilatkoztak idős adatközlőink úgy, hogy kirívó magatartásuk miatt van szükség nevük megjegyzésére. Régebben minden gyermek minden felnőttnek köszönt, s minden felnőtt kötelességének érezte elbeszélgetni néhány szót a gyermekekkel, szülei felől érdeklődve. *A gyermektársadalom összefolyt a felnőtt társadalom szeme előtt, csak szülei után tartották számon őket, s a családban pedig nevükön szólították.* Így differenciált számontartásuk szükségtelen is lett volna. Egymást a gyermekek névvel, illetve ragadványnévvel különítették el. A gyermeknyelv egyik legfontosabb forrása a gazdagon burjánzó, fantáziadús ragadványnév rendszernek.

Koma szavunk a kereszténységgel, a keresztelési szertartással áll összefüggésben. Ez a viszony idővel azonban igen jelentős műrokonsági kapcsolattá vált, minden bizonnyal korábbi formákat szorított ki (vértestvérség, tejtestvérség).¹³¹ A komaság, mint viszony gyakran ma jelentősebb a rokoni kapcsolatnál is. Sok vidéken pedig a komát valóságos

131. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. m. II. 533–534.; *Béres Csaba*: A műrokonság a magyar népmesében. Műveltség és Hagomány. III. 1961. 177–186.; *Órsi Julianna*: A műrokonság... I. m..

rokonként kezelik.¹³² A német *sógor* szó, amely bármelyik házastárs férfi vagy nő rokona is lehet, abban az időben válik általánossá, amikor a férfi és nőági számontartás bizonyos fokig elveszíti jelentőségét a napi gyakorlatban, s részben a család is feloldódik a territoriális faluszervezetben. Minthogy a *sógor* nemcsak a házastárs testvérét jelentheti, hanem *pajtáskodó értelemben 'pajtást, cimborát' is*, természetesen utal arra, hogy nem elsődlegesen a rokonság kifejezése, hanem a családhoz (személyhez) való közeli kapcsolat megnevezése is célja volt.

Dajka szavunk nem szorosan vett rokonsági terminus, s elsősorban a magasabb rétegeknél szokásos dajkasági rendszerre utal, így az *úr-szolga* viszont is kifejezheti.

Természetesen *belső fejlődés útján is tovább differenciálódik és épül rokonsági terminológiai rendszerünk. A helyhezköttődéssel, megtelepedéssel vidékenként eltérő rokonsági terminológiai rendszer alakult ki. A belső fejlődés más-más utat választott a szóalkotásra, sőt mivel vidékenként a családszervezet formája, a rokonsági viszonyok társadalmi jelentősége más-más módon alakult, jelentős hangsúlyeltolódások is bekövetkeztek a rokonsági terminológiai rendszer szerkezetében.* A terminusok jelentésében, szerkezeti rendszerében bekövetkezett változások eredménye már néprajzilag is tanulmányozható, hiszen az utóbbi 250 esztendőben részletesebb írásos források és recens néprajzi anyag is áll a rendelkezésünkre. Most csupán néhány tendenciára hívjuk fel a figyelmet. Olyanra, amely lényegében napjainkig hat.

A terminusok jelentésváltozása, vidékenkénti elkülönülése egy általánosabb és egy helyi összetevőre vezethető mindenütt vissza. Urali-, finnugor-, ugor-, sőt ős- és ómagyar kori szótöveink jelentése, konkrét értelme a középkorban, s az azt követő századokban elhalványult. Az eredeti jelentés nem követte a terminus értelmét, így a szükségnek megfelelően új értelmet, vagy vonást nyerhetett: pl. *ember* szavunkban már nem érezték az összetételt (férfi + nő), az összetett szó értelme módosult, egyre inkább a férfiakra vonatkozott. Így alakulhatott át később a rokonsági terminológiai rendszeren belüli helye, amikor is megszólító, hivatkozó terminusként egyaránt a *férjet* jelentette, a feleség szempontjából. *Űk* szavunk egykor önálló terminus volt, de értelme, helye elhal-

132. Szabó László: Az Alsó-Garam-mente... i. m.

ványodott, s jelzővé vált, csakúgy, mint a szlávból átvett déd szó is. Új rendszer alakult ki segítségével, differenciáltabbá vált a konzangvinikus egyeneság számontartása is. De jövevényszavaink is átmehtek hasonló változáson. Asszony szavunk 'királynő, úrnő' jelentése fokozatosan elhalványul, s az 1500-as évektől már 'feleség' jelentésben fordul elő, s válik egyre általánosabbá, mint az *ember* 'férj' párja.

Külön kell foglalkoznunk úr szavunkkal, amely eredetileg 'férfit, hóst', később 'a hatalom birtokosát, uralkodót' jelentett. Ebből a jelentésből az 1400-as évek végére – kifejezve egyúttal a férfi vezető szerepét is a családon belül – 'férj' jelentésű rokonsági terminus alakult ki. Bekerülve a terminológiai rendszerbe, jelzős összetétellel egész rendszere épült ki kisebbik uram, nagyobbik uram, örebik uram, apámuram, s vált a nagycsaládon belüli viszonyok érzékletes kifejezőjévé.¹³³

Az újkor

A középkorban kialakult viszonyokat a török hódoltság kora, majd az azt követő XVIII. század teljesen átalakította. Szempontunkból egyik leglényegesebb az a hatalmas népmozgás, amely a középkor megállapodott lakosságát az egyes országrészek között kicserélte, mondhatni összekeverte. A kialakuló sajátosságok a népmozgással terjedni kezdtek szerte az országban, tájnyelvi keveredések álltak elő, s ez nem hagyta érintetlenül a rokonsági terminológiai rendszert sem.

Másfelől a török hódoltság századaiban az egymástól elszakított országrészekben más irányú társadalmi és gazdasági fejlődés ment végbe. A Felvidéken, a Dunántúlon, s Erdélyben – ahol a lakosság hatalmas területeken folytonos volt, s történelmenek mutatkozott a földesúri hatalom is –, a társadalom feudalizmusban kialakult rétegei jobban elhatárolódtak egymástól; kisebb volt a fluktuáció az egyes társadalmi osztályok, rétegek között. Ezzel szemben az Alföldön, mind a hódoltság korában, mind az újratelepedések időszakában nyitottabb volt a társadalom, az egyes rétegek között szabadabb átmenet biztosította a kiegyen-

133. *Fél Edit*: A nagycsalád és jogszkásai... i. m.; *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. Budapest, 1964. 28–40.

lítődést. Ez azt eredményezte, hogy a Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben a jobbágyság, a nemesség és főnemesség között jelentős kulturális különbségek is kialakultak, s hovatovább ez nyelvi elkülönüléshez, természetesen más-más rokonsági terminusok használatához vezetett. Az Alföldön ugyanakkor egy egységesebb rendszer formálódott ki, amelyet csak a XIX. században kezd befolyásolni a mezővárosokban létrejött literátus réteg társadalmi és nyelvi elkülönülése, akkor sem élesen.

Természetesen a nagy népmozgás együtt járt más nemzetiségek magyarok közé húzódásával is, ez vidékenként – az érintkezés, a kapcsolatok mértékétől függően – befolyásolta egy-egy táj, közösség rokonsági terminusainak jellegét is.

A XVII. században – állami iparpártolással, városfejlesztő politikával is – megindul a városok határozottabb, külön arculatú fejlődése: a török hódoltság előtti tendenciák más viszonyok között új erőre kapnak. Ez azt jelenti, hogy a városok és környékük között bizonyos társadalmi, gazdasági és kulturális különbség alakul ki, s ez a különbség a XIX. században egyre karakterisztikusabbá válik. Idegen ajkú városi polgárságunk fokozatos XIX. századi elmagyarosodása sajátos színezetű magyar nyelvű kultúra kialakulásához is vezetett. Ez hatott a rokonsági fokok megnevezésére is. Az eredetileg is magyar városok, illetve az alföldi mezővárosok és vidékük között ugyanez a szakadás már nem állott fenn, hiszen a városkörnyék és a város lakói egyaránt magyarok voltak. A mezővárosok pedig foglalkozásukban nem különültek el a szomszédos falvaktól. Bizonyos feltételek azonban – iskolázás, egyházi élet, céhes élet, ipar-, kereskedelem nyitottsága más vidékek, kultúrák felé – mégis eltérő fejlődést eredményeztek, s mássá tették a mezővárosi és falusi szóhasználatot is.

A XVIII. századtól kezdve, amint a viszonyok ismét megszilárdulnak, helyhez kötődik a népesség, újra a helyi erők kezdenek hatni, s az egyes vidékek sajátos arculatot öltenek, integrálódik egy-egy közösséget ért sokféle hatás. Rokonsági terminusaink zárt rendszerei egymással összevetve a XVIII. századot megelőző vagy XVIII. századi népmozgásokra is utalhatnak.

A belső társadalmi fejlődés bizonyos vidékeken a középkor végére, újkor kezdetére egyik területen a nagycsaládi, másik vidéken a kiscsaládi formákat juttatta nagyobb jelentőséghez, s városainkban egy

falusítól eltérő, polgárosuló, kiscsaládhoz kötött forma körvonalai is kezdenek kibontakozni. Megint más családi viszony alakul ki a jobbágy és nemes közösségekben (persze vidékenként ezek is differenciáltak voltak), s megint mások a kiváltságos kerületekben, mezővárosokban. Ezek az árnyalati eltérések rányomják a bélyegüket a rokonsági kapcsolatok jelentőségére, s minden bizonnyal a rokonsági terminológiai rendszer jellegére is.¹³⁴ Nyilván korábban is megvolt, de feljegyzésre nem került, a rokonsági terminológiai rendszeren belül egy másik megoszlás: a hivatkozó- és megszólító rokonsági terminológiai rendszer egymástól való eltérése. Másképpen szólították meg egymást a családon belül, s megint másképpen adták tudtul idegeneknek, vagy hivatalos helyen, hogy milyen fokú rokonról vagy kiről is van szó. A megszólító rokonsági terminológiai rendszer nagymértékben a gyermeknyelvi szavakból, becéző alakokból táplálkozott eddig is, de forrása volt egyúttal a hivatkozó rendszernek is. Gyermeknyelvi eredetűnek tarthatjuk többek között a *bácsi, néni, bátya, apa, atya* szavainkat, amelyek végül is rögződtek egy fokhoz kötve, s hivatkozó terminusokká is váltak. Ez a hatás ma is tart: *mama, papa, apu, anyu, dédi, nagyi* szavaink pl. ma már hivatkozó rendszerbe illeszkedő szavak, előbb a városi-, újabban falusi környezetben is utat találtak.

A hivatkozó terminológiai rendszer ugyanakkor gyakran táplálkozott a hivatalos nyelvből, oktatás során elterjesztett terminusokból, s szemben az előző folyamattal, amely éppen a vidékenkénti különbségek fokozásához járult hozzá, országos viszonylatban generalizálta a rokonsági hivatkozó terminológiai rendszert. Hiába állt valaki per során a hivatalos közegek elé, s nevezte *kisebbik*, vagy *örebig uramnak* férje testvérét, *sógor*-ként került feljegyzésre, csakúgy, mint az *ángyi sógor*nőként. A debreceni Református Kollégium régi tankönyvei bizonyítják, hogy az *apa – nagyapa (öregapa) – dédapa (dédnagyapa) – szép-nagyapa*) teljes terminológiai sor mesterséges konstrukció. Több vidék szóhasználatából összeválogatva, szinonimákat elkülönítve és külön-külön fokokhoz kötve hozták létre. Az oktatással és a tankönyvekkel

134. Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység... 38–46.; Uő.: A jászdózsai rokonsági rendszer, i. m.; Uő.: Az Alsó-Garam-mente... i. m.; Szabó István–Szabó László: Az Ipoly-völgy... i. m.

aztán a Tiszántúl falvaiban bizonyos egységesülést hozott a terminusok rendjén belül, bár gyakorlati szóhasználatba – minthogy ilyen korú öregek gyakorlatilag alig éltek – nem ment át.

Városaink német és vegyes etnikumú polgársága révén a városi rokonsági terminusokba, az ott élő iparos, illetve értelmiségi családok szóhasználatába érintkezés és házasodás révén igen sok idegen elem került: *tanti, muter, fater*, s ez elsősorban a megszólító terminológiai rendszert érintve széles körben elterjedt.

Bizonyos összefoglaló terminusok a jogi nyelvből – latinból – kerültek át, majd a rokonsági terminológiai rend szerves részévé váltak. Így *familia* 'háznép, család' értelme, *generáció* szavunk származási rendet kifejező értelme az öröklésjog, családjog révén került a gyakorlati, paraszti szóhasználatba. Más terminusok értelmét – legalábbis a hivatalos közegek számára – módosította a joggyakorlat és a jogi nyelv. *Nem* (es) szavunk 'nobilis' értelme, illetve a belőle képzett *nemtelen* 'ignobilis' a középkori viszonyokat, a joggyakorlat nyelvre való hatását mutatja. *Család* szavunk pedig eredeti 'szolga' jelentéstől a *familia* szóval párhuzamos jelentésváltozáson megy át, hiszen a *familia* nem vérségi kötelék eredetileg, hanem a háznépet (szolgát, nőt, állatot is) magába foglalta.¹³⁵

A középkorban s az ezt követő századokban, gazdagodó rokonsági terminológiai rendszerünk hű tükrre a társadalomban végbement változásoknak. A sokirányú gazdagodás, az összetett hatások, társadalmi folyamatok azonban éppen azt bizonyítják, hogy a vérségi kötelékek, a család- és a rokonság szervezete egyáltalán nem mellékes szerepet töltött be a társadalomban. A mindennapi élet a valóságban éppen családi-, rokoni keretek között zajlik, s a középkori felfogás szerint is nem egyének, hanem éppen családok léteztek. A faluközösségbe nem egyénként illeszkedik bele valaki, hanem mint valamely család-, majd tágabb rokonsági szervezet tagja. Kimutathatóan egy faluban csak akkor vált valaki teljes jogú polgárrá, ha családi kapcsolatokkal sikerült kötődnie a közösséghez. Lényegében azonban ekkor sem őt, hanem utódait fogadta be igazán a közösség, az idegenből érkezett ember talajtalan ma-

135. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. I. 1044.; I. 1009–1010.; I. 1012.; Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium latino-hungaricum ..., Szeged, 1767.

radt, „jött-ment”-nek számított egész életén át.¹³⁶ A XVIII. századból éppen elég adatunk van az ilyen közösségbe való befogadásra, ahhoz, hogy ennek korábban is jelentőséget tulajdoníthassunk. Jól tudjuk, hogy a különböző családi ünnepek – keresztelő, lakodalom, temetés, beteglátogatás, atyafilátogatás – mind a rokoni kapcsolatok megerősítését, bizonyos családok összetartozását fejezték ki, s ennek nemesi, paraszti szinten jelentősége volt az öröklés szempontjából is.¹³⁷ A falu territorális jellege inkább a földesúr-jobbágy viszonyban mutatkozott meg, a napi életet a rokonsági viszonyok és a családi kapcsolatok határozták meg.

Veress Éva a XVII. században a Nyírségben meglehetősen stabil nagycsaládi viszonyokat mutat ki. Ezzel szemben a bortermeléssel foglalkozó hegyaljai részeken azt figyelni meg, hogy a „széthúzó erők vannak többségben” a hegyaljai társadalomban, s ez a család régebbi formáját megbontja, kiscsaládok jönnek létre, ezek túlsúlya egyre jellemzőbb.¹³⁸ Néprajzi vizsgálataink során Hegyalján és a hozzátartozó peremvidéken magunk is arra az eredményre jutottunk, hogy a nagycsaládoknak semmiféle nyoma sem lelhető fel ezen a vidéken.¹³⁹ Hasonló folyamat másutt is végbement, elegendő itt utalnunk arra, hogy a török alatt megfogyatkozott alföldi lakosság pótlására érkező felvidéki, délvidéki és erdélyi lakosság nagyobb része ugyan nagycsaládos vidékről származott, az új hazában mégsem alakult ki körükben a nagycsalád. Az elvándorlók eleve kiszakadtak valamely nagycsaládból, majd a legkülönbözőbb helyekről összeverődve találkoztak egy új közösségben. Mire a közösség megállapodott, belső családi kapcsolatok kezdték összekötni őket, addig eltelt csaknem száz esztendő, s éppen az Alföldön olyan társadalmi-, gazdasági fejlődés indult meg, amely nem kedvezett a nagy-

136. *Szabó István*: Egy jászdózsai család ... i. m.; *Szabó László*: A Jászság XVIII–XIX. századi ... i. m.

137. *Szabó István*: Egy jászdózsai család ... i. m.; *Szabó László*: A Jászság XVIII–XIX. századi ... i. m.

138. *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete ... i. m. 426–427.

139. *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység ... i. m. 88–89.; *Uő.*: Család és rokonság ... i. m.

családok kialakulásának.¹⁴⁰ Éppen ezért a XVIII. században az alföldi részekre inkább jellemző a kiscsalád, mint a nagycsalád.

Család szavunk 'família' értelemben 1515-ben tűnik fel először, de sokáig nem rögződik ez az érteleme: jelenthet ma is 'együttélő vérségi közösséget', 'gyermeket', s másik hangalakja a *cseléd* 'házi szolgál' értelmű. Bizonyos területeken a család szót 'família' értelemben nem is használják, hanem helyette a *had* szóval fejezik ki az együttélő rokonok közösségét. Az olyan vidékeken, ahol a *had* szó 'família' érteleme él, s a *család* szó is ismeretes, funkció megoszlás figyelhető meg a kettő között: *had* = 'nagycsalád, rokoni együttes', *család* = 'kiscsalád, illetve valakinek a vele élő gyermekei: családjai'. *Úgy véljük, hogy a család szó megjelenésének, rohamos elterjedésének okát abban kell látnunk, hogy a nagy- és kiscsalád az 1500-as évektől kezdve fokozatosan és egyre élesebben elkülönült egymástól, s ez az elkülönülés, ez a formai különbség rögződött is a köztudatban.* A Jászságban, Kiskunságban részletes vizsgálatokba bocsátkoztam a *had* és a *család* különbségének megállapítása érdekében. Vizsgálataim egyértelműen igazolták, hogy a család mindig a kiscsaládra (szülők, gyermekek, esetleg nagyszülők) vonatkozik, míg a *had* népes, oldalágat is magába foglaló nagycsaládot jelent. *Morvay Judit*, aki a *nemzetség* és a *had* összefüggését kutatta, hatalmas területen gyűjtve adatokat, a *had* 'együttélő nagycsalád, együttélő rokoni közösség' értelmét kétségtelenül bizonyította.¹⁴¹ Szerintünk a *család* és a *had* ilyen megkülönböztetése azt is jelzi, hogy korábban a nagycsalád vagy kiscsalád között nem volt lényeges különbség, az egyik minden további nélkül átmehetett a másikba, s a rokonság alapsejtjeként ugyanúgy viselkedett. Változás csak a XVI. századtól következik be, amikor is a kettő közötti átmenetet valamilyen tényező megnehezítette.

Fél Edit utal rá, *Morvay Judit* pedig bizonyítja, s azóta még számos igazolták, hogy az utóbbi 250 esztendőben a nagycsalád bizonyos

140. Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység... i. m. 50–56.; Szabó István: Egy jászdzózsai család... i. m.

141. Morvay Judit: A had és nemzetség... i. m.

nagyságú vagyonhoz, földnagysághoz van kötve. Különben nem volna biztosítva az együttélők létalapja.¹⁴²

Kimutathatóan a XVIII. századtól a jobbágyok (telkes jobbágyok, féltelkesek) körében számolhatunk csupán nagycsaládi közösségekkel, míg a zsellérek rétegében legfeljebb a rossz viszonyok, a lakáskörülmények miatt marad együtt a rokonság. Ez azonban nem tekinthető igazi nagycsaládnak, s a kényszerhelyzet oldódásával fel is bomlik az együttlakók közössége. Az öröklésjog ugyanakkor a vagyonosabbaknál szinte elősegíti a nagycsaládi együttélést, a megnősült fiak apai háznál maradását.¹⁴³ Jól tudjuk, hogy a XV. században már jelentősen differenciálódott a jobbágyság, de ez a differenciáltság még nem volt egészen végleges, a falusi földközösség ekkor még erősebb volt annál, semhogy megengedte volna az egyes családok teljes elszegényedését.¹⁴⁴ A török hódoltság korában a menekülőkkel felduzzadt északi országrészeken azonban földhiány van, s természetesen igen erős zselléresedés indul meg, ez pedig a hadak és családok vagyoni elkülönültségéhez is vezet.¹⁴⁵ Az Alföldön, a hódoltsági területen földbőség volt, s ott ilyen viszonyok nem alakulhattak ki. Később a török kiűzése után pedig a nagycsaládok (hadak) nem képződtek újra, legfeljebb ott éltek tovább, ahol a lakosság folytonossága kimutatható.¹⁴⁶ Nem véletlen ezért, hogy a nagycsaládok klasszikus területe a legutóbbi időkig éppen az északi megyék területe, s a palóc vidéken mutatható ki legtovább meglétük.

Természetesen nem akarjuk leegyszerűsíteni a nagycsaládok és kiscsaládok összefüggésének kérdését; sem nem óhajtjuk a palóc nagycsaládot egyetlen történeti folyamatra visszavezetni. Úgy tartjuk azonban, hogy jelentős szerepe volt a felvázolt folyamatnak mind a terminusok differenciálódásában, mind pedig a nagycsaládok bizonyos területen való megmaradásában.¹⁴⁷

142. *Fél Edit*: Egy kisalföldi nagycsalád... i. m.; *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban, i. m. 14.

143. *Szabó László*: A jászdózsai rokonsági rendszer, i. m.

144. *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest, 1940. 16–17.; *Horváth Pál*: A falusi földközösség... i. m.

145. *Szabó István–Szabó László*: Az Ipoly-völgy... i. m.

146. *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység... 88–89.

147. *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység... 88–89.

Rokonsági terminológiai rendszerünk érthetően oszlik meg hát a XVIII. századtól egészen napjainkig egy kiscsaládi és nagycsaládi viszonyokat tükröző rendszerre, s ezek szerkezete jól kifejezi a családon belül uralkodó viszonyokat, a családtagok egymáshoz való viszonyát.¹⁴⁸ A XVIII–XIX. században a jobbágytelek vagy kisnemesi birtok egyaránt összeforrott a családdal, a családi munkaszervezettel, s kimutathatóan a család – bármelyik formájában – egy birtoklási, termelési és munkaszervezeti egység is volt a faluközösségen belül. A falu társadalmába, a gazdálkodás- és munkaszervezetébe ki-ki, mint valamely család tagja illeszkedhetett be, élete így nyert keretet és értelmet. A történeti statisztika művelői úgy látják, hogy a XVIII. századtól a nagycsaládok száma újra növekedőben van, s ez egyúttal a vérségi kapcsolatok jelentőségét, szerepének fennmaradását bizonyítja mind a társadalmi, mind a gazdasági életben. Meg kell jegyeznünk, hogy a XVIII. századtól mindinkább egységesülő államigazgatás – csakúgy mint korábban – a társadalom alapegységének tekinti a családot, adózási, munkaszolgáltatási szempontból egy egységnek veszi. A jobbágság, polgárság és szabadosok tekintetében ez egyaránt a család funkcionális jelentőségét növeli, konzerválja a meglevő állapotokat. A nemességnél pedig a család mellett – éppen a nemesi jog igazolása miatt is – a rokonság (a nem) is nagy szerepet kap. Ez az állapot, a család ilyen központi szerepe csak a polgári viszonyok általános kialakulása után, 1848-at követő évtizedekben módosul.

A legújabb kor

1848-as jobbágyfelszabadulás, az 1850-es úrbéri pátens megteremtette a polgári földbirtoklás lehetőségét a volt jobbágyok számára; a nemesi birtokok, családok külön jogait is eltörölte (ösiség, nobilitas). Természetszerűleg az ennek nyomán meginduló, de mégis elhúzódó tagosítások szétrobbantották – ha mindenütt nem is – a falusi földközösségeket.¹⁴⁹ Ezzel a családot végleg hozzákötötték, illetve a nincsteleneket

148. *Bodrogi Tibor*: A magyar rokonsági terminológia . . . , i. m.

149. *Szabó István* (szerk.): A paratszság Magyarországon . . . , i. m.

elválasztották a földtől, birtoktól. A család megmaradt vérségi köteléknek, a birtokosok esetében birtoklási, sőt munka- és üzemszervezeti egységnek. A földnagyságnak azonban most már kétségtelenül családformát meghatározó jellege lett. A nagycsaládok csak ott funkcionáltak egy ideig még, ahol megfelelő birtokot tudhattak magukénak. Az 1877. évi XX. tc. a családjogot, ezen belül az örökösödési jogot is szabályozta, bevezette az egyenlő örökösödés jogát, megszűnt a bizonyos vidékeken fennálló férfiakra való örökjoga, illetve az egyenlőtlen örökösödési jog; hazai nemzetiségeink gyakorlatából pedig törölte a törzsörökést. Természetesen azonnal nem következett be váltás, a szokásjog a régi formákat sokáig táplálta, meghosszabbította életüket. Am egyre inkább oldódtak a hajdani kötöttségek, egységesült országszerte a joggyakorlat.¹⁵⁰ A városok szerepe, szívóhatása is megnövekedett a századvégtől kezdve, s megindult bizonyos mozgás is az országrészek között. Ez a családi kereteket méginkább széttörte, az addig egy helyen, egy vidéken élő rokonságot szétszórta, az ország különböző részein. Mindez egyttvéve növelte a kiscsaládok szerepét, s párhuzamosan a nagycsaládok jelentősége még a leghagyományörzőbb vidékeken is megszűnik az 1920-as évekre. Ha később is előfordulnak, már csak reliktumoknak tekinthetők, közösségi szerepük nincsen.

Ez a folyamat együtt jár a rokonsági szálak lazulásával is. Ott, ahol a nagycsaládok régebben felbomlottak, megfigyelhető a családtelemekek további együttműködése a szétköltözés után is, s ez az egész közösségben megnöveli a rokonságnak, mint intézménynek a szerepét. Olyan rétegek is rokoni alapra építik munkaszervezetüket, akik addig szomszédási alapon működtek együtt (Alsó-Garam-mente, Tápió-mente, Ipoly-völgy, Mátra-alja). Am ott, ahol a nagycsaládok felbomlása régebbi korbba tehető, s az emlékezetben nem fogható meg hajdani létük, egyértelműen háttérbe szorul a rokonsági kapcsolatok szerepe is. Ilyen közösségekben a szomszédási viszonyok, területi összetartozás, illetve az azonos társadalmi helyzet játszik szerepet a különféle tevékenységek szervezésében.

1848-tól kezdve tehát a vérségi kapcsolatok háttérbe szorulásának folyamata jól kirajzolódik, s természetesen ezzel együtt a család funkciói-

150. Szabó István (Szerk.): A parasztság Magyarországon . . . , i. m.

nak jelentősége, száma is erősen csökken. (Ez önmagában is mutatja, hogy a feudalizmus korában döntő szerepe volt egy-egy közösség, de az egész társadalom életében a vérségi kapcsolatoknak, családoknak.)

A rokonsági terminológiai rendszer bár egy falusi és egy városi formára oszlik, gyakorlatilag azonos szerkezetű, s kiscsaládot, annak viszonyait fejezi ki. Mégis a falusi terminológiai rendszer gazdagabbnak tűnik, a rokonságnak lényegesen több fajtáját tartják számon, s magát a rokonságot legalább a harmadik unokatestvérig aktív közösségnek tudják.¹⁵¹ A városi terminológiai rendszer szegényebb volta, kevésbé kiterjedt jellege a család önmagába zárkózásának eredménye. Már említettük, hogy a városi család nem a rokonság intézménye segítségével illeszkedik bele a társadalom különböző intézményeinek rendszerébe, hanem közvetlenül, úgyszólván egy-két rokon kapcsolatát számontartva. A falusi család körül továbbra is ott a rokonság, ha csökkenő terjedelemben is. Ennyit megőrzött hajdani jellegéből mind a mai napig. Csupán napjainkban különülnek el – de csak bizonyos életfunkcióikat tekintve – a fiatalok a közvetlen rokonságtól, s építenek ki egyenes kapcsolatot munkahelyi kollégáikkal, barátaikkal. Azonban a falusi családok itt is, mint családok vannak jelen, sőt a családot még nem alapítottak is, mint leendő családosok. Házépítéshez, kert megmunkáláshoz így gyűjtik össze a szükséges kölcsönmunkát, s megnöszülve már mint családalapítók kérik vissza másoktól munkájuk ellenértékét. *E közösségeken belül is azonban a családok mind izoláltabbak, egyre inkább rokonsági kapcsolatok nélkül tartják fenn egymással a kapcsolatot. Az öregek, s a falu egésze irányába azonban bizonyos rokon szálak még néha mozgásba jönnek, megelevenednek. Jobbára a nagy családi ünnepek, események, disznóvágás, szüret hozza össze őket. Atmeneti állapot ez, de úgy tűnik, hogy ott, ahol kiegyenlítődtek a falu–város közötti mozgások, nyugvópontra jutott a falu forrongásban lévő társadalma, újraélednek a rokon viszonyok is, s a családok – a fiataloké is – izoláltsága oldódik.* E folyamat azonban még néprajzi módszerekkel kevésbé elemezhető, a szociológia pedig eltérő szempontokat érvényesít.

A falu és város társadalmi kiegyenlítődési folyamata, a kiscsaládi típus általánossá válása, a rokon kapcsolatok háttérbe szorulása termé-

151. Bodrogi Tibor: A magyar rokonsági terminológia ..., i. m.

szetszerűleg elszegényítette a rokonsági terminusokat is. *Megfigyelhető a vidékenkénti kiegyenlítődés, a tájnyelvi szóhasználat visszaszorulása.* A századforduló óta számos nagyobb vidéken, országrésznyi területen használatos terminus tűnt el, s helyettesítődött a hivatalos nyelvben, városi nyelvben használatos terminussal. Így a *szülém, szülike, máskapám, öregapám, tatám, mamám, annya, apjok, bad, nemzet, nemzetség, mamó, papó*, s más terminusok hullottak ki az emlékezetből, minősültek parasztosnak, s maradtak el. Mások nem tájnyelvi, *paraszti ízük miatt*, hanem funkcionálisan kerülhettek a veszteséglistára. Megszűnt a városi nyelvben az ifjabb-idősebb testvérek mindkét nemnél való határozott elkülönítése. *Testvérem* szóval vonják össze a korokat és nemeket. De *falusi terminológiai rendszerünkben is zavar mutatkozik.* A nyelvújításkori *nővérem*-mel helyettesítődik a *néném* 'idősebb nőtestvér'-t jelentő szavunk, a *búg* és *öcs* szó is egyre ritkább. Nyilvánvaló, hogy a családok kis létszáma, a családtagok különválása az oka annak, hogy mind ritkábban bukkannak fel e terminusok, átkerülnek a passzív szókincsbe. A testvérekkel nincs aktív kapcsolatuk, s megszűnik a róluk való beszéd, a rájuk vonatkozó használható terminus is. Ugyanígy szükségtelen a *családi kapcsolatok felbomlása miatt az ángy, a nagybácsi számontartása* is. Az előbbi parasztosnak is minősül. *A mai rokonsági rendszert nem lényegtelen abból a szempontból vizsgálunk, hogy mi tartozik belőle az aktív, s mi a passzív szókincsbe, mert ez rávilágít a rokonsági kapcsolatok aktivitására is.*

Más szavak a szlengből, nemzetközi szavakból, irodalomból, rádióból, TV-ből szivárognak a falusi terminológiai rendszerbe, s ott a fiatalok körében modernnek ható ízt kapnak. Így lett része városkörnyéki falvaknak a *fater, muter, öreg, kedvesem, édes, drágám, a nőm, a nejem* s ehhez hasonlók. A *valamikor gyermeknyelvi szavak, amelyek a városi nyelvben megszólító, sőt hivatkozó terminológiai rendszerbe illeszkedtek bele*, de erősen elkülönültek a falusi terminusoktól, ma már *szervülnek a falusi terminológiai rendszerben is*, hacsak a megszólítás szintjén is. *Apu, anyu, apuci, anyuci, nagyanyu*, s az ilyen jellegű szóhasználat a paraszt családoknál is egyre általánosabbá válik. Mindez kifejezi a *családon belüli megváltozott viszonyokat is. A közvetlenebb hang, a "kezdés", "magázás" "tegezés"-be való átfordulása, a bizalmas, sőt pajtáskodó hangnem szülők-gyermekek, különböző generációk kö-*

zött pedig a tekintélyelű családon belüli viszony teljes átalakulását jelzi. A családban használatos hangnem és szóhasználat megegyezik a közösségi szóhasználattal; átveszi annak közvetlenségét; jelzi, hogy a családi viszonyok a közösség számára szinte nyitott könyvként kezdenek feltárulni. A család ilyen formában is közvetlenül a rokonsági beágyazottság mellőzésével épül be tehát a falusi társadalomba is egyre inkább.

A NEMZETSÉG, A HAD, A SZER, ÉS A CSALÁD MINT ROKONSÁGI
INTÉZMÉNY A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

A múlt század utolsó harmadának magyar paraszti társadalma napjainkban is jól kutatható klasszikus néprajzi módszerekkel. Az eleven népi emlékezetet erre a korszakra vonatkozóan a kutató azonban számos egyéb forrással is kiegészítheti (sajtótermékek, szépirodalmi ábrázolások, magánfeljegyzések, családi iratok), s felhasználhatja az egyidejű tudományos kutatási eredményeket is (történelem, statisztika, geográfia, jogtudomány). Ahhoz, hogy megfogható és reális képet rajzoljunk a magyar paraszti társadalomról, ezen belül pedig a vérségi alapú társadalmi intézményekről, a XIX. század végén sokoldalúan ábrázolható és dokumentálható képből kell kiindulnunk.

A magyar paraszti társadalom nagy átalakulása ugyan az 1848-as jobbágyfelszabadítással nagy lendületet vesz. A korábban érvényre nem jutható tendenciák ekkor szabadabb kibontakozási lehetőséget kapnak, mégsem olyan gyors a változás, hogy a XIX. század végi képből bizonyos áttételekkel ne lehetne a megelőző másfél század bizonyos folyamatait rekonstruálni. Hogy a változások jellegét, ütemét e korszakra vonatkozóan lényegileg is megérthessük, eltérő jellegű és jogállapotú vidékeken végeztünk változás vizsgálatot a népi társadalom intézményeire vonatkozóan. A klasszikus jobbágyi területnek tekinthető Ipoly-völgy, Alsó-Garam-mente, a zselicségi Mozsgó, a szabados mezővárossá emelkedett Mezőtúr és Nagykőrös, a kiváltságos kerületbe tartozó Jászdózsza, Jászkisér, Túrkeve, Szabadszállás és Kiskunmajsa, a kisnemesekből szerveződött Csépa példája egyaránt azt mutatja, hogy az átalakulás folyamata a múlt század második felében rendkívül lassú volt. A volt jobbágyi közösségek a feudális kötöttségekből csak nehezen bontakozhattak ki, s máig számos feudális korra jellemző vonást őriznek ténylegesen is vagy csak emlékezetben. A szabados közösségek kapitalisztikus fejlődése, a társadalom polgári irányú átalakulása már jóval 1848 előtt

megindul. Ezután azonban a fejlődés üteme nemhogy fokozódna, hanem a legtöbb helyen éppenséggel megtorpan. 1848 előtti külön fejlődésük ugyanis a feudális előjogok birtokában indult meg (mezővárosi szabadparaszti állapot; nemesi előjogok; jászkun kiváltságok), s ez egycsapásra elenyészett. Az ilyen közösségek jogilag nivellálódtak. Bizonyos időnek kellett ahhoz eltelnie, hogy a fejlődés ismét lendületet vehessen, immár külön kiváltságok nélkül, más alapokon.¹⁵²

A XIX. század végén megélelnkül az átalakulás üteme falun is. A ki egyezés sok gazdasági eredménye beértek (közlekedés minőségi változása; új földek nyerése a lecsapolásokkal; stabil hitelügylet); differenciálódik a magántulajdonhoz jutott volt jobbágyi társadalom, s kialakul egy erős agrárproletár réteg; hatni kezdenek a parasztság körében a szocialisztikus eszmék, s ezzel tudatilag is nyitabbá válik a falu. Az I. világháború eredményei pedig végleg elseprik azokat az erkölcsi kereteket, amelyek megnehezítették a parasztság új útra lépését. A múlt század végének parasztsága a két világháború közötti parasztságtól merőben különbözik. Míg amaz a feudalizmushoz kötődött számos szállal, addig emez eltépte a szálak nagy részét. 1848 eredménye ekkor érett be, ekkor hatott.

A XIX. század utolsó harmadában a paraszti élet kerete a falu volt. Az egy faluban élők – vidékektől függetlenül – egy közösséget alkottak, s meglehetősen zártak voltak. Több falu ugyan különböző tevékenységekkel egybe kapcsolódhatott (pl. a bükki üveghuták, vagy a mész- és szénégető falvak, illetve mész- és szénkereskedelmet lebonyolító települések: Cserépfalu–Répáshuta–Bükkzsérc–Felsőtárkány), ez azonban mitsem változtatott a faluközösségek zártságán, belső társadalmi berendezkedésén. Inkább a városok és vonzáskörükbe tartozó települések nyitottabbak egymás felé (pl. Szeged és vidéke). A városba áramlás azonban akkor még nem túlzottan erős. A korábban egységet alkotó uradalmak települései között ugyanakkor meglazul a viszony. A szabad paraszti fejlődés nemhogy nyitná, hanem inkább zárja a falvakat. Az uradalmi

152. Szabó László: A Jászság XVIII–XIX. századi... i. m.; *Uő.*: Egy magartartásforma történeti háttéréhez. Jászkunság, XXIV. 1978.; *Uő.*: A türkevei Dani-Szabó család birtokának története. In: A türkevei Finta Múzeum Jubileumi Évkönyve, 1971.; Szabó István–Szabó László: Az Ipoly-völgy népi társadalma, i. m.; *Uő.*: Nagykőrös mezőváros... i. m.

majorságok cselédei élesen elhatárolódnak a falu népétől, s legfeljebb egymással tartanak fenn kapcsolatot (pl. Tolna, Fejér- vagy Hont-megyé uradalmi). A volt kiváltságos területek egysége az 1876-os közigazgatási átrendezés után szintén megszűnik. A Hajdú- és Jászkun Kerületek volt falvait már legfeljebb a tudat kapcsolja egybe: a korábban egységes falu- és mezővárosi hálózat egyes településekre hullik szét.

A falú önmagába záródását, a faluközösségek létének és szerepének meghosszabbítását elősegítette több jobbágykorból fennmaradt birtoklási forma is (közös rét-, legelő). Sőt a paraszti kézre csak 1848 után jutott uradalmi erdők használatát is a közös földek kezelésének mintájára szervezi meg a faluközösség. Az elhúzódo tagosítás, a szőlők használatának módja sok helyen nemcsak a falu, hanem éppenséggel a földközösség bizonyos formáit konzerválja még hosszú ideig.¹⁵³ Végül megemlítjük a felemásan megalkotott, sok régi elemet adaptáló 1871. évi XVIII. tc-ben testesülő falutörvényt, amely a falu egységét, korábbi korszakkal való szoros és lényegi kapcsolatát hivatalosan is biztosította.¹⁵⁴

A falu, mint települési és társadalmi egység a mezővárosokkal együtt az a meglehetősen zárt, tágabb, de paraszti szempontból mégis teljesnek tekinthető közösség, amely az egyén, a család, s más vérségi alapú társadalmi intézmények életkeretét szolgál; amely közvetlenül is befolyásolja ezeknek a vérségi alapú intézményeknek a szerepét, tevékenységét, szerkezetét, s amelyen át az egyén, vagy család kapcsolódhat az egész magyar társadalomhoz.

Mielőtt részletesebben szemügyre vennénk e korszakban a vérségi alapú társadalmi intézményeket, vissza kell még térnünk a faluhoz, a falu XIX. század végén kirajzolódó jellemvonásainak értelmezéséhez. Rá kell

153. Szabó István-Szabó László: Az erdő szerepe... i. m.; Tagányi Károly: A földközösség története... i. m.; Bellon Tibor: Határhasználat Nyíradonyban a jobbágyfelszabadítás után. Ethn. LXXVL. 1965. 435-445.; Simonffy Emil: A parasztföld és a tagosítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. (Szerk.: Szabó István.) Budapest, 1965. I. 207-266.; Fűr Lajos: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. (Szerk.: Szabó István) Budapest, 1965. I. 35-152.

154. Horváth Zoltán: A községi önkormányzat és a parasztság. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. (Szerk.: Szabó István.) Budapest, 1965. II. 565-614.

mutatnunk arra, hogy a XIX. század végi falu szilárdnak tűnő jellemvonásai a korábbi időszakokkal milyen összefüggéseket mutatnak.

A török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc lezárulása hazánkban egyértelműen békeviszonyokat teremtett. A békeviszonyok azonban még jó negyed századon át hatalmas méretű népmozgással, újjáépítő munkával kapcsolódtak össze. A harcokban elnéptelenedett vidékek a népfeltesleget elszívják máshonnan, s így nemcsak az eddig gyér lakottságú vagy néptelen országrészekben alakultak ki új községek, hanem érintette ez – éppen az elvándorlók, kiszakadók miatt – az eddig sűrűbben lakott vidékek faluközösségeit is. Megindult a környező nemzetiségek Magyarország belseje felé való áramlása is. A szlovákok, románok, szerbek, ukránok tömbszerűen telepedtek be, megőrizték nyelvüket, kultúrájukat, s egyben zárt faluközösségi vagy területi rendszert is alkottak. Oda pedig, ahová beszigárogtak a nemzetiségiek vagy egy faluközösségen belül magyarokkal vegyest telepedtek le, a XVIII. század végére megindult beolvadásuk a magyarságba. Az eltérő nyelv és kultúra miatt ilyen helyeken láthatóan és közvetlenül érzékelhetően lehetünk tanúi egy integrációs folyamatnak. Természetesen a különböző területekről egybevetődött más-más táji kultúrával érkező magyar lakosságnál is hasonló folyamat megy végbe, s ennek eredménye, hogy az új helyen új szokások, normák alakulnak ki.¹⁵⁵ *Órsi Julianna* és *Szabó István* kutatásai rávilágítottak arra, hogy a betelepedést követő néhány évtized múlva a családok belső házassága révén újból rokonsági falu alakul ki még a legszörnyebb helyről telepedő közösségekben is: a korábbi kibocsátó területekkel való házassági kapcsolataik fokozatosan elhalványulnak. A települések a XVIII. század végére már endogám jellegűekké válnak.¹⁵⁶

Kialakul egy települési egyensúlyi helyzet is. Megszűnik a vidékek közötti áramlás, stabilizálódik a lakosság, s mindenütt a belső fejlődés-

155. *Kniezsa István*: Zur Geschichte der ungarisch-slovakischen ethnischen Grenze. Budapest, 1941.; *Gáldi László-Makkai László* (Szerk.): A románok története. Budapest, é. n.; *Szabó István*: A magyarság életrajza. Budapest, 1941.; *Szabó István*: Egy jászdózsai család... i. m.

156. *Szabó István*: Egy jászdózsai család... i. m.; *Uő.*: Szolnok megye története a XVIII–XX. században. In: Szolnok Megye Néprajzi Atlasza, I. 1. (Szerk.: *Csalog Zsolt-Szabó László*), Szolnok, 1974.

re, a birtokba vett földek intenzívebb kihasználására kerül sor. Az egyen-
súlyi helyzet szintén a falvak önmagába záródását segíti elő. *Ha azt a
képet keressük a múltban, amit a falvakról a XIX. század végén kiala-
kítottunk magunknak, akkor a XVIII. század utolsó harmadáig mebe-
tünk csupán vissza. A XIX. század végi értelemben vett zárt faluközös-
ségek korábban nem alakulhattak ki a háborús viszonyok, vagy a belső
népmozgás miatt.*

*A XVIII. századi új közösségeket ugyanakkor egyre inkább jellemez-
ni kezdi a tájhoz és a környező társadalmi viszonyokhoz való szorosabb
kötődés is. Ahol a korábban is folytonos lakosságmag dúszult fel újon-
nan érkezőkkel, ott a közösség természeti adottságokhoz való igazodá-
sa gyorsabban ment végbe. A helyben élő lakosság az újonnan jötteket
irányította, befolyásolta ilyen irányba. Másutt a régebben megtelepe-
dett környező falvak gyakorlata és a táji adottságok közvetlen kény-
szerítő ereje együttesen hatott. Az idegenből jötteknek fel kellett ad-
niok egy sereg magukkal hozott módszert, gyakorlatot, az új viszonyok
között nem alkalmazható vagy gazdaságtalan termelési technikát, esz-
közt. A XVIII. század végére olyannyira a tájhoz kötődtek az egyes új
településű falvak is, hogy karakterük is kezd kialakulni.¹⁵⁷*

Jóllehet az újonnan telepedett falvak meghatározott feltételek mellett
kezdhetik meg életüket, előbb-utóbb alkalmazkodnak ezek a falvak is a
táj többi községének hagyományaihoz, s megindul bizonyos kiegyenlítő-
dési folyamat. *Megfigyelhető, hogy az Alföldön – ahol a földesúri hata-
lom a török alatt gyakorlatilag megszűnt, s a paraszti önkormányzat
igen magas fokra emelkedett, a közelben kiváltságos kerületek és gaz-
dag mezővárosok, taxás közösségek is voltak –, a földesúr még a tele-
pítvényes falvakban is kénytelen volt igazodni a környezet szabta nor-
mákhoz. Az új telepítések is szabadabb jogállapotot harcolhattak ki*

157. *Tóth János*: A Jászkunság helyzete a XVIII. század végén. Jászberény, 1976.
Bede Kovich Lőrinc 1799-ben versben jellemzi a Hármas Kerület településeit. Határo-
zott karaktert jelölve meg pl. azoknak a Kis- és Nagykunságban fekvő települések-
nek, amelyek pár évtizede még lakatlanul állottak. Ezt a folyamatot más módszerek-
kel magam is elemeztem: *Szabó László*: Jászapáti és Kunszentmárton anyagi kultúrá-
jának összevetése. In: *Tiszazugi Füzetek*, I. (Szerk.: *Barna Gábor-Smuts Kálmán*é-
Szabó László.) Kunszentmárton, 1973. 49–68.

maguknak egy idő után, mint másutt.¹⁵⁸ *Jogilag egységesült ugyan egy-egy nagyobb táj, de éppen mert önállóságra, szabadabb önkormányzati lebetőségekre tett szert, egyúttal sajátos arculatúvá is vált. Rendelkezéseit a tájhoz, a tájban folyó munkákhoz, a faluközösség belső adottságaihoz igazíthatta a legtöbb közösség.*¹⁵⁹ Még az egy földesúrhoz tartozó települések is erősen eltértek egymástól az Alföldön (pl. Szolnok megyében a Földváry, Podmaniczky, vagy Almássy birtokok települései). Azokon a helyeken azonban, ahol töretlen volt a török alatt a földesúri hatalom, jól funkcionáltak a nagybirtokok, egész területek falvai folynak össze szemünk előtt, s válnak egységessé, azonos karakterűvé (pl. az Ipoly-völgy, vagy a Regéczi-uradalom falvai), noha életfeltételeik, származásuk esetleg erősebben különbözik egymástól, mint az alföldi településeké. Itt a múlt folytonos volt, erősebben hatott. E falvak egyéni arculata csak később a XIX. század végén vagy a XX. században alakul ki. Ezek a tényezők a faluközösség szerepét, erejét növelték a paraszti világon belül.

*Van azonban ettől eltérő irányú, más jellegű tendencia is ebben a korban. Az, amely összefügg a központi államigazgatás egyre erősebb beleavatkozásával a közösségek életébe. Szabó István már jó négy évtizede rámutatott arra, hogy Mária Terézia urbáriumma – amely egyfelől a jobbágyi terheket, viszonyokat egységesíteni kívánta – éppen az ellenkező irányba fordította a faluközösségek életét. A jobbágytelek és teher egységesítésével megszűntek a helyi sajátosságok, helyi urbáriumok sok helyen. A rendelkezések megmerevítették a jobbágytelek nagyságát, s ez nemcsak jogcsorbításhoz vezetett, hanem ahhoz is, hogy a jobbágytság zselléresedési folyamatát meggyorsította: a szilárdabb körvonalú birtok, a bezártabb jobbágyi lehetőségek nagyban elősegítették a birtokosztódást jobbágy utódok kezén.*¹⁶⁰ A zselléresedés előrehaladásával pedig a faluközösség belső egysége kezdett megbomlani. A kiváltságos kerüle-

158. Szabó László: Az Alföld kultúráját alakító újkori történeti tendenciák. In: Kecskeméti Honismereti Évkönyv. (Szerk.: Henkey Gyula.) Kecskemét, 1978.; Szabó István: Szolnok megye története... i. m.; Most folyó kutatások: Kiskunmajsa, Kiskunfélegyháza.

159. A Jászságból egyidőben kirajzott Kiskunfélegyháza és Kiskunmajsa igen korán teljesen egyéni arculatúvá vált.

160. Szabó István: A magyar parasztság története. Budapest, 1940. 54–62.

tekben, s a mezővárosok egy részében még az urbáriumot megelőző időben megindul ez a folyamat a stabilizálódott földbirtokok hatására. A meginduló szabad paraszti fejlődést ezért itt is a zselléresedés, majd a nincstelenek közösségi jogainak korlátozása követte.¹⁶¹ A XIX. század végéig, mivel a jobbágyfelszabadítással még tovább merevedett a paraszti birtokok határa, a zselléresedés mértéke (vagy ekkor már proletarizálódása) csak növekedett, s a falu belső társadalmi szakadása egyre nyilvánvalóbb volt. A szakadást az agrárszocializmus eszméi tudatosítják is.¹⁶²

A fejedelmi abszolutizmus korában a községi közigazgatást is egységesíteni próbálták. Jóllehet az újonnan szervezett közigazgatási intézmények szorosan kapcsolódtak a falusi közigazgatás középkori hagyományaihoz (részben a parasztvármegyék gyakorlatához), mégis országszerte bizonyos egységesülést hoztak. Megszűntek vagy az átlaghoz közeledtek a székelyek, hajdúk, jászok és kunok, szász városok, s más helyi sajátosságokkal rendelkező, kiváltságokkal körülbástyázott közösségek hagyományos közigazgatási rendszerei is.¹⁶³ Ez a faluközösségeket ügymenet szempontjából közelebb hozta ugyan egymáshoz, a helyi jelleget, a rendelkezések helyi viszonyokhoz való igazításának gyakorlatát azonban nem szüntethette meg.

Az elmondottakból világosan kiderül, hogy a XIX. század végén tanulmányozható, a néprajzi gyűjtések során rögződött falú, faluközösség bizonyos sajátosságai XVIII. század végére már kialakultak, s mintegy száz éven át keveset változtak. Teljes mozdulatlanság természetesen nincs. Az állami beavatkozás, a jobbágyfelszabadítás jelentős változásokat okoznak, de az erők egyensúlyát mégsem képesek egészen a XIX. század végéig felborítani. A falú, mint a paraszti közösségek életkerete, tehát mozgásban van ugyan, mégis bizonyos állandóságot mutat olyan helyeken is, ahol a lakosság nem volt folytonos a török hódoltság alatt.

161. *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet... i. m. a zselléresedés mértékéről; A kiváltságos területek állapotáról; *Szabó Lajos*: A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a 18–19. század fordulóján. Szolnok, 1966.

162. *Pölöskei Ferenc–Szakács Kálmán* (Szerk.): Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948, I–II. Budapest, 1962.

163. *Balogh István*: Hajdúság. Budapest, 1969. 49–52.; *Szabó László*: A Járszág XVIII–XIX. századi... i. m.; *Imreb István*: A rendtartó székely falú. Bukarest, 1973.

A harcoktól távolabb eső vidékeken természetesen még nagyobb múltra tekinthet vissza ez a lényegi állandóság, s kelti, keltheti a néprajzkutatóban az "örök paraszti", a "mozdulatlan népi" kultúra ideáját, s teszi egyúttal statikussá a megrajzolt néprajzi képet. Ha a XIX. század faluképéből indulunk ki, megfelelő kontroll esetén legfeljebb száz esztendőre vetíthetjük kockázat nélkül adatainkat vissza. Az ezt megelőző korszakban az ország jelentős részében a falu, mint közösség, mint életkeret erős mozgásban, változásban van. Az állandónak tűnő száz év állapota sem statikus azonban, bizonyos belső mozgással, változással e korban is számolnunk kell.

A falvak önmagába zárkózásának folyamata – különösen az Alföldön és a földesuraktól függetlenebb helyeken – a XVIII. század utolsó harmadától a *parasztság eredeti tőkefelhalmozási* folyamatával áll szoros összefüggésben. A birtokba vett, stabil jogviszonyokkal immár körülírt paraszti, jobbágyi tulajdonú földek állandó értéknövelése folyik azzal, hogy egyre intenzívebben művelik, élik. A faluközösségek határa tovább már nem terjeszthető; a gyarapodó népességet el kell tartani; egyes rétegek birtokállománya, vagyona csak úgy növelhető, ha az adott területet paraszti szinten is intenzívebben használják: új növényfajták, növénykultúrák, állatfajták, termelési és tenyésztési technikák, s gazdasági struktúrák jelennek meg a XVIII. század végén. S ez nemcsak földesúri törekvés bizonyos nagybirtokon, nemcsak államilag szorgalmazott, az adózó erőt fokozni igyekvő törekvés, hanem a parasztság legbelsőbb és legsajátosabb igénye is. Jóllehet egy európai folyamat részei vagyunk, paraszti szinten mégis igen sok a helyi, vagy magyar történeti sajátosságokból fakadó tényezők szerepe.¹⁶⁴ A falu termelés-struktúrájának fokozatos átalakulása pl. az alföldi szabad közösségekben, taxás városokban elsősorban belső, paraszti törekvés és gazdaságpolitika eredménye. A bezárkózás a saját faluhatárok közé természetes, hiszen ennek a határát kívánják intenzívebben művelni. A külső kapcsolatok elvágása pedig a legtöbb esetben összefügg a földesúri hatalom kizárásának, a megyei beavatkozás mérsékelésének szándékával, vagy éppen az állami intézkedések megkerülésével.

Természetes dolog, hogy a paraszti eredeti tőkefelhalmozás korában

164. Barta János: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Budapest, 1973.

– amikor az egyes faluközösségek összvagyonának értéke hatalmasan megnövekedik –, számos szerkezeti változás megy végbe a falu hagyományos társadalmában. A legjellemzőbb tendencia az, hogy egyre jelentősebbé válik a vagyoni helyzet, az egyes társadalmi rétegek mind éle-
sebben különülnek el egymástól. Nem célunk azonban most nyomon követni ezt a változást, csupán arra törekedünk, hogy a faluközösség statikusnak tűnő keretei között, de változó-forrongó belső világában a vérségi alapú társadalmi intézmények szerepét nyomon kövessük, egymásba való átalakulásukat, szerkezeti változásait rögzítsük. Sajnos a magyar néprajzi irodalom legfrissebb munkái is csak kevés teret szentelnek a népi társadalomnak. Egy-egy községi, vagy tájmonográfia szinte megke-
rülí ezt, adatokat is alig szolgáltatva – néhány általánosságon túl – eh-
hez a kérdéshez. *Gönczi Ferenc* 1914-ben megjelent munkája teljesebb e tekintetben, s *Fél Edit* monográfiáinak színvonalát, szerkezetét alig egy-két munka éri ma el, s követi. Údító dolog kézbevenni olyan mun-
kákat, mint a Tápé, a Vásárhelyi Pusztá, a Hajdúság, vagy a Nagykunság monográfiája, amely a népi társadalom szerkezetét is bemutatja egy adott időszakban.¹⁶⁵ Bizonyos tanulmányok, cikkek, monográfiákban szétszórt adatok felhasználása mellett ezért kénytelenek vagyunk első-
sorban saját, határozottan is ilyen célú vizsgálatainkra támaszkodni, hogy a statikus keretű, de mégis változó világban ábrázolhassuk a vérségi alapú társadalmi intézményeket.

A nemzetiség

Morvay Judit 1966-ban a *nemzetiség* és *had* intézményét vizsgálta szép tanulmányban, az egész magyar népterületet átfogóan. Megállapítja, hogy a vizsgálat időpontjában – noha az adatok többnyire a századfordulóra vonatkoznak – a *nemzetiség, nemzet, nemzetdek szavak* már csak a legöregebb generációk körében ismereteseek, s tartalmuk nem egyér-

165. *Gönczi Ferenc*: Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevon-
tabb ismertetése. Kaposvár, 1914.; *Fél Edit*: Harta néprajza. Budapest, 1935.; *Uő.*:
Kocs 1936-ban. Budapest, 1940.; *Jubász Antal*: Tápé története és néprajza. Tápé,
1971.; *Nagy Gyula*: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba, 1973.; *Bellon Ti-
bor*: Nagykunság, Budapest, 1979.

telmü.¹⁶⁶ Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy korábban valamilyen formában e fogalmak – s természetesen a mögöttük lévő társadalmi intézmények is – az egész magyar népterületen ismertek voltak. Az emlékezet alapján összegzően megállapítja a szerző, hogy „... a XIX. század végén a parasztság körében a nemzetség szó – néhány kivételes esettől eltekintve – csak rokonsági rendszert jelöl, mégpedig az apa-ági vérrokonok összességét, beleértve a meghalt ősoket, valamint az élő leszármazottakat is a második vagy harmadik ágazatig bezárólag. A lányok, amíg férjhez nem mennek, az apa nemzetségének tagjai, ezután viszont férjük nemzetségéhez tartoznak.”¹⁶⁷ Ez a leegyszerűsödés hosszú történeti folyamat eredménye. Úgy véljük azonban, hogy a leegyszerűsödés mértéke, a nemzetség = rokon állapot általános egyértelmősége a századfordulón még nem annyira nyilvánvaló.

Az a tény, hogy *Morvay Judit* maga nevezi exogámoknak a nemzetségeket (ha múlt időben is!), azt mutatja, hogy a nemzetség házasságot szabályozó szerepe még ekkor is elevenen élt több helyen.¹⁶⁸ Sőt azóta folytatott kutatások szerint éppen ez volt a nemzetség intézményének egyik legtovább fennmaradt funkciója. A Jászságban, a Szolnok megyei Tiszazug településén, Tiszafüred környékén, Dél-Borsodban, a Duna-Tisza-közén Nagykőrösön, Abonyban és a Kiskunságban, az Alsó-Garam- és az Ipoly-mentén, a zselicségi Mozsgón, Csertőn, a Vas megyei Zanaton saját vizsgálataim ezt egyértelműen igazolták. Persze mindezek a rokonságot is jellemezhetik, ám nem teljes egészében. A nemzetség – mivel csupán férfiágra szűkül – a rokonságnál eleve kisebb körű, kevesebb élő embert magába foglaló intézmény, s már ezért sem lehet egyenlőségi jelet tenni a kettő közé; még akkor sem, ha a nemzetség tartalma, jelentése erősen közeledik ebben a korszakban a rokonság felé. A rokonság lényegében csak bizonyos meghatározott fokig (ízig, ágazatig) exogám apai és anyai ágon egyaránt. A nemzetség egészére, távoli ágazataira sem vonatkozik ekkor az exogámia már, s ez kétségtelenül összemosza a kettő közötti különbséget. Ám más ágazati számontartás érvényesül a gyakorlatban a nemzetségnél, s más a rokon-

¹⁶⁶ *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 482–483.

¹⁶⁷ *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 482–483.

¹⁶⁸ *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 482–483.

ságnál. A nemzetségnél vertikálisan, az ősöktől származtatva tartják számon az ágazatok, ízek, egyének rokonsági fokát, a rokonságnál pedig horizontálisan az élők egymáshoz való viszonyát figyelve számolnak. S ez a kettő közötti eltérést, az egyenlővé nem avathatóságukat még nyilvánvalóbbá teszi.

A nemzetség ugyanis nemcsak az élőket és a holt elődöket foglalja magába, hanem az ezután megszülető utódokat is. Ilyen szempontból nem más, mint származási rend, amely időben végtelen lehet mindkét irányban. Kivételként említik a *Fél Edit* által közzétett bukovinai székelly családot, amely nemzetségének 273 atyafiát sorolta elő, de a valóóságban ez nem kivétel. Magam Kunszentmártonban, Jászdózsán, Csépán és Nagykőrösön is találkoztam legalább kétszáz személyt felsorolókkal; olyanokkal pedig, akik – mert a család nem népes – az 1700-as évek elejéig tudták visszavezetni férfiági őseiket, nemzetségüket a Pest megyei Abonyban, a Szolnok megyei Tiszaszentimrén, a nagykunsági Túrkevény, a Szatmár megyei Fehérgyarmaton, Nygyarban egész bőséggel. Ez a felsorolni tudás jellemez több hortobágyi pásztorcsaládot is (Nagyiván, Hajdúböszörmény). Úgy tűnik ez a nemzetség fogalmának természetes velejárója. Aki nemzetségét számontartja, s ahol a nemzetségét egyáltalán, mint eleven intézményt ismerik, ott ez természetes.

Morvay Judit hangsúlyozza azt is, hogy a nemzetség lényegében csak az apaági vérrokonokat fogja össze, az anya más nemzetséghez tartozik. Ez a még napjainkban is meglévő erős különbségtétel mindenütt megakadályozza, hogy a nemzetség és a rokonság fogalma teljesen azonosulhasson. A nemzetségnek ez a határozottan tovább élő sajátossága egyben rávilágít arra is, hogy a nemzetségnek eredetileg egészen más funkciója lehetett, mint a rokonságnak, s e funkció ezzel a sajátossággal függött össze. A "nemesi községekben még ma is hallható – írja *Morvay Judit* – aki nem nemes, annak nincs nemzetsége, az csak paraszt.¹⁶⁹ Tyukodon, Köveskálón, Menyhén, Bernecebarátin, Jászfényszarun saját gyűjtése igazolta ezt. *Lajos Árpád* remek kis munkája erre határozottan nem utal, de elmélyíti *Paládi-Kovács Attila* barkó, hevesi és borsodi

169. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 482–483.

nemes falvakra vonatkozó ilyen észrevételét.¹⁷⁰ Magam Hont megyében az Ipoly-völgy falvaiban, Pest megyében a Tápiószabon és Nagykőrösön, Borsod megyében a nemesi Lak és Balajt községekben, Bereg megyében Gulácson, Szabolcs megyében Oroson, Szolnok megyében Csépan gyűjtöttem hasonló adatokat. Részletesen elemeztem ugyanakkor az Alsó-Garam-mente falvainak (Muzsla, Garamkövesd, Párkány, Köbölkút, Kémend, Ebed, Kisgyarmat, Kiskeszti, Ipolyszalka, Bény) erre vonatkozó emlékanyagát is. Itt megállapíthatóan a *nemzetség* – bár a századfordulón már a volt jobbágyok körében is általános vérségi alapú intézménynek számít – a *falvak* *kisnemesi családjaira* a *legjellemzőbb; eredetileg csak a nemeseknek volt "nemzetségük"*. Náluk is *csupán a férfiaknak*, mert a nők maguk ugyan *nemesi nemzetből, nemzetségből* származtak, de utódaik már nem tartozhattak ahhoz a nemzetséghez, ha nem nemeshez mentek férjhez.¹⁷¹ Szabolcs és Szatmár megyékben is éles különbségtétel a volt jobbágyok családjai és a volt nemesek nemzetségei között. Megkockáztatjuk tehát, hogy *a nemzetség intézménye csak a századfordulón, a jobbágyfelszabadítást követően kezdte jellemezni a parasztság egészét. Korábban nemzetsége csak a nemesnek lehetett. A jobbágyoknál ez az intézmény nem játszott szerepet, vagy nem volt meg mindenhol.*

Alátámasztja ezt a feltevést az eddig említett adatainkon kívül az is, hogy a *Jászságban, mindkét Kunságban, a Hajdúságban és a Székelyföldön a nemzetség egyaránt jelentős, nagy társadalmi súlyú vérségi alapú társadalmi intézmény volt.*¹⁷² Márpedig ezen területek népe a középkori feudális jog szerint a jobbágyság és a nemesség között helyezkedett el társadalmilag; bizonyos területi nemességet, privilégiális helyzetet élveztek. Társadalmi orientációjuk, törekvéseik kétségtelenül nemesiek

170. *Paládi-Kovács Attila*: A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány, X. 1968. 195–196.; *Uő.*: A keleti palócok pásztorokodása. Műveltség és Hagyomány, VII. 1965. 11.; *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak Szuhafőn. Miskolc, 1979.

171. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 492. A szerző itt más véleményen van; szerintem egyes esetből általánosít.

172. *Szabó László*: A jászódózsai rokonsági rendszer... i. m.; *Balogh István*: Hajdúság, i. m. 68–69.; Saját gyűjtések: Karcag, Túrkeve, Kunmadaras, Kunszentmárton, Szabadszállás, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Fülöpszállás.; *Kós Károly*: A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon. In: Népélet és néphagyomány. (Szerk.: Kós Károly) Budapest, 1972. 238–252.

voltak; egész kultúrájukban nyomai mutatkoznak a nemességhez köthető kulturális és társadalmi elemek átvételének, s a valóságosan ható nemesi tudatnak is.¹⁷³ Mivel kifelé az egész közösség azonos jogú volt, el sem válhatott egymástól a nemes és nemtelen közötti különbség. Nem kaphatott olyan értelmet a nemzetség, miszerint az csupán a nemesekre, s nem a jobbágyokra jellemző. Hordozhatott olyan értelmet, amely a jogszerinti jászot, kunt, hajdút vagy székelyt, mint törzsökös és így nemzetséggel rendelkező személyt, családot, megkülönböztette a jövevénytől, attól, akinek nincsen törzsökös nemzetsége. A Jászságban, a Kis- és Nagy-kunságban úgy fogalmazzák ezt: "jászok nemzetsége, kunok nemzetsége", "a gyüttmentnek nincs nemzetsége csak a jásznak" (Jászapáti). Nem véletlen, hogy a jövevény nemzetség-nélküliségére a példát *Morvay Judit* is a Jászságból idézi, s a másik ilyen adata éppen Nagyszalontával, a volt hajdú várossal függ össze.¹⁷⁴ Persze mikor a paraszti szóhasználatban – némileg valóban keveredve a rokonság fogalmával – a nemzetség megjelenik a XIX. század végén, valóban vonatkoztathatják általánosabban a jövevényre.

Egy nemzetséghez mindenütt azok tartoznak, akik azonos nevet viselnek. E tekintetben az országos adatok egyértelműek. Adatközlőink kitérnek arra is (Rimóc, Jászladány, Szabadszállás, Csépa, Szajol, Nagykáta, Lak, Finke, Oros, Öregcsertő), hogy a ragadványnevek ma már nemzetségeket választanak el, de az egynevűek, a ragadványnevektől függetlenül valamikor egy nemzetséget alkottak. A Szolnok megyei Csépan mindenki tudja, hogy a török után öt nemesi család (Czucz, Palotay, Szántó, Csete, Tercsy) szállta meg először a községet régi jogaik alapján. Ezek a megszállók *nemzetség* ősöknek számítanak a községben. A régi öt nemzetség idővel polarizálódott, ágakra szakadt, ragadványnevekkel különült el egymástól. Mégis összetartoztak egykor. Hogy e nemzetségek honnan jöttek, milyen korábbi nemzetségekből szakadtak ki, arra senki nem emlékszik. Az itt megjelentek viszont mint *nemesi nemzetség-ősök*, későbbi ágazatok ős nemzői elevenen élnek a köztudatban.

173. Szabó László: A redempció hatása a Jászság kultúrájára. In: Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv, II. 1978. 147–168.; Balogh István: Hajdúság i. m.; Bellon Tibor: Nagy-kunság, i. m.; Imreb István: A rendtartó székely falu. i. m.

174. *Morvay Judit*: A nemzetség és a had... 483.

A nemzetség és a név, a nemzetség és a származás tehát szorosan összeforrt. Ez a sajátosság igen régi, hiszen a *nemzetség* (*nem*) és a *név* szavaink, mint korábban láttuk, egyazon töről keletkeztek az ősmagyar korban szóhasadással. A nemzetségi intézmények egyik lényeges funkciója volt tehát a név örökítése, s ezzel mintegy a származás igazolása. Ez a funkció olyannyira erőteljes volt, hogy utóbb a ragadványnevek örökítését is szabályozta, eligazított azok egyre burjánzó erdejében.

Tudjuk, hogy a magyar népterületen a kételemű nevek kialakulása óta a név egyértelműen apai ágon öröklődik. A leányok a házasságig apjuk nevét viselik, azután férjükét. Ám éppen az a jellemző, hogy ezután *nem* tartoznak bele férjük nemzetségébe, hanem csak férjük családjának tagjaivá lesznek. *Morvay Judit* ugyan ennek ellenkezőjét állítja a századforduló állapotáról, ám maga hoz példákat arra, hogy a férj családjába kerülve a nőt továbbra is teljes leánynevén – azaz régi nemzetségi nevén – szólítják a Mátraalján. Ez a jelenség országszerte általános.¹⁷⁵ Ez a patrilineáris névöröklés, származás, számontartás, tételenen elsősorban a nemesi jogban nyert megfogalmazást a középkorban. Gyökerei azonban igen messze nyúlnak. Egyesül benne a honfoglaló magyarság patriarchális társadalmának, s az európai jogrendnek (amely a szintén patriarchális római jogon nyugodott) minden sajátossága.¹⁷⁶ A nemességnél a név viselése egyúttal a nemesi jognak, a nemes állapotnak a deklarálását is jelentette, s feljogosított a nemesi címer (mintegy a nemzetségjegy új változata) használatára is. Mindezek – éppen mert leányágon a név sem öröklődött – nem lehettek a nőág tulajdonai. A nő sem a névre, sem a címerre, sem a nemességre nem jogosította utódait, ha azok nemtelen apától származtak. Láthattuk, hogy az Alsó-Garamentén ma is határozottan él ennek emléke. Teljesen egyértelműnek látszik, hogy eredetileg csak a nemességre vonatkozó fogalom lehetett e vidéken a nemzetség. Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk a nemzetség nemességhez vagy jobbágyokhoz való kötődését, más országrészen is, szükséges egy újabb fogalmat is bekapcsolnunk az eddigiek mellé. A nemzetiség nemcsak a név, a nemesi állapot és a származás örökítését, igazolá-

175. *Morvay Judit*: A nemzetség és a had... i. m. 492.; *Uő.*: Asszonyok a nagycsaládban, i. m. 14.; 22.; 171.

176. Magyar Törvénytár.

sát biztosító intézmény, hanem ezekkel együtt a tényleges vagyon (ingó és ingatlan) örökítésének is szabályozója. Csépan egy 1863-ban kelt végrendelet szabályszerűen arra utal, hogy a nemes örökítő nemzetségére, azok különböző ágazataira hagyja vagyonát megfelelő megosztásban, s mellette feleségét – akit nem tekint nemzetsége tagjának – s az ő nemzetsége tagjait bizonyos örökrésszel szintén felruházza. A két nemzetséget szétválasztja. Valamennyi örökös a nemzetséghez tartozás jogán kap egy-egy darab földet, ingóságot, attól függően, hogy milyen távol-
ságra helyezkednek el az örökhagyótól a nemzetség fáján.¹⁷⁷ E példa természetesen nem egyedi, mindenütt megtalálható a nemesek körében. *Eötvös Károly* leírja, hogy a Balatonmelléken – de vizsgálataim szerint másutt is – a múlt században a nemesség igazolásában, az örökösödésben nagy szerepet töltött be az ún. atyafilátogatás, azaz a nemzetség tagjainak időszakonkénti összejövedele nagy családi események alkalmával. Ez a személyes jelenlét az esküvőkön, keresztelőkön, temetéseken, névnapokon, beteglátogatáskor távoli országrészekeken élő nemzetségtagokat hozott össze. Ez egy majdani per alkalmával az egyetlen példányban meglévő nemesi diplomára való jogosultságot, a nemzetséghez, családhoz való tartozást, örökösödésre való jogot igazolta bizonyító erővel.¹⁷⁸

A nőág az örökösödésből ugyanúgy kimaradt, mint a névörökösödésből. Bizonyos nőági jogok voltak ugyan, de az összehasonlíthatatlanul kevesebbre jogosított, mint a férfiág. A nő- és férfiág örökrésze a házassággal sem egyesült a középkori jog szerint; az anyai és apai rész mindig is elkülönült. Ezért is volt igen nagy jelentősége a második házasság alkalmával a móringnak, amely biztosította az özvegy számára a megélhetést, akkor is, ha a fiak, mint örökösök kiveszik részüket. A Jászkun Kerületben a régi gyakorlat alapján a XVIII. század végén a Jászkun Statutumokban az özvegyi öröklésjogot külön szabályozzák, s közel hozzák a nemesi öröklési joghoz.¹⁷⁹

Jól tudjuk, hogy a parasztságnál 1848 után általánosan megtalálhatók ezek a jellemvonások az ország minden részében, s nemcsak a volt ne-

177. Csépa, Turós Nagy Pál testamentuma. RK. Plébánia Irattára. Végrendeletek.

178. *Eötvös Károly*: Atyafilátogatás. In: *Hild Viktor*: Jegyzetek a Jászságról (kézirat) VIII. kötet. Damjanich János Múzeum Történeti Adattára.

179. Jászkun Statutumok, Szolnok, 1882.

meseket, hanem a volt jobbágyokat is jellemzik. Látnunk kell azonban azt, hogy jobbágyi öröklődésről – olyan értelemben, mint a nemességénél a középkorban, de egészen a jobbágyfelszabadításig – szó sem lehetett. A jobbágnak nem volt földtulajdona. Az a földesúr volt. A XIV–XV. századig, amíg a falusi földközösségek fel nem bomlottak, a régi értelemben a földesúr is csak egy tagja volt sok helyen a földközösségnek. Ettől az időtől kezdve azonban a faluközösség és a földesúr útjai elváltak. A föld egyértelmű tulajdona lesz a földesúrnak, a jobbágy gyakorlatilag is nincstelen marad. Nem örökölhet, nem örökíthet jogilag. Joga van a földközösségen belül a föld használatához.¹⁸⁰ Az Alföldön – ahol a földesurak közvetlen uralma a török alatt megszakadt – a közösségekben belül a jobbágyteleknek szabad forgalma lesz: adják-veszik, örökítik. A XVIII. század elején visszatért földesurak azonban megakasztják ezt a birtokforgalmat, régi jogaikra hivatkozva a földek jelentős részét ismét saját tulajdonukká teszik, amit erős közösségek (Mezőtúr, Nagykőrös, Kecskemét) később pénzen váltanak meg ismét.¹⁸¹ Az a jog, amelyre a földesurak ekkor hivatkoztak, a nemesi birtoklási jog. Azért sikerült kirekeszteni a jobbágyokat a birtokjogból, mert a jobbágnak nem lehet saját tulajdona. Nagykőrös városa – minden gazdasági ereje ellenére – csak belső nemességével szövetkezve tehet szert tulajdonjogra, s élvezi ezt addig, míg belső nemessége ellene nem fordul.¹⁸² Mindebből következik, hogy a nemzetségnek, mint intézménynek vagyont (jószágot) örökítő funkciója a jobbágyoknál nem is lehetett, csupán a nemességnél, a kiváltságos kerületekben, s egy bizonyos ideig a török alatt földesúr nélkül élő közösségeknél. A volt jobbágyoknál – akik a zsellérekkel együtt a kapitalizmus kori parasztság zömét alkották – ténylegesen a nemzetség ilyen funkciójában csak 1848 után tűnhetett

180. Horváth Pál: A középkori falusi földközösség... i. m. 211.; Varga János: A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 476–502.; Szabó István: A magyar parasztság története, i. m.

181. Szabó István: Szolnok megye története... i. m.; Szabó László: Egy magatartásforma... i. m.; Szabó István–Szabó László: Nagykőrös mezőváros... i. m.

182. Novák László: Nagykőrös gazdálkodás- és településtörténete a XVI–XIX. században. In: ACTA Musei de János Arany nominati I. 9–168. (Szerk.: Novák László.) Nagykőrös, 1978.

fel, illetve élbeteti bizonyos maradványként az alföldi, s más a török alatt földesúr nélkül élő területeken.

Ezek természetesen a nemzetségek alapfunkciói. Ezekhez számos egyéb jellemvonás, jellegzetesség kötődik még, jellemez egy-egy közösséget, nagyobb területet. *Fél Edit* megemlékezik arról, hogy a bukovinai székelyek nemzetségi szervezete ismeri a nemzetségi tanácsot, amely időről-időre összeül, bizonyos a nemzetséget érintő kérdésekben állást foglal. Az öröklődő vérbosszú, a nemzetségi jel, illetve a leányrablás, a temetés rendje, a levirátus és sororátus szokása is bizonyos formában a nemzetséghez köthető.¹⁸³ Ezek közül – noha a nemzetséget, nagycsaládot, hadat nem választja el következetesen egymástól – *Szendrey Ákos* is idéz több jellemzőt.¹⁸⁴ *Kós Károly* pedig ezt a Hunyad megyei Rákosdról kiegészíti a település, temetkezés, templomi ülésrend vizsgálatával is.¹⁸⁵ E három tanulmány együttesen mutatja, hogy a társadalomban a nemzetségnek – ahol az elevenen élő intézmény volt – meghatározó jelentősége lehetett. A nemzetség intézményének alapfunkciói mellett számos egyéb életmozzanatot megszabott, s befolyásolta a szokások, cselekmények, érintkezési formák rendjét egyaránt. Nem véletlen, hogy *Fél Edit* és *Kós Károly* ezeket a jellemzőket a székelyeknél tárhatta fel, ott ahol különös kiváltságaik miatt a székelyeknek ez az intézménye jelentős súlyú lehetett a faluközösségen belül. Hogy ez mennyire így van, igazolja az, hogy gyűjtéseim során a nemzetségnek ugyanezeket a sajátosságait a borsodi Lakon, a Szolnok megyei Csépán és Szajolban, tehát volt kisnemesi közösségekben szintén megtaláltuk. Ezen a településeken a nemzetségek, s nem a különböző legénybandák verekedtek össze egymással, s váltak gyűlölt ellenségekké. Az egyes falurészek, legénybandák közötti különbség, ellentét nem volt akkora. A bajbakerült nemzetségtagot nemcsak a legények, de a házas emberek is segítették. Csépán nyomokban megtalálható a nemzetségi tanács is, amennyiben tanácsot kikérni vállalkozások, házasságkötés előtt egy-egy tekintélyesebb nemzetség taghoz – mint nemzetségfőhöz – mentek. Az Alsó-Garam-mentén Muzslán a volt nemesi családoknál bizonyos tulaj-

183. *Fél Edit*: Adatok a bukovinai székelyek ... i. m. 6–10.

184. *Szendrey Ákos*: A magyar nemzetségi szervezet emlékei ... i. m.

185. *Kós Károly*: A nemzetségi szervezet ... i. m.

donjegyek továbböröklődése (vászonruhákba hímezve) megtalálható. A nő a haláláig saját tulajdonjegyét (nemzetségjegyét) használja az új családban, lányai stafírungjára viszont az apa tulajdonjegyét hímezik rá (nem monogram, hanem jegy). Az említett nemesi községekben s a Jászágban, Kiskunságban nyomokban a levirátus és sororátus szokása egyaránt fellelhető még. A jászági XIX. század eleji anyakönyvek azt bizonyítják, hogy korábban mindkét szokás megvolt. *Lajos Árpád* Szuha-főről és környékéről hoz példákat a nemesség településen belüli elkülönülésére, bizonyos nemesi hadak egy részén lakására (itt ő a nemzetség szót nem használja).¹⁸⁶ *Paládi-Kovács Attila* Domaháza környékéről idéz hasonló példákat.¹⁸⁷ *Gönczi Ferenc* a Göcsej szereit egy-egy család – sokszor természetesen nemes család – nemzetiségi területeként szemléli.¹⁸⁸ Csépan a településen belül egy-egy nemzetség élt, közösen használt kutat, állított fel keresztet. Ezek még most is az illető nemzetség nevét viselik (Kanyó-kereszt, Czucz-kereszt). A keresztet a nemzetséghez tartozó családok tartották rendben, díszítették fel körmenet alkalmával.

Úgy tűnik, hogy ilyen – elsősorban a nemzetség intézményéhez kötődő – cselekmények, szokások ma is elsősorban a volt nemesi községekben, kiváltságos területeken gyűjthetők. Sajnos kevés a rendelkezésre álló adat a teljesebb kép megrajzolásához. Éppen ezért lenne sürgető a feladat mielőbbi kijelölése, bizonyos kutatópont hálózatának felderítése egységes kérdőívvel. Úgy véljük, hogy a történeti anyagban való bűvárkodás is elengedhetetlen, hogy határt vonjunk a nemzetség és más vérségi alapú társadalmi intézmények között. Addig meg kell elégednünk térben és időben hézagossal, egy-egy végzett mélyfúrással.

A nemzetség tehát – az eddig elmondottak alapján – olyan vérségi alapú társadalmi intézmény, amely a férfiági rokonokat fogja össze. A nemzetségbe beletartoznak a már elhunyt felmenő, az élő, s az ezután majd megszülető apaági vérrokonok. A nemzetségős neve apaágon öröklődik, a családba bekerült nők csak utódaik révén tartoznak a nemzetséghez, maguk idegen testek a nemzetségen belül, saját nemzetségük

186. *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak ... i. m. 17–23.

187. *Paládi-Kovács Attila*: A barkó etnikai csoport, i. m. 195.; *Uő.*: A keleti palócok pásztorkodása ... i. m. 11–12.

188. *Gönczi Ferenc*: Göcsej ... i. m. 52–67.

van. A nemzetség az apaági vérrokonság számontartásának, a házasság szabályozásának, a nemzetiségnév, a nemesi jog, a nemzetségi vagyon örökítésének intézménye, amely a középkorban csupán a nemeseket, illetve a nemesi jogú kiváltságos közösségeket jellemezte (jászok, kunok, hajdúk, székelyek, őroidékiek). Mint ilyen intézmény a régi honfoglalás kori patriarchális társadalomban, a középkori, római jogon nyugodó európai feudális jogban gyökerezett, s nyert szentesítést. A nemzetség intézménye a török bódoltság alatt kialakul valamilyen – egyelőre számunkra még nem tisztázott – formában a földesúr nélkül maradt jobbágyi közösségekben is, s itt tovább él emléke a XVII. századtól kezdve. A XIX. század közepén, a jobbágyfelszabadítással egyidejűleg az intézmény megjelenik a tulajdonhoz jutott volt jobbágyi közösségek-nél is, de ez az intézmény ilyen közösségekben többnyire keveredik más vérségi alapú intézményekkel, s erősen közelít a rokonság fogalmához, bár azzal nem olvad össze. Bizonyos vegyes formában a XIX. század végén jellemzi az egész magyar népterületet, de ekkor már a valóságban nem élő intézmény, funkciói leegyszerűsödtek, s csak néhol él még eredeti formájában.

A had és a szer

A had, akár mint szó, akár mint aktív rokonsági intézmény csak az ország bizonyos vidékein fordul elő. Legelevenebben él a Zagyvától keletre eső palóc területeken, tőle délre az alföldi részekben Dél-Pest, Dél-Heves, Dél-Borsod és Észak-Szolnok megyékben, s kívülre a Hajdúságban. Másutt az Alföldön szórványosan fordul elő. Déli irányban egyre halványodik intézmény jellege, s inkább csak a fogalmat, szót ismerik. Jellemző, hogy a palóc eredetű községekben (Zagyvarékas, Tiszapüspöki, Nagyván, Polgár) intenzívebb formában lelhető fel ez az intézmény vagy az intézmény emléke a századfordulón, mint másutt. Ugyanakkor a délebbi palóc településeken (Csépa, Duna-Tisza közének alföldi lakossággal vegyes palóc betelepülésű községei) már emléke is elhalt.¹⁸⁹ Szórványosan megvan rokonsági terminusként a Dunántúlon

189. Morvay Judit: A had és nemzetség... i. m.; Fél Edit: Fejezetek Tiszaiagar társadalmának megismeréséhez... Hofer Tamás-Fél Edit: Proper Peasants, i. m. 153-

és Nyitrában is, de mint *Morvay Judit* írja, inkább csak szólásokban, s bizonyos pejoratív értelemben (Zala és Tolna megyék). Hasonlóan inkább csak a fogalom ismeretét rögzíthetjük néhány bihari, szatmári, szabolcsi településen is.¹⁹⁰ Erdélyben a had, mint rokonsági terminus vagy intézmény teljességgel ismeretlen.¹⁹¹

Ilyenformán a had központi területének a palóc vidék látszik, s a Hajdúságot leszámítva csak ott ismerik, ahol a lakosság érintkezik a palócsággal, illetve jelentősebb számú palóc népességet fogadtak be a XVIII. században. A palóc és nem palóc vidék *had* fogalma azonban különbözik is egymástól. *Morvay Judit* kutatásai szerint „Az északi területeken *had*nak mondják az együttélő nagycsaládokat vagy a rokon szomszéd, jóbarát aktív összetartozó, egymást segítő csoportját jelenti.¹⁹² Tegyük hozzá, ugyancsak az ő kutatásai nyomán, hogy itt is a központi magot az apai család alkotja, legfeljebb ez a mag másokat is magához vonz.¹⁹³ A had és a nemzetség között alapvető különbség, hogy had – szemben a nemzetséggel – csupán az élőket, az élő apai rokonokat (vagy csatlakoztatottakat) foglalja magába, az összetartozást minduntalan megújuló tevékenység (munka, szórakozás, társas együttlét, ünnepek, szokások, rítusok) kell, hogy megerősítse. Ilyen formán a *hadnak tevékenységet szervező szerepe van, s áthatja a napi élet minden megnyilvánulását, alapja lehet a munkaszervezetnek, szokásoknak, rítusoknak egyaránt*. Ez mind a palóc vidéken, mind egyebütt jellemvonása ennek a vérségi alapú intézménynek.

A *had* szó és fogalom eredetével már korábban foglalkoztunk. Emlé-

196. *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak... i. m. Illetve saját gyűjtés: Szolnok, Bácskiskun, Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés és Csongrád megyékben.

190. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 488–492.; Magyar Néprajzi Lexikon, i. m. II. 389–390.; *Balassa Iván–Ortutay Gyula*: Magyar Néprajz, i. m. 58–60.

191. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 492.; *Fél Edit*: A bukovinai székelyek... i. m. 12.

192. Magyar Néprajzi Lexikon, i. m. II. 389–390.

193. *Uő.*: A had és a nemzetség... i. m. 492.

kezteni szeretnénk arra, hogy *család* szavunk XVI. századi „familia” értelmének kialakulásáig ez a szó jelentette családformától függetlenül a legkisebb és legszorosabb vérségi köteléket. A nagycsaládok és kiscsaládok élesebb elválása a nagycsaládok itt-ott történt megszűnése odavezetett, hogy a *had* (érezvén benne a *hadserg*, *hadakozás* miatt a „tömeg” értelmet is) a nagylétszámú vagy nagycsaládra vonatkozott ezentúl, ugyanakkor *család* szavunk familia értelemben a kiscsaládot kezdte jelölni.

Morvay Judit kitűnő szemmel veszi észre a különbséget a palóc vidék archaikusabb 'had' = nagycsalád vagy kiscsaládok aktív „közössége” és az alföldi 'had' = rokoni és baráti (szomszédi) aktív munkaszervezet (tevékenységi szervezet) között. A differenciált alföldi társadalomra való hivatkozás azonban túlságosan sommás megállapítás az eltérések megmagyarázására.

A palóc vidék legtöbb települése nagycsaládos településnek tekinthető. Természetesen a falu jelentős százaléka kiscsaládi keretek között él, mégis a nagycsaládok a meghatározóak a társadalom életében. Ők töltik be a községi tisztségeket, ők számítanak a legvagyonosabb, legtekintélyesebb gazdáknak, s mint ilyenek orientálják a falu életét, magatartásuk és életmódjuk bizonyos erkölcsi mérce is.¹⁹⁴ A nagycsaládok (*hadak*) munkaszervezete szuverén egység, ritkán szorulnak a nagycsaládok munkavégzés közben mások segítségére, kölcsönmunkájára. Több helyen leírtam, s megfigyeltem azt a törvényszerűségnek minősíthető folyamatot, hogy a felbomló nagycsaládok szétvállalkozott tagjai egymással továbbra is aktív munkaszervezeti közösséget alkotnak, rokoni alapon szervezik meg munkáikat, tevékenységüket. Ez a korábban szomszédi együttműködésű kiscsaládok munkaszervezetének alapját is vérségivé változtathatja a nagycsaládok tömegesebb felbomlásának időszakában. A 'had' = 'nagycsalád' alapjelentésből e folyamat segítségével válik éppen a XIX. század utolsó harmadában 'had' = 'rokonságban

194. *Morvay Judit*: A népi társadalom. In: Módszerek és feladatok (Palóc Tanácskozás Egerben), Szerk.: Bakó Ferenc; Eger, 1968. 113–117. Vö.: Szabó László: A társadalom néprajz alapvető kérdéseiről. Szolnok, 1970. 112–114.

levő kiscsaládok' értelmű intézménnyé, s lesz a vérségi együttműködés egyik legfontosabb szervezőjévé.¹⁹⁵

Ez a folyamat végbemegy az Alföldön is, s az eredeti nagycsaládi (családi) jelentést itt is felborítja. Az alföldi közösségek életében azonban a XVIII. században már jóval nagyobb szerepe van a kis-, mint a nagycsaládoknak; a föld (jobbágytelek) szabadabb forgalma miatt meginduló tanyásodás szétszakítja területileg is a volt nagycsaládok szétválakozott elemeit. A Jászságban, Kiskunságban ugyan megmarad a szétköltözött családlemek között a kapcsolat (különélő nagycsalád), a napi tevékenység során azonban a kiscsaládok rákényszerülnek idegen (szomszéd, jóbarát, jóember, vagy éppen alkalmazott: cseléd, szolgatanyás, napszámos) munkaerő igénybevételére kisebb munkák végzésénél. Így a széthullott nagycsaládi elemek (ahol megvolt a nagycsalád), vagy a különélő nagycsalád önálló üzemegységen dolgozó tagjai a XVIII. századtól kezdve adaptálják a nem rokonokat is, s ezek is beépülnek a tevékenységi rendszerbe, a had-ba. Ezt a folyamatot Jászdózsa, Jászkisér és Jászapáti XVIII–XIX. századi történeti anyagán, konkrét családokat vizsgálva részletesen bemutattam, s ábrázoltam.¹⁹⁶ *Az Alföld „had” fogalma ezért térhet el a palóc vidék had fogalmától, s mutat egy méginkább elmosódott, a régi család fogalommal kevesebb kapcsolatot tartó képet.*

A had fontos kritériuma a nagy létszámon, a vérségi kapcsolatokon és a tevékenység aktív szervezésének szerepén túl az egymás közelében való lakás, bizonyos területi egység megléte. A falun belül a had egy bizonyos részt (rész, vég, zug, szeg, szer, utca) lakik. A nagycsaládok természetesen egy fedél alatt éltek, egy tömeget alkottak, így a had elnevezés vonatkozhatott rájuk. A szétválakozott nagycsaládok rendszerint úgy osztozkodtak, hogy meglevő belső telkeiket darabolták fel egymás között, s arra építettek önálló házat, illetve egy-egy udvaron építkeztek egyvégtében, újabb- és újabb szobát-kamrát, vagy szobát-konyhát ragasztva az előző végébe. Az előbbi megoldás elsősorban az alföldi településeket jellemzi, s így jött létre az a halmazfalú, ahol telekosztódással,

195. Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység... i. m. Szolnok, 1968. 79–82.; *Uő.*: Az Alsó-Garam-mente... i. m.; *Uő.*: Grossfamilie und Nachbarschaft; i. m.

196. Szabó László: A Jászság XVIII–XIX. századi... i. m.

az árvízmentes szinten a zugok áttekinthetetlen hálózata alakult ki (Jászság, Nagykunság, Tiszamente települései: Átány, Tiszadorogma, Tiszavalk, Négyes, Tiszaroff, Tiszabura, Tiszapüspöki, Nagykörü, Tiszakürt, Tiszaug, Csépa, Alpár, illetve a Hajdúság, Kiskunság)¹⁹⁷. A Jászságban több településen vizsgáltam meg ezt a folyamatot már a XVIII. században, egybevetve egykorú térképeket és az anyakönyvek adatait. *Györffy István* a Nagykunságról állapítja meg, hogy a rononok lakta zugok így keletkeztek telekosztódással, új ház ráépítésével.¹⁹⁸ A másik – bosszúudvaros – megoldást elsősorban a palóc területről, a Mátra vidékéről ismerjük, de megtalálható a palóc vidék peremén az Ipoly és Garam mindkét partján, s a távoli Bodrogtközben is, tehát ott, ahol a *bad* szó elevenen él, vagy csupán halvány emléke mutatható ki.¹⁹⁹ A rokoni együttélés, egy zugon, szeren, végen, szegen, részen, utcán való lakás mögött kétségtelenül egy lassú telekosztódási, családi segítséggel történő újrāépítkezési folyamat áll, amely semmi szín alatt nem játszódhat le rövid idő alatt. Az Alföld legrégebbi, török alatt is folytonosnak tekinthető településein a legerősebb ez az osztottság, s itt már a XVIII. századból vannak adataink arra, hogy egy-egy részt egy-egy család telekosztódással birtokolt (a XVIII. század közepén Jászdózsán a Turi, Sedon, a Tábori, a Morvai, a Bozóki, a Kiss családok; Jászapátin a Birkás, a Tajti, Jászárokszálláson az Agócs, az André, a Kozma, a Tösér s még számos család szomszédságát tudjuk kimutatni, 5–6 egységet számlálóan is). De hivatkozhatunk Alpár, Vezseny, Tiszaug, Tiszaderzs, Tiszadorogma hasonló faluképe és igen korai család polarizációjára is

197. A tiszamenti településeken mintegy 15 községben végeztem népi műemlék felmérést. Anyaga a szolnoki Damjanich Múzeum Néprajzi Adattárában. Mellette Tiszafüred és Csongrád között tanulmányoztam a tiszamenti települések szerkezetének és társadalmának összefüggéseit. Anyaga nincs feldolgozva. A munkáról rövid közlés: *Szabó László: A Tiszazug népi építkezése. Jászkunság, XIII. 1967. 175–180.*

198. *Györffy István: A Nagykunság környékének népies építkezése.* In: Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 60–63.

199. *Nagy Benjámín: A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány, I–II. 1960. 67–95.; Bakó Ferenc: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén.* Budapest, 1978. 20–23.; Saját gyűjtés.; *Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység... i. m. 85–89.; Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek.* Budapest, 1975. 175–178.

vizsgálataink alapján.²⁰⁰ Ez pedig ellentmond annak a megállapításnak, miszerint „A XVII. században a török utáni idők újratelepülésének időszakában a hadak egy-egy falurészt szálltak meg, amelynek nyomai mind a mai napig megmaradtak, innen ered a „hadas település” szakkifejezés.” Ebben az időben a megtelepült hadak gazdasági alapja a közös, egymás közelében fekvő külső és belső telek, a közös állatállomány, a csoportos település, valamint a rokonsági, baráti szervezési gazdasági tevékenység volt.²⁰¹ Az Alföld újranépesedésekor ugyanis viszonylag kevés helyen számolhatunk be szervezett, jelentősebb telepítésről (magyar etnikumról van szó), s arról, hogy egy helyről jöttek volna valahová a lakosok, s nem toborzás, felhívás útján. Ahol szervezett telepítés történt (Békés megye községei, későbbi mezővárosai, Törökszentmiklós, Fegyvernek, Kecel), mindenütt szabályos utcákat alakítottak ki, s később nem nyíltak mód zugok, szerek kialakítására. Nyilvánvalóan a rokon családok, vagy az egy helyről, vidékről érkezettek egymás közelében igyekeztek telket fogni. Az újratelepedés során felvett névjegyzékek azonban arról tanúskodnak, hogy azonos nevéek a megtelepedés időpontjában nagyon kevesen voltak.²⁰² Így nem is szállhatták meg hadanként a települést, később sem polarizálódtak a családok ilyen módon, mert új házhelyet jelöltek ki a szétválakozott családoknak, de természetesen távolabb. Azok a helyek, amelyek nem egyszerre, valamely toborzás nyomán települtek, hanem a lakosok hosszabb időn át szállingóztak, éppenséggel nem egy helyről jöttek, s nem nagycsaládi vagy hadszerű kötelékben (szökött jobbágyok) telepedtek. Sőt kimutathatóan fiatalabbak voltak, kis családlétszámúak, akikkel szemben a korábban betelepülők vagy a törzsökösek, régen ott élők, családlétszámot tekintve számbeli fölényben voltak. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy pl. a Jászságban, Tisza-

200. Szabó László: A Jászság XVIII–XIX. századi... i. m.; Uő.: A Tiszazug népi építkezése, i. m.

201. Magyar Néprajzi Lexikon, i. m. II. 389–390.

202. Tótb Sándor: Vázlatok Törökszentmiklós múltjából. Szolnok, 1957.; Benedek Gyula: Tiszapüspöki története. Szolnok, 1970.; Kiskunmajsa telepítésében a tószegi lakosok nagy szerepet játszottak. Papjuk vezetésével települtek ki tömbszerűen a családok. A kitelepültek neve ismert, ám hadak nyoma nem lehet fel. Rk. Plebánia Hivatala Levéltára. Ellési (üllési) anyakönyvek. Historia Domus. Kunszentmárton 1719-ben történt telepítése során hasonlót állapíthatunk meg.

kürtön, Vezsenyben, Mezőtúron, Nagykőrösön – tehát a folyamatosan lakott helyeken – ma azok a családnevek a legpolarizáltabbak, amelyek írásos forrásokban legelőször bukkannak fel.²⁰³ A hadas jelleg így egyáltalán nem az újratelepedéssel függ össze, nem a megszállás egy módja az Alföldön, hanem későbbi belső szaporulat, s a telekosztódás, a családi polarizáció következménye. Ez pedig elsősorban a folytonos lakosságú településekre jellemző, s nem az újra telepedett, még inkább az újra telepített közösségekre. A XVIII. század végén, s majd a XIX. században azonban kialakul valamennyi helyen telekosztódással hadszzerűen lakott rész; nagyobb múltja azonban az Alföldön nem mindenütt van. A székelyek nemzetségi szervezete kontinuuus. Ott a nemzetségek egymás közelében lakása valóban összefügg sok esetben a megtelepedéssel. *Kós Károly* a rákosdi nemzetségeket – csakúgy, mint ezt Csépan láttuk – az alapítással, az alapító családokkal hozza összefüggésbe.²⁰⁴ Ám itt is arról van csupán tudomásunk, hogy az alapító családok kik voltak, s hogy ezektől nemzetségek származtak; nem pedig arról, hogy a megülés eleve nagy létszámmal történt. A székelyeknél azonban kitelepítések, a mádéfalvi veszedelem utáni Moldovába való kiáramlás szervezettebb formája, a nemzetségi megülést is valószínűsíti. Az Alföldre azonban ez egyáltalán nem jellemző. *Györffy István* – aki a hadas alföldi településeket legbehatóbban elemezte – nem is ezt állítja, noha sokan átgondolatlanul veszik át megállapításait. Szerinte „... a had népesedésével ... előbb hosszában osztották kétfelé az udvarokat, majd széltében. Így jöttek létre az apró udvarok a zugokban ...” s mindez jóval később történt mint a betelepülés. Oka pedig az, hogy 1848 előtt „... az ingatlan átruházás rokonai alapon történt, a zugok lakossága nem nagyon keveredett ...” egy-egy falurészt ezért egy-egy család lakott hosszú ideig.²⁰⁵

Láthattuk, hogy bár a nemzetség a honfoglalás korában még széles rétegekre jellemző intézmény volt, a középkori nemesi jogalkotásban érvényessége csökkent. Hogyan állunk e tekintetben a had intézményével?

203. *Szabó István*: Szolnok megye története ... i. m.

204. *Kós Károly*: A nemzetségi szervezet ... i. m. 239.

205. *Györffy István*: A Nagykunság környékének ... i. m. 61.

A kiváltságos Jász- és Kun Kerületben, Hajdú Kerületben elevenen élő intézmény, de hiányzik a székelyeknél. Megtalálható – s itt él legelenebben a legutóbbi időkig – a palócoknál, ám ők jobbágy sorban élnek. Még ha a palóc eredet-elméletben felbukkanó kiváltságos voltukat figyelembe is vennénk, ez a török időkig elenyészett, s éppen e vidéken folytonos és erős a földesúri hatalom. Ugyancsak megvan a had az alföldi jobbágyi közösségeknél is. Sőt a cselédsorban élő tiszzaigari, nagyiváni, tiszapüspöki népességnél éppenséggel eleven. *Lajos Árpád* szerint a had intézménye jellemzi a borsodi nemzetséget Szuhafőn pl. ez az intézmény lényegében had néven a nemzetség funkcióját is betölti.²⁰⁶ Egyértelmű tehát, hogy a XIX. század végén, de korábban sem köthető nemesekhez vagy jobbágyokhoz ez az intézmény.

El kell vetnünk viszont azt a *Györffy István*nak tulajdonított elméletet, amely még napjainkban is jelentkezik. Tudniillik, hogy a had a jászok, kunok, hajdúk katonai szervezetével állna összefüggésben.²⁰⁷ Akkor egyrészt e néven fel kellene tűnnie a székelységnél és az őrségiéknél is, de ott e fogalom annak ellenére ismeretlen, hogy a családonkénti vagy nemzetségenkénti település rendszere ismert.²⁰⁸ Másrészt nem kellene meglennie a palócoknál, akik ha voltak is valamikor őrvideki népek, az Árpád-kor óta ilyen funkciót nem töltöttek be, éppenséggel nem katonai szervezetben éltek.

A had és a hadsereg, hadakozás jelentés a magyar fül számára mindig kapcsolatban állott egymással, éppen azért lehetett szívósan tovább élő „tömeg, népes család” értelme is. Érezték a tő azonosságát a különböző szavakat kimondók. Ám, mint láttuk ez a polarizáció már az ugor korban végbement. A had szó egyaránt jelenthetett katonai célból összesereglett férfiakat vagy ’patriarchális nemzetséget, családot’ rokonsági terminusként. *Hasztalan keresnénk ezért a XIX. századi szóelaterjedés alapján közvetlen kapcsolatot a valóban katonáskodó jászok, kunok*

206. *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak ... i. m. 17.

207. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség ... i. m. 488.

208. *Dömötör Sándor*: Őrség. Budapest, 1960. 53–61.; *Tóth János*: Az Őrségek népi építészete. Budapest, 1971. 15–21.; *Gönczi Ferenc*: Gőcsej ... i. m. 52–67.; *Kós Károly*: A nemzetiségi szervezet ... i. m.; *Duka János*: Csikszentlélek tízeseiről. In: Népismereti dolgozatok, 1978. 186–194.; *Morvay Judit*: A had és a nemzetség ... i. m. 492.

és bajdúk társadalmi szervezete és a „katonai műszó” között. Az azonban nem kizárt, hogy a szó világos jelentéstani kapcsolata miatt ezeknél a néprajzi csoportoknál állandóan hatott. Az asszociáció magát a szóhasználatot szilárdabbá tette; stabilizált egy kiveszőben levő rokonsági terminust (had = család).

A szer szavunk rokonsági terminusként már a finnugor kor és ugor kor fordulóján felbukkan. Nem egyértelműen rokonsági terminus, hanem a vérokonok bizonyos csoportját területhez kötve jelöli meg: „egy bizonyos területen, egymáshoz közel fekvő házcsoportban, falurészen lakó vérokonok aktív közössége” értelemben használják, használhatják. Az Őrségben, Göcsejben, Hetésben, Sopron megyében, illetve szórva nyosan Somogy nyugati részén, Pápa és Sümeg vidékén ma is ebben az értelemben ismerik, E helyeken az egyes szereket nagycsaládok vagy nemzetségek lakják.²⁰⁹ Legklasszikusabb formái ennek az őrségi és göcseji szerek. Az Őrségben a falvak legelőkkel, földekkel vagy erdőrésekkel egymástól elkülönülő házcsoportokra oszlanak, ezeken a szereken egy-egy rokon família lakik, amely egymást kölcsönösen segítve napi tevékenységében összekapcsolódik. A szer a család nevét viseli, s így helynév kialakítását is inspirálja. Pl. Szalafőn a Pityerszer, Papszer, Felsőszer, Templomszer, Gyöngyösszer, Alsószer, Horvátszer, Benkőszer, Csörgőszer, Göcsej településein a Vargaser, Kustánszer, Kerese-szer, Balogszer, Nemesszer, Cigányszer, Törökszer, stb. s más bőséggel burjánzó nevek jelzik ennek az intézménynek, települési- és társadalmi szempontú összefonódását.²¹⁰ Göcsejben a szeg és a szer Gönczi Ferenc szerint szinonimák. Keletkezésükről a következőket írja: „E vidéken sok nemes lakott, akik egyes erdőirtásokon, vagy általában birtokukra lakást, épületeket emelvén, az e célra lefoglalt terület vált az ő szerükké s nevük után Varga, Kustán, Kerese stb.-hez kapták a szer hozzátételt...”²¹¹ A szernél tehát feltételezhető a terület egyenes csa-

209. *Dömötör Sándor*: Őrség, Budapest, 1960. 53–61.; *Tóth János*: Az Őrségnek népi építészete. Budapest, 1971. 15–21.; *Gönczi Ferenc*: Göcsej... i. m. 52–67.; *Kós Károly*: A nemzetségi szervezet... i. m.; *Duka János*: Csíkszentlélek tízeseiről. In: *Népiismereti dolgozatok*, 1978. 186–194.; *Morvay Judit*: A had és a nemzetség... i. m. 492.

210. *Tóth János*: Az Őrség... i. m. 16–17.

211. *Gönczi Ferenc*: Göcsej... i. m. 58–59.

ládi (nemzetiségi) birtokbavétele. Tóth János ugyanakkor az őrségi szerek keletkezését a határór szervezettel hozza összefüggésbe: „A szerek az alapító őstelepések első telephelyei, melyek néha kilométerekre fekszenek egymástól és forgalmi vagy dűlőutakra fűződnek fel . . . A szerek idők folyamán a családok elszaporodása következtében felaprózódtak, s a nagycsalád kiscsaládjai vagy a házhoz ragasztott lakókamrában, vagy a felaprózott házastelek mellett vagy mögött felépített lakóházakban helyezkedtek el”.²¹² Úgy tűnik, hogy itt két fázisról van szó: Tóth János az eredeti megülés módját emeli ki, de jelzi a további alakulást is; Gönczi Ferenc pedig egy megülés mintájára történő, de középkorban is divatozó foglalási módot (irtás) hangsúlyoz, amely feltehetően a már korábban kialakult szeres települési rend mintájára jött létre, de nem hadi, hanem immár gazdasági céllal. Ahhoz, hogy helyes képet alkothassunk, vizsgáljuk meg a székelyeknél meglevő hasonló nevű intézményt.

Erdélyben, főként a székelyeknél a szere szó több jelentésben él. Megtalálható az eredeti 'sor, rend' alapjelentésben. De él a közösségi élettel kapcsolatosan is több jelentése, hiszen a 'szerbe áll' azt jelenti, hogy valamely közösségben kalákaszerű munkát végez valaki; a 'sor, rend' alapjelentésből kifejlődött egy olyan változat is, amely 'sors, nyúlhúzás útján jutott rész'-t fejez ki. Azaz láthatóan a közösségbe ivódott, társadalmi jelentésűvé vált szóbokor lett belőle. Bennünket azonban elsősorban az a jelentése érdekel, amely 'utcát, házsört, piaci árusok sorát' jelenti. Ez függ össze ugyanis szorosabban az örvidéki, göcsei jelentéssel.²¹³ E jelentések sokkal inkább a házak rendjére utalnak, mint a dunántúliak, kevesebb a társadalmi tartalmuk, mégis közelálló jelentésű, s oly nagy térbeli távolságot hidal át, hogy közben szinte az egész Alföld, s Kelet-Dunántúl kimarad. Az Alföldön, ha előfordul a szere szó, már csak földrajzi nevek tartják fenn. Azok is a legtöbb helyen elhomályosult jelentésben, sokszor összeolvadva a névvel, annak értelme nélkül (pl. Vasszer: „Wasser” a „Vas-szer” he

212. Tóth János: Az Őrség . . . i. m. 15.

213. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. III. 730–732.

lyett baktalórántházi járásban Laskodon; megkettőzve a nevet: Kisszer-
utca, mint a Szatmár megyei Fehérgyarmaton.)²¹⁴

Erdélyben ugyanakkor a *szer* és a *szeg* szavunk jelentése a göcsejihez hasonlóan szinte azonos, egybeesik, egymást felválthatja.²¹⁵ Ugyancsak él – s kimutathatóan a nemzetségi szervezet és a tízes beosztású hadszervezet maradványaként – az a települési forma a székelyeknél, amely megtalálható az Őrségben is. *Duka János* szép cikkben számol be Csikszentlélek *tízeseiről*, ahol szintén az egyes, egymástól távol eső falurészek eredetileg családokhoz, nemzetségekhez kötődtek, s ezek a munkát, mindennemű tevékenységet, a földbirtok használatát közösen, megfelelő szervezetet kialakítva végeztek.²¹⁶ Csikszentlélek *tízesei* a következők: Templom-tízes, Fitód-tízes, Boroszló-tízes, Alszeg-tízes. A Boroszló-tízes még a megszálló nemzetség nevét őrzi. Ez az őrségihez hasonló faluszerkezet, s a tízes egyik neve *Alszeg-tízes* a 'szer' = 'szeg' jelentés egyezése alapján egyértelműen mutatja az Őrség és a Székelyföld bizonyos települési típusának azonosságát, a település típus és a rokonsági intézmény (nemzetség vagy nagycsalád) összefüggését, s az egész rendszer és intézmény kapcsolatát a honfoglalás előtti nemzetségi alapú, örvidéki hadszervezettel. Az őrségi lakosság jogainak megnyírbalása már a XV. században elkezdődik, amikor a falvakat Zsigmond a macsói bának adja. Lakói fokozatosan közelítenek a jobbágyi állapot felé. A Habsburgok idején – noha bizonyos központi védelemben részesültek – az őrségiek szabadsága a Batthyány család kezén elenyészik. Ez azonban nem változtatta meg a régi települési-nemzetségi szervezetet, csak módosította: nagycsaládként továbbra is egy-egy vérségi közösség lokálisan is körülírt társadalmi intézménye maradt a szer.²¹⁷

A székelyek szabadsága, közigazgatási különállása erősebb volt, noha ez is veszélybe került. Mégis ott a *szer*, a *szeg*, illetve több helyen a *tízes* a nemzetségi szervezettel való kapcsolatát megőrizhette. Úgy vél-

214. *Mező András*: A baktalórántházi járás földrajzi nevei, Nyíregyháza, 1967. Laskod. E járásban egyébként 14 adat van a szer helynévre.; Saját gyűjtés.

215. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, i. m. III. 730–732. III. 693–694.

216. *Duka János*: Csikszentlélek tízeseiről... i. m.; *Fél Edit*: Adatok a bukovinai székelyek... i. m. 13.; *Györffy György*: A tízes és százas szervezet. MTA II. Osztály Közlemények. 22. 1973. 57–64.

217. *Dömötör Sándor*: Őrség, i. m. 10–11.

jük a szer szó, ha székely földön nem is általános rokonsági terminus értelemben, mégis utal arra, hogy az Őrvidék és a Székelyföld között genetikus kapcsolat állhatott fenn, s Sebestyén Gyula, majd mások korábbi megfigyeléseit ez feltétlenül alátámasztja, kiegészíti a két népcsoport rokonságára vonatkozólag.

Ez egyben megvilágít egy másik összefüggést is. A *had* szavunk minden hadakozással, hadsereggel kapcsolatos jelentésbeli rokonsága ellenére sem függ össze különösebben a hadszervezettel; ellenben a település rendjét és a nemzetséget (nagy családot) összefogó szer = szeg szavunk, rokonsági intézményként a régi őrvidéki katonai szervezettel, annak esetleg tízes rendszerével (*tízes*) szoros kapcsolatban áll. A XVIII. században az őrségek és székelyek szabadságának megnyirbálásával, katonai szerepük hanyatlásával a *szerek*, *tízesek* egyre inkább a mindennapi élet, a munka és egyéb tevékenység szabályozásában kapnak szerepet.

A palóc vidéken, s a vele érintkező Észak-Alföldön a földrajzi nevek őrzik a szer szót több településen. A szernek, s a vele szinonimnak tűnő szegnek, az alföldi részekeken pedig a hasonló jelentésű zugnak és résznek nincsen rokonsági terminus és intézmény jelentése. Jóllehet egy-egy szert, zugot, részt vagy szeget lakhatott rokon *had*, család a település szerkezet és a társadalom szervezet itt nem forrott össze jellegzetesen, nem emelkedett intézmény rangra még akkor sem, ha egy-egy ilyen településrész valamely hadról, nemzetségről, családról kapta a nevét. Nem alakított ki ez az intézmény olyan jellegzetes települési formát sem, mint az őrségi vagy göcseji szeres vagy szeges, s a székely tízes települési rendszer. Ezért itt a szó felbukkanása, helynévvé rögzítődése ellenére sem kezelhetjük rokonsági intézményként a szeget. Helyette a *had* tölti be ezt a szerepet ezen a vidéken, illetve másutt a nemzetség vagy rokonság. Ezek az intézmények azonban sokban különböznek a szertől: míg a szer (szeg) a lokalitás felől, a rokonok együttlakásának oldaláról közelíti meg a rokonsági intézmény fogalmát, addig a nemzetség, had, rokonság magát a vérségi összetartozást és az aktív együttműködést hangsúlyozza. A vidék települési szerkezete, történeti hagyományai, társadalmi berendezkedése együttesen határozták meg, hogy melyik oldal került előtérbe, s melyik intézmény jutott inkább szerephez.

A család

A magyar népterületen a *család* és a *familia* szavakat szinonimaként használják, bár ez utóbbi ritkább. Családon vagy familián „azoknak az embereknek a társadalmilag elismert csoportját értjük, akiknek egymáshoz való viszonya vérségi vagy házassági kapcsolaton alapszik.”²¹⁸ A család egyben az a legkisebb társadalmi egység, amely az egyénnek napi életkeretét, napi tevékenységének szervezőjét is jelenti, s amely intézményen át az egyén a nagyobb közösséghez kapcsolódik. A magyar néprajzi, de újabban a statisztikai, történeti és szociológiai irodalom leginkább kutatott része a családformák meghatározása, térbeli elterjedtsége, s az eltérő típusok aránya különböző időszakban. Egyben ez a kérdés is a legvitatottabb.

A magyar néprajzi irodalom elkülöníti egymástól a nagy- és a kiscsaládot. A nagycsaládban több generáció él együtt, s ugyanakkor magába foglalja a konszangvinikus egyeneságon kívül a konszangvinikus oldalágot vagy annak egy részét is (férfiág), a kiscsaládban is élhet együtt több generáció, de csak konszangvinikus egyenesági rokonok életközössége lehet. Ilyen formán a néprajz szempontjából nem lényeges az, hogy hány tagú a nagy vagy kiscsalád, csupán az a fontos, hogy a család szerkezeti felépítése milyen. Mivel ezt az igényt a néprajz hordozta, de nem fogalmazta meg, számos félreértésre adott okot, főként a történettudományban és a történeti statisztikában, ahol – mivel az összeírásokból a legutóbbi időkig a családlétszámot rekonstruálták leginkább – a mennyiségi szempontok túlzottan előtérbe kerültek.²¹⁹

A magyar népterületen szórványosan, bizonyos helyzetekben a *család* szót helyettesítheti a *báz* szó is: „százhusz házat hívtunk meg a lakodalomba”. Ez esetben a *báz* = *báznép* jelentéssel.²²⁰ Korábban láttuk, hogy mind a *család*, mind a *familia* szavunk hasonló tartalmú: azaz nemcsak a vérrokonok közösségét jelenti, hanem mindazokat, akik egy házban, egy háztartásban élnek. A *familia* szó a római jogban eleve ilyen értelmű volt, s a középkorban a magyarországi latinság is abban az értelemben

218. Magyar Néprajzi Lexikon, i. m. I. 443.

219. Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet ... i. m. 340–344.

220. Magyar Néprajzi Lexikon, i. m. I. 443.

használta. Ugyanígy alakult *család* szavunk is, amely a 'cseléd' elsődleges jelentésből csakis így, 'háznépet' értve rajta, fejlődhetett ki a magyarban. Tanulságos megnéznünk ebből a szempontból *Pápai Páriz Ferenc* latin szótárát 1708-ból.²²¹ A *familia* szónál a következő magyar értelmezések állanak: „Tseléd; Nagy nemzetből született; Tselédet tartani; . . . Valamely familiában első törsök.” De fellapozva e szótár többi jelentését vagy a *tseléd* címszót, hasonló értelmezéssel találkozunk: a rokon és nem rokon (*szolga*) háznépként együtt jelenik meg a szó mögött. Hogy ez milyen általános volt, arra idéznünk kell *Apáczai Csere János* Enciklopédiájának megfelelő részletét, amely még korábban, 1653-ból ad hírt e szavak összefüggéséről: „A cseléd vagy fiak, leányok vagy szolgák, szolgálók.”²²² Azaz a *család* szóban, ekkor még más alakban is, a vérszerinti gyermek és a házban élő szolgáltató egyaránt benne foglaltatik, azaz a *család* = 'háznép' jelentés teljesen általános a XVII–XVIII. században. Ez az értelem egyenesen következik a patriarchális alapú hierarchikus berendezkedésből, abból, hogy a család feje, egyértelmű ura a legidősebb férfi, s a házban élő valamennyi személy az ő főhatósága, irányítása alatt köteles dolgozni. E tekintetben a *feleség*, a *gazdaasszony* csak tevékenységének kiegészítője, segítőtársa lehet, az asszony nép és gyermekek, illetve cselédek kormányzója.²²³ A családot képviselő családfő és felesége, illetve háznépe viszonyát a XVII. századi puritánus elvek alapján *Apáczai Csere János* így jelöli meg: „2. Az emberi társaság legelőször a házi társaság. 3. A házi társaságban két rendbeli emberek vannak: a gondviselők és a cseléd. 4. A gondviselők itt többnyire házasok (gazda, gazdaasszony), kik a házasság kötele által kötetnek együvé. 5. A házasság egy férfinak és egy asszonyi állatnak az

221. *Pápai Páriz Ferenc*: Dictionarium . . . i. m. Lőcse, 1708.

222. *Apáczai Csere János*: Magyar Encyklopaedia. Bukarest, 1977.

223. *Gönczi Ferenc*: Göcsej . . . i. m. 137–151.; *Pintér Sándor*: A palócokról. Budapest, 1880.; *Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai . . . i. m. 1319.; *Hofer Tamás–Fél Edit*: Proper Peasants. i. m. 113–138.; *Timaffy László*: Családi gazdálkodástól a szocialista közösségig. Arrabona, 16. 1974. Győr, 1974. 189–199.; *Cseb Tamás*: A nagycsalád-rendszer és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén. (1870–1910). Néprajz és Nyelvtudomány, XV–XVI., 1971–1972. Szeged, 1971/72. 179–185.; *Uő.*: A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Szeged, 1975/1976. Néprajzi Dolgozatok, 32. (Szerk.: *Ferenzi Imre*); *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban, i. m. 17–84.

Isten szövetségéből való egybefoglaltatások, hogy a jövő élet határáig egy testté legyenek. 6. Egy testté lenni itt nemcsak a szaporodásra nézendő egyesülést teszi, hanem egészen azt a szoros és szentséges társalkodást, amellyel a férfi az feleségének kiváltképpen való feje és vezére (igazgatója), az asszony pedig az ő férjének illendő segítsége, mint-ha tulajdon ő maga volna.” Másutt a kötelességeket így szabja meg: „1. A házások között pedig a férfi fő s az asszonyi állapot segítőtárs. 2. Főnek lenni ez aránt semmi egyéb, hanem az egész házi gondviselésben mindeneket mind künn, s mind benn méltóságosan igazgatni. 3. Segédnek lenni pedig: az egész házi gondviselésben, de kiváltképpen ott-hon a férfinak hasznára lenni.” A cselédekről így szól: „A cselédek tisztjei ezek: 1. Hogy a megkívánt tisztességet olyan jegyekkel mutassák ki, aminéműekkel a gondviselők akarják. 2. Hogy a feddéseket, dorgálásokat s a többi békességgel szenvedjék. 3. Hogy békességgel és egymásnak való szent gondviselésével viseljék a család közt való állapotot . . . 6. A fiaknak, leányoknak tiszték ez: hogy szeressék, féljék, tiszteljék az ő atyjokat, anyjokat, hogy az ő szülejeknek gyarlóságoknak amennyiben lehet takargassák. Az övelek tett jót vissza igyekezzék önekiek és atyjok fiainak fizetni. 7. A szolgák tisztí az, hogy minden törvény szerént való dolgokban, még amelyek nehezebbeknek és illetlenebbeknek láttatnak is, az ő urokkal (gazdájokkal) önnönmagokat kedveltsékek. 8. Mely dologra szorgalmatosság és hűség kívántatik.”²²⁴ Ez az ószövetségi elvekre visszavezethető szigorú puritánus elv, amely a középkori elveknek is bizonyos tiszta újrafogalmazása, egészen a XX. századig megmarad az ország egyes vidékein elsősorban a nagycsaládok erőteljes, hierarchikus patriarchális felépítésében. *Morvay Judit* az asszonyok szemszögéből írva meg könyvét, ennek kellő kritikáját adta mai szemmel nézve.²²⁵ Am a családnak – amely egyben gazdasági egység is –, ahhoz hogy az adott viszonyok között fennmaradhasson, termelhessen, biztosítsa a tagjainak megfelelő életszínvonalát, életnívóját a jövőben is, szüksége volt erre a szigorú, hierarchikus rendre, amely egyben munka-

224. *Apáczai Csere János*: Encyklopaedia . . . i. m. 400–405.

225. *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban . . . i. m.

szervezeti, termelési szerkezetét is adta a családnak, s védelmet biztosított valamennyi tagjának fizikai és erkölcsi értelemben.²²⁶

A család – familia – ház (háznép) összefüggése a XVII–XVIII. században világos és egyértelmű. Jelenti azt is, hogy a férfi családfő uralma alatt élők és gazdálkodók „egy fedél alatt”, „egy ház alatt vagy tető alatt” laktak. Hosszú ideig természetesnek is tűnt a magyar néprajzi irodalomban, hogy azonosították az egy fedél alatt élőket a nagy- vagy kiscsaláddal, s kétségtelen kritériumát látták benne a családi közösségeknek. *Házasodik, házias, házastárs* szavaink támogatták is ezt az elképzelést. Mindez azért alakulhatott így, mert a vizsgálatok olyan területen folytak, ahol a család, az életközösség s a lakóhely egybeesett (Kisalföld, Mátravidék, Göcsej, Őrség, szlavóniai magyarok, Szigetköz).²²⁷ A Jászágó családszerkezetének elemzése során bukkantunk a nagy- és kiscsalád egy bizonyos speciális formájára a *különélő nagy- és kiscsaládra*, s úgy tűnik ez a típus fellelhető majdnem hasonló intenzitással a Duna–Tisza közén, főként a jász kirajzásokon, de a kiskun települések némelyikén is, s gyengébb intenzitással a Nagykunságban.²²⁸ E család-típusnál megvan a családi közösség, a gazda (családfő) irányító szerepe, a hierarchikus rend, a közös tulajdonú birtok, az azt átfogó munkaszervezet: azaz valóságosan is egy családot alkotnak az összetartozók. Am nem élnek egy fedél alatt. Az említett területek igen erősen tanyás települések, s a nagycsalád egy-egy kiscsaládi eleme külön-külön saját tulajdonú vagy bérelt tanyán él, esetleg szolgát is tart, ezen az üzemeységen önállóan gazdálkodik, de az üzemeységek munkáját a gazda a városból, faluból naponta kijárással irányítja, összehangolja, s a szükségnek megfelelően átcsoportosítja a munkaerőt. Természetesen egy kasszára is dolgoznak, a jövedelemmel minden családtag számára el kell számolnia a gazda előtt.²²⁹ Ebben a családtípusban nem az egy fedél

226. Megjelenéskor Veres Péter röviden e szempontból kritizálta a könyvet.

227. Vö.: 72. sz. lábjegyzettel.

228. Szabó László: A jász etnikai csoport. Szolnok, 1979. 102–142.; Uő.: Grossfamilie und Nachbarschaft . . . , i. m.

229. Szabó László: A jász etnikai csoport. Szolnok, 1979. 102–142.; Uő.: Grossfamilie und Nachbarschaft . . . , i. m.; A jász etnikai csoport. (Kandidátusi értekezés tézisei). Szolnok, 1974; Szabó István–Szabó László: Nagykőrös mezőváros . . . i. m. 359–432.

alatt élés, hanem az egy kézre dolgozás, egy kasszára dolgozás játszik elsősorban szerepet. Ez a fogalom nem ismeretlen a magyar néprajzi irodalomban korábban sem. Fél Edit a Kisalföldről írja: „Ők úgy mondják, hogy együtt vannak, egy karra dógoznak, egy kenyéren vannak.”²³⁰ Tiszaigaron aki egy kenyeret vág, az él egy családban.²³¹ Hasonlóan az egy kenyéren élés a kritériuma a nagy- és a kiscsaládnak, azaz a családi közösségnek a Göcsejben és Hetésben is,²³² míg a szlávóniai magyaroknál, a Mátraalji palócoknál az egy fedél alatt élés számít inkább kritériumnak egyebek mellett.²³³ Az egy kézre dolgozás a közös tevékenységet emeli ki, az egy kenyéren élés a család életközösségét hangsúlyozza, míg az egy fedél alatt lakás komplex módon mindkettőt. Lát-hatjuk, hogy a jász típusú külön élő nagycsaládnál bizonyos funkciók csak csökkent értékkel lehetnek jelen, mert bármennyire is családként funkcionál a különélő nagycsalád, az egyes részcsaládoknál kisebb a kötöttsége, nagyobb az önállósága, éppen a különélés miatt. Legszorosabban a házközösségben élők valósíthatják meg a család valamennyi funkcióját.

Nézzük meg, hogy a különélő nagycsalád milyen tényezők hatására és mikor alakulhatott ki. Acsády Ignác Károly Róbert portális adójának bevezetésétől számítja az egységes jobbágytság kialakulását. Szabó István vizsgálatai szerint a kilencedtörvény Nagy Lajos alatt az egységet még tovább fokozza. A Károly Róbert-féle kapu vagy porta adózóképes jobbágytelket jelent, s lényegében „... kapu vagy porta alatt csak azt az egész jobbágytelket értették, amelyen egy vagy több jobbágycsalád (háztartás) élt és bizonyos ingó vagyonnal rendelkezett...”²³⁴ Itt kell tehát keresnünk a nagycsaládok középkori szentesítésének kulcsát. Nyilvánvalóan – s ezt korábban már bemutattuk – a honfoglalás után megmaradt nagycsaládi szervezet újra megerősítésének, immár középkori viszonyokhoz való igazításának a tanúi lehetünk. Ez a törvény minden bizonnyal nem valamit megalkotott, hanem egy meglevő gyakorlatot szen-

230. Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai ... i. m. 13.

231. Uő.: Fejezetek Tiszaigar társadalmának ... i. m. 104–105.

232. Gönczi Ferenc: Göcsej ... i. m. 141.

233. Cseb István: A nagycsalád-rendszer ... i. m. 77.; Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban ... i. m. 8.

234. Acsády Ignác: A magyar jobbágytság története, Budapest, 1948. 101.

tesített, s így stabilizálta a nagycsaládot, meghosszabbította létét. Miért beszélünk nagycsaládról, hiszen ez vonatkozhatott kiscsaládokra is? Világos, hogy ez az adózási rendszer elsőrendű érdekévé tette a jobbágy-nak az egy telken maradást, egy fedél alatt élest. Minél több családelem kötődött egy portához, annál kevesebb teher esett rá. Mátyás király füst-pérez adója tovább erősíti a család és háztartás fogalmának egységét, a család és az életközösség fogalmának összekapcsolását adózás szempontjából is.²³⁵ A későbbi adózási formák (török fejadó, dicális adók) már nem hatnak az egységesülés irányába, tény azonban, hogy a középkori adózási rendszer, később pedig a robotszolgáltatás abba az irányba hat, hogy a nagycsaládok konzerválódnak, a háznép, a család, a família, a had, a porta és tűzhely fogalmak összekapcsolódnak, egységet alkotnak. Mai szóhasználatunkban ezek emléke maradt fenn, vegyülve a korábbi család, família, had, szer értelmezésekkel is.

II. József népszámlálásának instrukciójában a következőket olvashatjuk: „Egy famíliához számláltatnak mindazok és következésképpen azon egy Árkus famíliá Táblájába írattnak be, valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy atyától vagy Gazdától, Gazdaszszonytól, közönségesen együtt tápláltatnak, és velek egy Asztalon kenyéren vannak, akár ezek házások, akár nem . . .”²³⁶ Azaz ebben a már idézett „egy kenyéren élés” s nem az egy fedél alatt való lakás, a házhoz, portához való kötöttség, a tűzhellyel való azonosítás fogalmazódik meg. Nyilván azért, mert ez a korra jellemző valóság, a tényleges gyakorlat. S mennyire összecseng ez az *Apáczai Csere János* által idézettekkel: atyai hatalom, szolgák rendje, közös táplálkozás, s természetesen – bár nem nyer megfogalmazást – közös tevékenység is. Annyira ezek számítanak egy famíliának, hogy még a tényleges vérségi kapcsolat sem számít: 'família = háznép'. Jelentős változás ez – s nyilván a XVI–XVII. század óta tart – ahhoz képest, amit a középkori törvények megfogalmaznak. Bizonyos bomlása a lokalitásnak, életközösségnek, annak ellenére, hogy a család mégis együtt marad.

Ugyanebben az időben tanúi lehetünk annak, hogy az alföldi nemes-

235. *Tóth János*: *Az Őrségek . . .* i. m. 14.

236. *Dányi Dezső–Dávid Zoltán*: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Budapest, 1960. 8.

ségnél – amelyekre ezek a kötöttségek, törvények nem is vonatkoztak – lényegében a kiscsaládi forma kezd egyértelműen általánossá válni.²³⁷ A nemesekhez közel álló kiváltságos kerületekben ugyanakkor ellenkező folyamatnak lehetünk tanúi. A Jászkunságban, az 1745-ös redempció (megváltkozás saját erőből) biztosította a jászok és kunok régi jogait, megeremtette az egyéni, polgári földbirtoklási formát a feudális környezetben.²³⁸ A kiváltságok azonban csak arra adtak lehetőséget, hogy igen erős, szervezett munkával, s főként személyes munkában való részvétellel magasabb életnívót teremtsenek maguknak. A polgári jellegű földbirtoklással a család és a földtulajdon szorosan összekapcsolódik, s valamennyi család bizonyos szorosabb gazdasági és birtoklási egységgé is válik. Ez megnövelte a családi üzemek jelentőségét, s megerősítette a családi munkaszervezet szerepét a közösségen belül. Az 1799-ben kiadott Jászkun statútumok megszabták azt az alsó földhatárt, amely még az egyes családokat bizonyos jogokhoz (redemptus jog) juttatta. Ha a föld tovább aprózódott, bekövetkezhetett a család társadalmi lefokozódása.²³⁹ Ez a családelemek együttmaradását szinte kikényszerítette, megnövelte a nagycsaládok számát és társadalmi súlyát.

A Jászság, Kiskunság régi települései kertés települések voltak, a Nagykunság már nem mutatta ekkor ezt a formát, legfeljebb nyomokban.²⁴⁰ A kertesség miatt az együttélés a családon belül eleve nem lehetett biztosítva, a házközösség helyett bizonyos üzemszervezeti közösség valósult csak meg: a nők és gyermekek, esetleg az öreg gazda a beltelken, a férfinép, legények, suhancok, szolgák a kertben éltek. A tanyásodással ez a szakadás végleges lett, akkor a tanyákat már nem férfi-nő vagy gazda-szolga megosztásban szállják meg, hanem a nagycsalád egyes kisebb családi egységei és esetleg ezek szolgálai. Így alakul ki a XVIII.

237. Nemesek összeírásai Heves–Külső–Szolnok megyékben. Mikrofilm a HML anyagából. SZML Mikrofilmtár.; *Dányi Dezső–Dávid Zoltán*: Az első magyarországi... i. m. és az 1828-as népszámlálás mikrofilm anyaga. SZML. Mikrofilmtár. Most feldolgozás alatt álló anyag.

238. *Kele József*: A Jász-Kunság eladása a német lovagrendnek. Budapest, 1905.

239. *Szabó László*: A Jászság XVIII–XIX. századi... i. m.

240. *Fodor Ferenc*: A Jászság életrajza. Budapest, 1942.; *Tálas István*: Kiskunság, Budapest, 1977. 91–95.; *Szilágyi Miklós*: Túrkeve és Öcsöd kertés települése. NK., XII. 1967. 3–11.; *Kakukk Mátyas*: Kunszentmárton földrajzi nevei. Szolnok, 1965.

századi jogviszonyok, a kapitalisztikus fejlődés lehetőségének, a keres- majd tanya település talaján a meglévő nagycsaládi rendszerből a jáász típusú különélő nagycsalád. Ez a forma – éppen mert polgári, kapitalisztikus tendenciák hozták létre – igazodik, kötődik a kapitalisztikus igényekhez, s a jáások, kiskunok birtokszerzései, vagyongyarapítási eszközévé válik. Nemcsak a saját tulajdonú tanya, föld kerülhet így megművelés alá, egy családi és üzemszervezeti egységbe, hanem a bérelt, árendált földek, illetve egyéb tevékenységek (fuvarozás, ipari munka, részes- és bér munka) is egy munkaszervezeti keretbe illeszkednek, egy kasszába fut a jövedelem. Éppen ezért – mint vagyongyarapítási módszer, kissé már el is szakadva a családtól – jellemezni kezdi a XIX. század végére a földnélkülieket is, akik különböző, szétágazó munkáikat, pénzszerzési lehetőségeiket egy kassza és család köré tömörítik a Jáászágban. Ez a metódus, s ez a különélő nagycsaládi szervezet a Jáászágot egyértelműen jellemzi a XIX. században, a Kiskunágban a jáász kirajzásokra szintén igen jellemző, a kiskun településeken is fellelhető, s halvány nyomokban a Nagygunág is felmutat ilyen módszereket (Kunszentmárton, Mesterszállás, Túrkeve).²⁴¹

Érthető tehát, hogy a Jáászágban az egy kézre, egy kasszára dolgozás a nagycsalád legfőbb jellemzője a XIX. század végén, szemben a másutt egy kenyéren éléssel, illetve az egy fedél alatt való lakással.

Amíg a Jáászágban, Kis- és Nagygunágban a nagycsaládok új formája, kapitalizálódott változata formálódik a XVIII–XIX. században, addig más alföldi részekben a nagycsaládi forma fokozatosan felbomlik, illetve csak bizonyos területeken marad meg. Veress Éva a XVIII. században a Nyírágben még erős nagycsaládi szervezetet mutat ki, szemben az ekkor már pusztuló Hegyalja és környéke nagycsalád-szervezetével.²⁴² A XIX. századra azonban – nem tudni mi okból – itt a kiscsaládi szervezet válik uralkodóvá, s az emlékezetben sem a Nyírágben, sem Szatmár megyében, sem Zemplén- és Abauj területén nem

241. Szabó László: A Jáászág XVIII., XIX. századi ... i. m.; *Uő.*: A jáász etnikai csoport. i. m. 102–142.; *Uő.*: A jáászdzsai rokonsági rendszer. i. m.; *Uő.*: A túrkevei Dani–Szabó család ... i. m.; *Uő.*: Jáászapáti és Kunszentmárton anyagi kultúrájának ... i. m.; *Uő.*: Grossfamilie und Nachbarschaft ... i. m.; *Uő.*: Nagykörös mezőváros ... i. m.

242. Veress Éva: A jobbágycsalád szervezete ... i. m.

mutathatók ki a nagycsaládok, nemcsak a magyar, hanem a nemzetiségek körében sem, holott szlovák községekben a palóc vidéken és peremén erős nagycsaládi szervezetet lelhetünk fel mindenütt.²⁴³ Úgy véljük, hogy ez összefügg részben az Alföld újramegszállásával és az itteni szabadabb jogviszonyokkal. A nem kiváltságos Kerületekben jogilag jobbágyok éltek, gyakorlatilag önigazgatással rendelkező taxás jobbágyok, vagy mezővárosi polgárok, akik a földesúri függőséget közvetlenül nem érezték. Nem volt azonban olyan szabad kibontakozási lehetőségük, mint amilyen a jászoknak, kunoknak. A kapitalisztikus fejlődés éppen ezért itt a meglevő nagycsaládokat is felbontotta, kiscsaládokká alakította át. Megindul bizonyos parasztpolgári fejlődés, s ez eltérő mederbe tereli a családi fejlődést. Másrészt az újra telepedett vagy az újratelepedés során felduzzadt községekben a nagycsaládi szervezet gyenge volt a XVIII. században. A lakosok nagy része szökött jobbágy volt, távoli vidékekről kiscsaládi kötelékben érkező vagy legény ember. Hosszabb időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezek a nagycsaládok ősei, vagy fejei lehessenek. A XIX. század elejére azonban az új települőknél nagycsalád ki sem alakulhatott, mert elmosta létének alapját a szabadabb állapot, a polgári öröklésjoghhoz közel álló birtoklási formák egész sora.²⁴⁴

[Nagykőrös] példája mutatja, hogy a jászkun jog és redempció nélkül egy szabadabb, polgárosuló közösségben milyen mértékben a kiscsaládi fejlődés irányába hatnak az erők. De mellé állíthatjuk más mezővárosok társadalmát is (Mezőtúr, Törökszentmiklós, Abony, illetve Orosháza).²⁴⁵ Azokon az alföldi helyeken, ahol a földesúri hatalom erős volt, az uradalmak nem engedték meg a szabadabb állapotok kialakulását, megfigyelhetjük a nagycsaládok konzerválódását. A Tápió mentén végig erős nagycsaládi szervezetet találhatunk, ez azonban merőben különbözik a jászsági típusú nagycsaládtól, s igen közel áll a palóc nagycsaládhoz. Kétségtelen, hogy a lakosság egy része ide palóc földről érkezett,

243. Saját gyűjtés.

244. Szabó László: A Jászság XVIII–XIX. századi... i. m.; Szabó István: Egy jászdózsai család... i. m.; Üő.: Szolnok megye története... i. m.

245. Szabó László: Egy magatartásforma... i. m.; Szabó István–Szabó László: Szolnok megye községi adattár (sajtó alatt 30 Szolnok megyei község történeti statisztikai adataival). SZML.; Nagy Gyula, (szerk.): Orosháza néprajza, II. Orosháza, 1965. 461–476.

nyilván hozva a helyi erős nagycsaládi hagyományokat is. Ám a Szolnok megyei Zagyvarékas, Csépa szintén palóc eredetű település, mégis a kiscsaládi forma uralkodó volta figyelhető meg a XVIII–XIX. században. Sokkal inkább a Podmaniczky, a Grassalkovich s más földesurak, birtokosok szerepe, a lakosság jobbágyi állapotban való erősebb tartása az oka a nagycsaládok meglétének, semmint az etnikus kapcsolatok, hagyományok.²⁴⁶

Faragó Tamás kitűnő tanulmányban mutatja be a nagycsaládok és kiscsaládok arányának változását történeti statisztikai módszerekkel 1787–1828 között, népszámlálásokra támaszkodva.²⁴⁷ Ő a zselléresedés folyamatával párhuzamos jelenségnek tekinti ezidőtájt a nagycsaládok arányszámának növekedését, illetve az összetett háztartások számának emelkedését.²⁴⁸ Térképein a délvidéki részek, illetve a palóc vidék egy része (Gömör, Nógrád) már 1787-ben is, mint erős nagycsaládos vidék tűnik fel, s úgy látszik a későbbiekben válik a nagycsaládi szervezet jellemzőjévé a honti, hevesi, borsodi részeknek, az eddig nem tárgyalt területekből. A délvidéki zadrugák a horvátokra, szerbekre s más szláv népekre jellemzőek, de tudjuk *Cseh István* szép tanulmányából, hogy ugyancsak zadruga néven megtalálható a nagycsalád a szlavóniai magyaroknál, sőt a sárközi és Pécsvárad környéki magyarok nagycsaládi szervezete és a délszláv-, illetve magyar zadrugák között összefüggést is lát.²⁴⁹ *Faragó Tamás* ez utóbbi területen a nagycsaládot XIX. század eleji jellemző alakulatnak tekinti. A Sárközben *Cseh István*on kívül *Andrásfalvy Bertalan* is erős nagycsaládi szervezetet mutat ki a XIX. században, s úgy véljük itt arról az eltérésről van szó, amelyet *Andorka Rudolf* is észlel, tudnillik a történeti statisztika mennyiségi adatai nem mindenben támasztják alá a néprajzi nagycsalád értelmezést.²⁵⁰ *Andorka Rudolf* maga is kimutatja az összetett háztartásokat Alsónyéken (Tol-

246. Tápió mente kutatás megfigyelései.

247. *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet ... i. m.

248. *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet ... i. m. 140–141.

249. *Cseh István*: A nagycsalád rendszer ... i. m.; *Üő.*: A nagycsalád rendszer emlékei a szlavóniai ... i. m. 250.

250. *Andrásfalvy Bertalan*: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs 1965. 41.

na m.) és Kölkeden (Baranya m.) e vidékről. A nagycsaládok számának XIX. század eleji megnövekedése azonban – éppen néprajzi szempontból nézve – nem járt feltétlenül a nagycsaládok szerepének, társadalmi súlyának növekedésével. Mind *Faragó Tamás*, mind *Andorka Rudolf* ugyanis a nagycsaládok (összetett háztartások) számának növekedésének okát abban látja, hogy a jobbágybirtok alkalmazkodott a kedvezőtlen körülményekhez, a bezártsághoz, a terjeszkedni nem tudáshoz.²⁵¹ Korábban egy-egy nagycsalád – úgy mint *Fél Edit* vagy *Morvay Judit* leírásából ez kitetszik – meghatározója volt a falu életének, súlya volt egy-egy hadnak, nemzetségnek az egész közösségi élet szervezésében. A nagycsaládok számának kényszerű növekedésével nyilvánvalóan csökkent ez a szerepük, fokozatosan veszítettek jelentőségükből, pusztán formává váltak. *Gönczi Ferenc*, *Timaffy László*, *Fél Edit* kutatásai és elemzései egyértelműen igazolták a nagycsaládokat a Göcsejben, Hetésben, Szigetközben, Kisalföldön. Sőt elemzéseik rávilágítottak arra, hogy a nagycsaládok léte mennyire befolyásolta az élet egyéb területeit is: a családéleten kívül a párválasztást, a szokásokat, az esküvő, a temetkezés rendjét, rítusát.²⁵² Magam ugyanakkor a Garam-mente, az Ipolymente községeiben elemeztem ugyanezt a folyamatot.²⁵³ Ugyanakkor *Faragó Tamás* kutatásai ezeket a területeket nem minősítik nagycsaládos területnek sem a XVIII. században, sem a XIX. század elején. A szokásokba való beépülés, e szokások rokonsága középkori, sőt honfoglalás-kori vonatkozásokkal (temetkezés) azonban arra utalnak, hogy a nagycsaládoknak meg kellett lennie ebben az időben e területen, sőt igen fontos és mély társadalmi szerepük lehetett. A két tudományág módszerei és nagycsalád értelmezése tér itt el egymástól. A nagycsaládok nagyobb száma nem a társadalmi súlyt fejezi, csupán az állapotot. A kultúrában mások az arányok, mint a gazdasági életben. S a néprajz a gazdasági és társadalmi élet jelenségeit is mint kulturális s nem gazda-

251. *Andorka Rudolf*: Paraszti családszervezet... i. m. 360–361.

252. *Gönczi Ferenc*: Göcsej... i. m. 137–151.; *Timaffy László*: Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében. Arrabona, 2. 1960. 161–178.; *Uő.*: A családí gazdálkodástól... i. m.; *Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai i. m.

253. *Szabó László*: Az Alsó-Garam-mente... i. m.; *Uő.*: Munkaszervezet és temelékenység... i. m. 70–84.; 123–143.; *Szabó István–Szabó László*: Az Ipoly-völgy népi társadalma... i. m.

sági, társadalmi jelenséget értékeli elsősorban.²⁵⁴ A kulturális életben – nem függetlenül a gazdasági- és társadalmi viszonyoktól, de azoknak nem is teljesen kiszolgáltatva – akár egy-egy nagyhatású személy, csoport, réteg számától, társadalmi pozíciójától függetlenül is okozhat fordulatot, nyithat új korszakot, indíthat el bizonyos irányokat. Pl. az Alföld újratelepedése során nem a kívülről bejött népesség szerepe a döntő, nem ez határozta meg az Alföld kulturális arculatát, hanem az itt élők, a kontinuos lakosság, a maga tájhoz, környezetéhez, helyi társadalmi és gazdasági viszonyokhoz alakult kultúrájával. Ezek szabtak irányt a fejlődésnek, s nem a beáramlók számszerűen jelentősebb tömege. Ugyanígy egy faluközösségen belül egy vékony réteg, csoport, néhány család szerepe a döntő, az ad mintát, értékmérési lehetőséget a közösség egészének. A családon belül is a családfő szerepe a meghatározó, az emelheti vagy alacsonyíthatja le gazdaságilag, erkölcsileg a családot. Természetesen egy-egy személy, csoport, réteg szerepe a kulturális életben annál nagyobb, mennél inkább összeesik ez a vezető szerep a tényleges hatalommal (pl. családfő). Ám a régi faluközösségen belül a nagycsaládok egyben vagyonosabbak is voltak, s meghatározó szerepük mind gazdaságilag, mint egyébként nagy volt. A nagycsaládok számának növekedése éppen ezt a kiemelt helyzetüket fokozta le, s minél általánosabb formává vált, annál kevésbé lehetett meghatározó és életképes.

Erdélyben a nagycsaládi szervezet más tanulsággal jár. Kalotaszegen igen erős nyomait lelhetjük fel a nagycsaládi szervezetnek.²⁵⁵ Ugyanakkor a székelyekre már nem annyira jellemző. Megtalálhatók a nagycsaládok, mégis nem ezek társadalmi súlya a döntő.²⁵⁶ Úgy tűnik, hogy itt a nemzeti szervezettel igen erős volta, a szer vagy tízes megléte a meghatározóbb. Míg a dunántúli Órségben a szer nagycsaládokkal épült össze, illetve a volt nemzetségeket nagycsaládok váltották fel, addig a Székelyföldön a tízeseket, szereket, szegeket nemzetségek lakták. Kós Károly a nemzetségek temetkezési rendjét, templomi ülésrendjét, települési rendjét írja le. *Duka János* a tízesek napi életét is bemutatja.

254. *Szabó László*: A társadalom néprajza ... i. m.

255. *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások ... i. m.; *Csete Balázs*: Kalotaszegi vegyes néprajzi gyűjtés. Kéziratok, jegyzetek. Szolnok, Damjanich Múzeum Néprajzi Adattára.

256. *Fél Edit*: Adatok a bukovinai székelyek ... i. m. 12.

Balázs Ferenc az egész faluközösség életét, ezen belül a családokét is jellemzi.²⁵⁷ Mindebből kiderül, hogy ezen a területen a nemzetségek funkcionálisan a nagycsaládok szerepét is átvették, s a nagycsaládi forma nem volt lényeges. A székelyek sajátos társadalmi berendezkedése különben is a faluközösségnek juttatott rendkívül nagy szerepet a XVIII. században, sőt a faluközösségi hagyományok éppenséggel elsődlegesek voltak. A nemzetség és faluközösség szorosan összekapcsolódott, de a vérségi kapcsolatok éppen a nemzetség sajátos, korábban már leírt szerepe miatt csak bizonyos életterületre korlátozódtak. Átvették a családok, hadak bizonyos funkcióit, de nem hatalmasodtak el a faluközösség rovására. Ezért van mind manapság, mind a korábbi századokban hallatlan nagy jelentősége a munkaszervezetben ezen a területen a *kalákának*, s sokkal kisebb a családi (nagycsaládi, nemzetségi) munkaszervezeteknek.²⁵⁸

A székelyek faluközösségi és nemzetségi szervezete, erőtlenebb nagycsaládi közösségei, illetve az ezzel kapcsolatosan felvethető kérdések visszavezetnek bennünket az eddig tárgyalt rokonsági intézményekhez, a nemzetséghez, a hadhoz, a szerhez és a családhoz. Ezek az intézmények egy viszonylag állandóságot mutató, de lassú mozgású és mégis nagy változásokat érintő korszakban kerültek bemutatásra. Láthatóan az egyes országrészek között eltérések mutatkoznak mind ezeknek az intézményeknek a jellegében, mind pedig létükben, s egymáshoz való viszonyukban. A magyar néprajzi kutatás korántsem mondhat véglegesen e tekintetben, újabb elmélyült néprajzi és történeti kutatások szükségesegek, s a feltárt anyag szembeállítás más tudományok eredményeivel. Hangsúlyoztuk, hogy nem állandóak a bemutatott arányok, mozgásban vannak, s nem mindenütt egyenletesen feltérképezettek. *Fél Edit* a magyar társadalomnéprajzi kutatások módszeres megindítója, a vérségi alapú társadalmi intézmények máig legalaposabb és legelmélyültebb kutatója több mint húsz esztendővel ezelőtt – akkor jószereint csak saját kutatásai alapján – megfogalmazta a különböző intézmények viszonyának, alakulásának lényegét: „A nagycsaládot, nemzetséget tehát nem

257. *Kós Károly*: A nemzetségi szervezet . . . i. m.; *Duka János*: Csíkszentlélek tízeziről, i. m.; *Balázs Ferenc*: Rög alatt. Budapest, 1944.

258. *Szabó T. Attila*: Szótörténeti észrevételek a *kalákaköltés* életéhez. In. A szó és az ember, II. (Szerk.: *Szabó T. Attila*); Bukarest, 1971. 251–272.

szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok, vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy az illető társadalomnak van-e szüksége működésükre és milyen arányban.²⁵⁹ Ezzel az elvvel ma is egyet tudunk érteni. De mint ő tette s teszi ma is, éppen ezeknek a konkrét, változást előidéző tényezőknek, s változó arányoknak a feltárása a feladatunk.

259. *Fél Edit*: Adatok a bukovinai ... i. m. 13-14.

A magyar rokonsági rendszer, mint láthattuk szorosan kötődik az ural-altáji, ezen belül a finnugor rokonsági rendszerhez. A nyelvészeti kutatások tisztázták, hogy rokonsági terminológiánk alaprétege etimológiailag urali, finnugor és ugor korból származik, s később is elsősorban belső fejlődés (szóképzés, szóösszetétel, szóhasadás) útján gyarapodott a változó társadalmi igényeknek megfelelően. De nemcsak egyes szavaiban, hanem rendszerében is rokon a magyar és az ural-altáji rokonsági rendszer egymással. Már *Morgan L. H.* megállapította a finn, észt és magyar rokonsági rendszerek lényegi azonosságát, s azóta pedig *Bodrogi Tibor* és *Láng János* kutatásai tovább gazdagították ezt a képet.

Igen jellemző sajátosság a fiatalabb és idősebb mindkét nemű testvér külön terminusokkal való elkülönítése mind a magyar, mind a rokon népeknél. S e tekintetben a magyar terminológiai rendszer erősen különbözik a környező szláv népek rokonsági rendszerétől, ahol ez összefolyik, illetőleg nem külön terminussal, csupán körülírással juthat kifejezésre. *Fél Edit* kutatásai alapján két amerikai szerző, *Goldschmidt W.* és *Kunkel J. E.* a páraszti közösségek családszervezetét vizsgálva a magyar örökléssjogot (földöröklés) bilaterálisnak tekinti. Ez azonban újkeletű dolog. Rokonsági terminológiai rendszerünk azonban egykor, amíg a középkori általános európai jogrend végképp meg nem változtatta, bilaterális jellegű volt. A férfiág rendszere a már urali és finnugor korban kiépült nőági rendszer tükörképeként alakult ki, párhuzamosan a társadalom mind patriarchálisabb jellegűvé válásával. A honfoglalás korában még éltek olyan terminusok, amelyek a nőági és férfiági férfi rokonokat szétválasztották egymástól. Ma ennek már csak halvány reliktumai vannak.

A környező szláv népek rokonsági terminológiai rendszeréhez képest a magyar terminusok deskriptív jellegűnek ítéltethetők, bár falusi ter-

minológiai rendszerünk sem tisztán deskriptív. Az elmagyarosodó szlovákok, szerbek, horvátok néhány terminusunkat átveszik, s a nagybácsit, nagynénit (bácsi, ángyi) ők is e szóval jelölik. Más eredetű, de hasonló jelentésű és közel álló hangalakú báci szavuk a magyarban differenciáltabban jelenik már meg, mint a szlovákban: unokabácsi, nagybácsi, sógorbácsi, stb., s egyes rokonsági fokokra vonatkozik. Ez a szlávban ismeretlen, sőt a *báci* szó nemcsak rokont, hanem minden idősebb férfit is takarhat megkülönböztető jelző nélkül.

Az ősmagyar kor végéig rokonsági terminológiánk közé elvétele került idegen szó, s ez azt mutatja, hogy a magyarság minden másokkal való érintkezés, együttélés ellenére is megőrizte – legalábbis köznépi szinten – egységét, családi kapcsolatot is alig-alig létesített más nyelvekkel. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a honfoglalás után – néhány hivatalos nyelvből átkerült latin vagy latin közvetítésű szót leszámítva – csupán a szláv hatás mondható jelentősnek. Éppen ezért, ha a magyar rokonsági terminológiai rendszer helyét Európában ki akarjuk jelölni, a finnugor népeken való rokonságon túl a környező szláv népekhez való viszonyunkat kell elsősorban tisztázni.

Tudjuk, hogy a Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok több helyen találtak szláv népcsoportokat, s ezeket a XIII. századig jobbra be is olvasztották a magyarságba. Ennek az összeolvadásnak, s a peremvidéken való későbbi állandó érintkezések eredményeként vesz át a magyar nyelv több szláv terminust. Ezek egy része azonban csak a XV–XVI. században, a magyar társadalom végleges középkori szerkezetének kifejlődése után nyeri el végleges jelentését, határozott helyét a terminológiai rendszerünkön belül. Mivel ezek a terminusok már egy határozott szerkezetbe illeszkedtek bele, nem változtatták meg a magyar rendszer lényegét. Viszont új igényt elégítettek ki: az alakuló magyar társadalom új jellemvonásainak jelölésére szolgáltak. Tehát egy belső társadalmi fejlődés igénye követelte meg itt az új szavakat.

A szláv–magyar kapcsolat, s Európán belüli helyünk nem is annyira a rokonsági rendszeren, hanem a családszervezeten, s a vérségi alapú társadalmi intézményeken mérhető.

A honfoglalás idején a szlávok vándorlása nagyjából már megállt. Északon és északkeleten a poljánok, tőlük délre, délnyugatra pedig a csehek, morvák, fehér horvátok éltek, s tartottak fenn a szerveződő,

erősödő magyar állammal kapcsolatot. A magyaroktól délkeletre a bolgárok, délre több szláv törzs, míg délnyugatra a szlovének éltek. Nagyjából a ma is itt élő népek ősei ezek, akik megállapodva vándorlásukban, folytatták vándorlásuk előtti földművelő életmódjukat, s ezért helyhezkötebbek voltak. Törzseik, nemzetségeik ekkor már bizonyos állami keretet is nyertek (Nagy Morva Birodalom, Bolgár Birodalom); mások a magyar államalapítással egyidőben szervezik meg nyugati mintájú államaikat (csehek, lengyelek).

A magyarok Kazária területén szintén földművelő-állattartó életmódot folytattak, de éppen a Kazár birodalomból való kiválásuk a nomád hagyományokat, az ázsiai típusú társadalmi berendezkedést élesztette újjá, s tette a vándorlások és a honfoglalás idejére ütőképessé a magyar társadalmat. A szlávok nemzetségei a földművelés helyhezköteottsége, a föld közös nemzetségi birtoklása miatt közvetlenül alakultak át *zadruga* típusú nagycsaláddokká. A *zadrugák* közvetlenül a falusi földközösségbe, a faluszervezetbe tagozódtak bele, s ezt a cseh, lengyel, bolgár államszervezés, sem későbbi államalakulatok nem bolygatták meg. A lengyel kutatók, de mások is a *zadruga* és a *clan* között szoros és genetikusan összefüggést látnak, s láthatnak is a fentebb elmondottak miatt. *Zawistowicz-Adamska K.* ezt az egész szlávásra jellemzőnek tartja, nemcsak a délszlávokra. A szlovák, ukrán, lengyel, bolgár kutatók által kimutatott nagycsaládok, s ezek erős faluközösségi szerepe genetikusan így függ össze az államalapításuk előtti idők társadalmával.

A honfoglaló magyarság gazdasági- és társadalmi szervezete eltért a szlávokétól. A nomád társadalmakban a nemzetség más szerepet töltött be: uralmi és katonai intézmény volt. A megtelepedéssel ezért nem is alakulhatott át közvetlenül lokális birtoklási, munkaszervezeti társadalmi intézménnyé. A nagycsaládok és a nemzetségek más irányú fejlődés részesei a középkori magyar társadalomban. A nagycsaládok éppen ezért nem is ágyazódhattak be közvetlenül a faluközösségbe, hanem bizonyos nagycsaládokat összefogó, egyesítő magasabb szintű rokonsági intézmény részeseivé válnak (had, nemzetség, szer). A magyar nagycsaládot és a szláv *zadrugát* ezért genetikusan is meg kell különböztetnünk egymástól, még akkor is, ha a szláv nagycsaládnak bizonyos szlovákoknál, lengyeleknél vagy ukránoknál fellelhető fajtája közel áll a magyar nagycsaláddhoz.

Jóllehet a nagycsaládok az egész középkori Európát jellemezték, s a család egysége a birtoklásnak, adózásnak, jogi fogalommal is vált, mégis bizonyos eltérések – éppen a kialakulás genezise miatt – nyilvánvaló különbségekként jelentkeznek. A közvetlenül ázsiai típusú nemzeti társadalomból eredő magyar család nemcsak a szláv családtól, hanem a nyugat-európai nagycsaládoktól is különbözik. Ott az antik társadalom hagyományai és a törzsi-nemzeti szervezet összeolvadása figyelhető meg, s kialakul a nagycsaládnak egy olyan formája, amely a római jogban *familia* néven "háznépet" jelölt. A ház ura mind a vérségileg hozzátartozó, mind pedig a szolgaként alkalmazott házban élöket irányította, s egyben felelős volt tetteikért. Jóllehet ez a típus magyar forrásokban is feltűnik, a gyakorlatban a középkorra még nem volt jellemző. Német nyelvterületen is, mint ezt *Weber-Kellermann I.* kimutatta, csak a középkor és újkor fordulóján, a polgárság kialakulásával válik általánossá, s jellemzővé ez a jogilag már korábban körülírt családforma (*Grosse Haushaltfamilie*). A reformáció különböző irányzata, főként pedig az angol puritanizmus volt szükséges ahhoz, hogy ezt a családformát, a családfő korlátlan uralmát háznépe felett formába öntse. Amíg Angliában, Franciaországban, Németországban, Svájcban, Németalföldön azonban az ekkor már általános családforma jellemzi a polgárosuló falut, vagy éppenséggel városi társadalmat is, addig Magyarországon még csak elvekben léteznek, s például *Apáczai Csere János* megfogalmazásában él, mint elérendő forma és erkölcsi mérce.

Magyarországon a középkorban megkezdődik a családtípusok bizonyos differenciálódása. Éleesebben kezd elválni a XVI. századtól a kis- és nagycsalád. Nézetünk szerint ez az oka a szlávból átvett *család* szó meghonosodásának is. Ez a folyamat egyenlőtlenül jelentkezik: egyes területeken a nagycsalád a XVIII. századra úgyszólván eltűnik (északkeleti megyéink magyar települései), másutt a nagycsaládi állapotok konzerválódnak (palóc vidék); az Alföld török dúlta részein a parasztpolgári fejlődés részben szétrombolja (Békés, Szolnok, Csongrád), részben pedig kapitalizálja (Jászkunság) a nagycsaládokat. Ettől kezdve Magyarország egyes vidékei között jelentős eltérés keletkezik a család- és rokonsági szervezet tekintetében. Ezért más környező népekkel csak egyes részek, néprajzi csoportok sajátosságai vethetők össze, nem pedig valamilyen magyar átlag. A szlavóniai magyarság zadrugái nevükben azonosak a

délszláv zadrugákkal, szerkezetük azonban kissé más. A nagycsaládi szervezet egészen a XX. századig jellemző marad e népcsoportra. A palóc vidék nagycsaládi szervezete is közel áll a szlovák, ukrán nagycsaládokhoz, a XIX. század végéig eleven életű is. A különbség csak az, hogy a palócok más társadalmi intézmények segítségével illeszkednek bele a faluközösségbe (nemzetiség, had), míg a szlovákoknál, ukránoknál a család közvetlenebbül része a falunak.

Az osztrák vidékektől nyugati megyéink családszervezete élesen elvált. Nálunk a nagycsaládi szervezet élő és eleven, sőt az Őrvidéken, Göcsejben a *szér*, mint nagycsaládokat összefogó vérségi alapú, lokálisan is körülírt társadalmi intézmény is funkcionál. Az osztrák falvakra a XVI–XVII. századtól kezdve jellemzőbbnek tekinthetjük a kiscsaládokat, amelyek közvetlenül részei a faluszervezetnek, legfeljebb erős a rokoni összetartás közöttük.

Érdekesen alakult az ország belsejébe telepedett nemzetiségeink családszervezete. Ahonnan adafőkkel rendelkezünk erre vonatkozóan, onnan elmondhatjuk, hogy hasonultak a magyar társadalmi környezethez. A délszlávok – minthogy a nagycsaládi szervezet a magyaroknál is megvolt, pl. Baranyában, Tolnában – megőrizték nagycsalád szervezetüket, de eltávolodtak a zadruга formától, s hasonultak a magyar nagycsaládokhoz. Makó környékén (Pitvaros, Csanádalberti) a XIX. századi telepítésű szlovákok kiscsaládi szervezetben élnek, csakúgy, mint környezetük. Ugyanígy a zempléni, abaúji szlovákok, ukránok a Hegyalja és vidéke régen felbomlott nagycsaládi szervezete miatt ma már nem is őrzik a nagycsaládok emlékét sem. Ugyanakkor a palócok között élő szlovák ajkú, vagy elmagyarosodott települések népeinél a XIX. század végén eleven intézmény (Ipolydamásd, Ipolyvece, Garamkövesd).

A székelyek családszervezete és a románok vérségi alapú társadalmi berendezkedése között – a székelyek kiváltságai, s a románok jobbágyi helyzete miatt – szembeötlő a különbség. Az utóbbiak – már ahol földművelő közösségekben élnek – jobban őrzik a nagycsaládi hagyományokat.

A környező szláv népek nagycsaládi szervezetének felbomlása később indul meg, mint a magyar vidékeken. *Zawistowicz–Adamska K., Švecová S., Filová B., Gavazzi M., Vakarelski H., Nabodil O.* tanulmányai világosan igazolják, hogy a szlávoknál általában tartósabbak voltak a

vérségi kapcsolatok, ezen belül is a nagycsaládi szervezet, mint a faluközösség egyik közvetlen alkotó eleme. Míg a magyar népterületen csak bizonyos vidékeken figyelhető meg ez a XIX. század végén, s ott is hanyatlóban, addig a legtöbb szláv népnél még a XX. században is aktív társadalmi erő. Nemcsak genézisében különbözik tehát a magyar vérségi kapcsolatok szervezete, s a nagycsalád formája a szlávokétól, hanem abban is, hogy bizonyos társadalmi okok miatt bomlása nálunk előbb indult meg.

Das Ungarische gehört zur uralischen Sprachfamilie, und auch seine ältesten Wörter können mit den Urschichten in der (samojedischen, finnougri-schen) Sprache der uralischen Völker in Verwandtschaft gebracht werden. Immer wieder bilden die Verwandtschaftsterminologien die Grundschrift der Sprache, sind doch die Blutsverbindungen in den anfänglichen Gesellschaftsformen von grundlegender Bedeutung.

In der vorliegenden Arbeit versucht der Verfasser – gestützt auf die Ergebnisse aus der Sprachwissenschaft –, das Alter der ungarischen Verwandtschaftstermini sowie ihr voraussetzbares einstiges System von der uralischen Zeit bis hin zur Gegenwart zu rekonstruieren. Hierbei stellt er sprachwissenschaftliche Ergebnisse denen aus der Archäologie, der Ethnographie und der Ethnologie gegenüber und macht den Versuch, die Verwandtschaftsterminologie einer bestimmten Zeit in ein System zu fassen, um daraus Schlussfolgerungen auf die Gesellschaft zu ziehen. Durch die Tatsache, dass hier die Verwandtschaftstermini nie für sich allein, sondern stets systematisch in die durch andere Wissenschaften aufgedeckten Verhältnisse der Zeit eingebettet untersucht werden, gelangt der Verfasser notwendigerweise auch dahin, einige Ergebnisse aus der finnougri-schen und uralischen Philologie, die aus ungarischen Forschungen gewonnen wurden, zu modifizieren.

Der Verfasser kommt zu der Feststellung, dass in der uralischen Zeit (vom 6. Jahrtausend bis zur Mitte des 4. Jahrtausends v. u. Z.) auch noch jene Wörter wie Verwandtschaftstermini behandelt werden können, die heute nicht mehr dazu rechnen, da sie lediglich das Geschlecht und das Alter der Person angeben (z. B. ung.: *bere* Mann, männlich; *him* Mensch, Mann). In einer endogamen Gemeinschaft ist es nämlich durchaus möglich, dass jeder mit jedem verwandt ist; und als Bezeichnung ist hier allein schon die Angabe des Geschlechts und des Alters ausreichend, um damit eine Beziehung auszudrücken. In dieser Zeit war das Terminsystem für die Personen weiblichen Geschlechts weitaus differenzierter, was mit dem Matriarchat zusammenhängt. Hingegen gibt es in der Zeit keine Verwandtschaftstermini, die mehrere Familien zusammenfassen, was darauf hinweist, dass es auch derartige Gesellschaftsformen nicht gibt. Es hat den Anschein, als ob in jener Zeit die matriarchalische Grossfamilie die grösste und umfassendste gesellschaftliche Einheit darstellte. Die Termini differenzierten sich innerhalb dieser Einheit.

In der finnougri-schen Zeit (ab Wende vom 4. zum 3. Jahrtausend bis zur Wende vom 3. zum 2. Jahrtausend v. u. Z.) steigt die Zahl der Termini an, die sich auf Per-

sonen männlichen Geschlechts beziehen (ung.: *fiú, ipa, atya, úr, öcs, ara*); gleichzeitig tritt gegen Ende dieser Periode auch ein Terminus auf, der verwandtschaftlich zusammenfassenden Charakter hat (ung.: *bad* Sippschaft, Heer, Zwistigkeit). Der Verfasser vertritt die Meinung, dass diese Termini einen Hinweis auf das Anwachsen der gesellschaftlichen Rolle des Mannesstammes geben, obwohl die Erfassung der Verwandtschaft zu der Zeit wahrscheinlich noch auf mütterlicher Linie erfolgte, bzw. auf beiden Linien. Die Verknüpfung von Grossfamilien zu einer grösseren gesellschaftlichen Einheit (ung.: *bad*) wird durch die Häuser aus den Turbinoer und Volosovoer Kulturen, die durch Gänge miteinander verbunden waren und auf jene Zeit datiert werden können, unterstützt. Diese Häuser verbanden sichtbar mehrere Familieneinheiten miteinander.

In der ugrischen Zeit (ab Wende vom 3. zum 2. Jahrtausend bis Mitte des 1. Jahrtausends v. u. Z.) können wir uns davon überzeugen, wie sich der Prozess, der in der finnougriischen Zeit eingesetzt hat, verstärkt und an Ausbreitung gewinnt. Die gesellschaftliche Rolle der Männer wächst weiter an, und als Zeichen dessen verfeinert sich die Erfassung und die Unterscheidung der Verwandtschaftsgrade auf beiden Linien. Auch steigt die Zahl der Termini, die mehrere Familien, das heisst grössere Geschlechter, bezeichnen, an (ung.: *szer, bím, bad, rokon*); teils, indem diese Formation eine neue Bezeichnung erhält; teils, indem die frühere Bezeichnung einen anderen Sinn erhält in den ugrischen Sprachen. Charakteristisch für die Zeit ist, dass die Verwandtschaftsbeziehungen auf beiden Linien erfasst werden. Ein Zeichen dafür, dass die Verwandtschaftsverbindungen immer komplizierter werden, ist auch ein Teil der zusammengesetzten Verwandtschaftstermini unserer Sprache, welche aus dieser Zeit stammen (ung.: *iafia, atyafi, ember*).

In der urungarischen Zeit (von 500 v. u. Z. bis zum 9. Jh. n. u. Z.) gibt es über lange Abschnitte hinweg keine archäologisch identifizierbaren Funde, die eindeutig mit den sich von den Ungriern ablösenden Urungarn in Verbindung gebracht werden könnten. Schon die Urungarn des 6–7. Jahrhunderts treten uns als ein kompliziertes Gesellschaftsgebilde von Reiternomaden entgegen. Neben den archäologischen Quellen für diese Zeit liefern aber auch die historischen Quellen Informationen über die gesellschaftlichen Einrichtungen der Urungarn. Die Termini, die auf diese Epoche datiert werden können, sowie das System dieser Termini spiegeln das verwickelte System der Verwandtschaftserfassung auf der männlichen und weiblichen Linie wider. Unter anderem ist es auch für diese Zeit wahrscheinlich, dass es auch eine Unterscheidung zwischen den jüngeren und älteren weiblichen sowie männlichen Geschwistern mit Hilfe von bestimmten Termini gegeben hat, welche wiederum eine Eigenart im System der Verwandtschaftsterminologie der ungarischen und der ugrischen Sprache darstellt. Das herausgebildete System der zusammenfassenden Termini bringt auch die Kompliziertheit der Sippengesellschaft zum Ausdruck (ung.: „*nemzetség, nép, szer, bad, bím*“). Für diesen langen Zeitabschnitt ist es im allgemeinen charakteristisch, dass es unter den Verwandtschaftstermini nur recht wenige fremder Herkunft gibt; die Termini erneuern sich im allgemeinen mit Hilfe von Zusammensetzungen und Wortbildungen aus der ungarischen Sprache, und ebenso entstehen auch die Elemente, die die neuen Verhält-

nisse ausdrücken. Alles in allem dient dies als Bestätigung für jene Feststellung der finnougri-schen Ethnographie, dass sich bei den Vorfahren des Ungarntums eine sprachliche und genetische Schranke gebildet hat, was dazu beitrug, ihren Charakter zu be-wahren. Der Verfasser ist der Meinung – weil es keinen erweisbaren Sonderterminus für diese abweichenden Formen gibt –, dass sich die Gross- und die Kleinfamilie in dieser Zeit schon spürbar formal voneinander trennten, funktionell jedoch noch nicht. Somit bezeichnete im Ungarischen das Wort *bad* alle beiden Formen gleichermaßen.

Das Mittelalter, das auch die im sprachlichen Sinne aufgefasste altungarische und mittelungarische Periode weitestgehend umfasst (Ende des 9. Jh. bis 1772), stellt die Epoche der Feudalisierung der ungarischen Gesellschaft und die völlige Entfaltung des Feudalismus dar. Zur gleichen Zeit fügt sich das Ungarntum aber auch in die Gemein-schaft der europäischen Völker und in die christliche Kultur ein, die genetischen und sprachlichen Schranken werden gebrochen, die für die vorhergehende Epoche so cha-rakteristisch waren. In dieser Zeit können wir nicht nur die Herausbildung gewisser Differenzierungen bei den Verwandtschaftstermini für die Gross- und die Kleinfam-ilie sowie die Herausbildung eines gesonderten Systems von Anruf- und Anredetermi-ni konstatieren, sondern es kann auch festgestellt werden, dass Termini von den be-nachbarten Völkern durchsickern. Hauptsächlich der slawische Einfluss ist stark, wäh-rend das Lateinische und die deutsche Sprache weniger Termini liefern. Grosse Bedeu-tung kam um die Mitte der 1500er Jahre der Verbreitung des slawischen Wortes *csa-lád* im Sinne von *familia* zu, weil dieses Wort später dann allgemeingebäuchlich wurde und das frühere Wort *bad* verdrängte, bzw. es zu der in der Volkssprache gebräuchli-che Bezeichnung für das Grossfamiliengebilde machte.

In neuer und allerneuerster Zeit weisen die Tendenzen schon in eine andere Rich-tung. Es ist zu beobachten, dass sich eine Ordnung in der Verwandtschaftsterminologie für die Stadt (bürgerlich) herausbildet, die sich von der im Dorf (bäuerlich) abson-dert. Eine Vereinfachung im System der Verwandtschaftsbezeichnungen in der Stadt bedeutet gleichzeitig auch, dass die menschlichen Beziehungen und die Blutsbande sich lockern und schliesslich ganz reissen, und dies zeigt auch, dass sich die Kleinfamilien-gemeinschaften in sich selbst verschliessen, das heisst, in ihrem Leben gewinnen an-dere, nicht zu ihrem Geschlecht gehörende Verbindungen an Bedeutung.

Das System der Verwandtschaftsterminologie im Ungarischen von heute ist noch nicht erschöpfend aufgedeckt; und so hofft der Verfasser, dass sich aufgrund seiner hier vorliegenden Arbeit ein Streit entfalten möge, der viele bislang noch undeutliche und verschwommene Fragen klären kann und auch zur Modifizierung des hier Gesag-ten beitragen kann. Zusammenfassend soll aber auch an dieser Stelle schon gesagt wer-den, dass die Verwandtschaftstermini des 20. Jahrhunderts in zwei Systeme geteilt wer-den können, und zwar in ein differenzierteres ländliches Terminologiesystem kann eine Struktur, die die Verhältnisse in den Gross- und Kleinfamilien widerspiegelt, und dar-über hinaus innerhalb der Grossfamilie auch die Variante der zusammenlebenden (in einem Hause wohnenden) und der getrennt lebenden Grossfamilie unterschieden wer-den. In verschiedenen Landstrichen sind die Termini aus der finnougri-schen Zeit in ihrem ursprünglichen Sinne erhalten geblieben (ung.: *szer, bad*), natürlich zusammen

mit den entsprechenden Formationen. In anderen Gegenden sind diese, indem sie sich der gesellschaftlichen Entwicklung anpassten, untergegangen, oder aber sie können im täglichen Wortgebrauch nicht mehr als Verwandtschaftsbezeichnungen angesehen werden. Um diese gebietsweisen Unterschiedlichkeiten zu erfassen und festzuhalten, bedarf es noch einiger Kraftanstrengung von seiten der ungarischen Forscher.

Im zweiten Abschnitt dieser Untersuchung befasst sich der Verfasser mit der Herausbildung und Veränderung der wichtigsten Verwandtschaftsgebilde, indem er die Angaben aus dem 18–20. Jahrhundert beleuchtet und hier und da auch auf frühere Epochen zurückgreift. In der männlichen Linie umfasst die Sippe die schon verstorbenen Vorfahren und alldiejenigen, die noch geboren werden, während sie sich in einer Seitenlinie auch bis zum siebenten Glied (ung. *íz*) erstrecken kann. Der Verfasser trifft die Feststellung, dass die Einrichtung Sippe von der ungarischen Zeit her grosse Veränderungen durchgemacht hat und im 20. Jahrhundert noch – wenn auch in veränderter Form – die Charakteristika bewahrt, die sich während des Feudalismus herausgebildet haben. Ursprünglich spiegelte die Sippe die weitverbreiteten Blutsbande des Mannestumes ohne gesellschaftliche Unterschiede wider. Seit Beginn des 13. Jahrhunderts, seitdem die Privilegien des Adels eindeutiger umrissen sind, erfasste sie aber nur die Blutsbande und das Erbrecht (Adelstitel, Adelsbesitz) des Adels als lebende Institution.

In der Periode der türkischen Eroberung (1526–1685) nahm die Sippe im Kreise der Bauerschaft, die ohne Grundbesitz zurückgeblieben war, in den Städten des Tieflandes ebenfalls eine ähnliche Rolle ein; ebenso geschah dies auch in Kreisen, die über gewisse Privilegrechte verfügten und halbwegs als Adel angesehen werden konnten (Hajdúság, Jászkunság, Szekler Land). Nach der Befreiung von der Leibeigenschaft (1948) gehen aber das Adelsvorrecht, der Titel sowie das Erbrecht allmählich verloren, und zu jener Zeit beginnt dieser Terminus auch in den ehemals leibeigenschaftlichen Gemeinschaften immer gebräuchlicher zu werden und sich auch auf andere Landesteile zu verbreiten. Unter Verlust dieser Funktion nähert sich eine andere Institution auch dem Begriff Verwandtschaft, jedoch kann sie mit diesem nie ganz verschmelzen. Das ung. *bad* und *szer* sind als Verwandtschaftsinstitution nicht für das gesamte Land charakteristisch. Vom 18. Jahrhundert an wird das Wort *bad* ebenso im Sinne von ‚Grossfamilie‘ gebraucht, wie auch im Sinne von ‚Verwandtschaftsgemeinschaft von Kleinfamilien‘. Abweichend von der Sippe umfasst das ung. *bad* nur lebende Mitglieder; diese werden aber ähnlich wie bei der Sippe auf der männlichen Linie erfasst. Das ung. *bad* wirkt gleichermassen auf die aktive Arbeitsorganisation, wie auf die tägliche Arbeit und Tätigkeit, als auch auf das Familienleben; es benennt immer eine vielköpfige, grosse Gemeinschaft und Masse. Die Kleinfamilien, die zum *bad* gehören, leben auf dem Tiefland nah beieinander; sie helfen sich gegenseitig bei der täglichen Arbeit. In dieser Form beeinflussen sie natürlich auch den Organismus der Siedlung. Oft kommt es vor, dass ein ganzer Dorfteil nach einem *bad* benannt wird.

Das ung. *szer* stellt in seinem Wesen – ähnlich dem *bad* – eine aktive Verwandtschaftseinheit dar, die sich aber innerhalb einer Siedlung stets auf einen bestimmten Teil lokalisiert. Hierzu gehören mehrere Klein- oder Grossfamilien. Seiner Lokali-

sicherheit wegen tritt das Wort *szer* heute im Ungarischen nicht mehr im Sinne einer gesellschaftlichen Institution auf, sondern es bedeutet einen Siedlungsteil, der gesellschaftlich zusammengehört, durch Blutsbande verknüpft ist. In Westungarn (Örség, Göcsej) waren die einzelnen *szer* so stark, dass sie einheitliche Siedlungen in Teile aufspalteten; auch räumlich sonderten sich die einzelnen *szer* voneinander ab. Eine ähnliche Institution gibt es unter einem anderen Namen (ung.: *tizesek*) auch bei den Szeklern (Transsylvanien, Rumänien). Im Tiefland ist die Erinnerung hieran verblasst (ung.: *szeg*).

Das ung. *család* bedeutet auch in Ungarn die grundlegende Einheit der bäuerlichen Gesellschaft. Im Sinne von *familia* wird dieses Wort seit dem 16. Jahrhundert im Ungarischen an Stelle des früheren *bad* gebraucht. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts kann in gewissen Gegenden eine Funktionsteilung zwischen diesen beiden Wörtern beobachtet werden. Das dem Slawischen entspringende *család* bezeichnet die Kleinfamilie, während das alte, dem finno-ugrischen entspringende *bad* für die Form der Grossfamilie während des Mittelalters in der ungarischen Literatur zur Ethnographie und Geschichte vorkommt. Der Verfasser erbringt hier jedoch den Beweis, dass sich die Form der Grossfamilie nach der Landnahme nicht aufgelöst hat, sondern als Grundeinheit der Gesellschaft weiterlebte, und in den Jahrhunderten der Veränderung (9–13. Jh.) zum Garant für das Fortbestehen von Kultur und Gesellschaft wurde. Seit dem 13. Jahrhundert hat sich diese alte Form aber zu einem gewissen Grade umgewandelt: die sich in der Herausbildung befindende Standesgesellschaft und die feudale Rechtsordnung passte sie ihren Anforderungen an und machte sie zur Grundeinheit für die Besteuerung und die Dienstleistungen. Die bäuerliche Grossfamilie kann in Ungarn in zwei grosse Typen unterteilt werden. Im slawonischen Ungarntum, in Nordungarn lebt die Grossfamilie unter einem Dach, sie wirtschaftet gemeinsam, unter der Anleitung und Kontrolle des Familienoberhaupts (ung.: *gazda*) wickeln sich das Familienleben und die Bewirtschaftung ab. Das Familienoberhaupt ist immer der älteste Mann (Vater, Onkel, ältester Bruder, manchmal vorübergehend auch deren Witwe). Mit Beginn des 18. Jahrhunderts entwickelt sich in gewissen Teilen der Tiefebene, wo die Kapitalisierung schneller vonstatten ging (Donau-Theiss-Zwischenstromland), eine andere Art Grossfamilie. Sie wohnte nicht unter einem Dach, sondern teilte sich – dem Charakter der sich herausgebildeten Einzelgehöft-Siedlungen entsprechend – in mehrere Kleinfamilien-Einheiten. Aber auch diese getrennt lebende Grossfamilie betreibt ihre Wirtschaft gemeinsam, auch hier ist das Wort des Familienoberhauptes sowohl im Familienleben als auch in der Wirtschaft bestimmend. Diese Form der Grossfamilie stellt unter Beweis, dass diese alte Institution dort, wo die Entwicklung organisch verläuft, in der Lage ist, sich zu erneuern und sich den kapitalistischen Verhältnissen anzupassen.

Neben der Grossfamilienform kommt im 17–18. Jahrhundert der Kleinfamilie eine bedeutende Rolle zu. Und im Anschluss an die Befreiung von der Leibeigenschaft ist es das bürgerliche Erbrecht, das die gesellschaftliche Rolle der Kleinfamilie innerhalb der bäuerlichen Gemeinschaften fördert und diese Form für das 20. Jh. allgemein macht. Das Prinzip gleicher Teilhaberschaft an Immobilien auf der weiblichen Linie

setzt schliesslich in der bürgerlichen Periode der alleinigen Vererbung auf der männlichen Linie, und damit auch dem Zwang des Zusammenbleibens ein Ende.

In der Zusammenfassung zieht der Verfasser die Lehren und reiht das Terminologiesystem für die Verwandtschaft im Ungarischen, die Verwandtschaftsverhältnisse sowie die auf Blutsverbindungen beruhenden gesellschaftlichen Institutionen in einen grösseren europäischen Zusammenhang ein. Hierbei schenkt er dem Verhältnis der finnougri-schen Völker zu den benachbarten slawischen Völkern besondere Beachtung. Wie der Verfasser feststellt, zeigen nicht nur einzelne Termini, sondern auch das ganze Verwandtschaftssystem wesentliche gemeinsame Merkmale gegenüber dem Verwandtschaftssystem der uralischen Völker. So hat sich das ungarische Verwandtschaftssystem organisch aus der matriarchalischen Abstammungsordnung über eine bilaterale Abstammungsordnung hinaus zum Patriarchat entwickelt. Alte Sagen und Märchen erinnern stellenweise noch an die matriarchalische Abstammungsordnung, praktisch war jedoch schon zur Zeit der Landnahme die Abstammung auf der väterlichen Linie allgemein verbreitet. Da sie auch durch die mittelalterliche Rechtsordnung sanktioniert wurde, gilt seitdem ausschliesslich diese Abstammung. Das Terminologiesystem der Verwandtschaft hat sich sowohl auf mütterlicher als auch auf väterlicher Linie verfeinert, und eines stellt das Spiegelbild des anderen dar. Der Grund hierfür liegt darin, dass sich zuerst die Termini der weiblichen Linie herausgebildet haben (uralische, finnougri-sche und ugrische Zeit), und später erst entwickelte sich auch auf der väterlichen Linie – wie ein Gegenstück hierzu ein ähnlich verfeinertes System. Somit trägt das Terminologiesystem für die Verwandtschaft im Ungarischen deskriptiven Charakter, woran auch das hiervon abweichende System der benachbarten slawischen Völker nichts ändern konnte. Selbst die Übernahme einzelner Termini rührte nicht am Wesen dieses Systems. Gerade daher sondert sich das Terminologiesystem der Verwandtschaft im Ungarischen von dem der slawischen Völker ab und weist auch heute noch Verwandtschaft zu dem der finnougri-schen Völker auf. Ein weiteres Charakteristikum für die Verwandtschaft ist auch die Unterscheidung zwischen den jüngeren und älteren Geschwistern männlichen und weiblichen Geschlechts mit besonderen Termini (ung.: *néne, báty, bűg, ős*).

Auch in Anbetracht ihrer gesellschaftlichen Rolle unterscheiden sich die ungarischen Grossfamilien von den slawischen Grossfamilien des Typs *zadruga*. Die *zadruga* fügt sich als Einheit direkt in die Dorfgemeinschaft, den Dorforganismus ein, während die ungarische Grossfamilie dies nur mit Hilfe anderer Institutionen (*bad, nemzetség-Sippe, szer*) tut. Diese Tatsache ergibt sich aus dem Charakter der gesellschaftlichen Institutionen der Nomadenvölker, welcher von denen der slawischen Völker abweicht, und hat ihre Wurzeln schon in der Gesellschaft aus der Zeit vor der Staatsgründung. Die ungarische Grossfamilie unterscheidet sich auch von der in der Antike verwurzelten westeuropäischen *familia*. Der Verfasser hält die bei den Germanen vorhandene Familienform (Grosse Haushaltfamilie) für eine Form, die ihre Wurzeln im mittelalterlichen Recht hat und durch die Reformation verändert wurde. Als Ansicht fand diese Form im 16–17. Jahrhundert über eine puritane Richtung der Reformation auch ihren Weg zum Ungarntum; praktisch durchgesetzt hat sie sich im wesentlichen jedoch nicht.

László Szabó

SYSTÉM MAĎARSKÉHO PRÍBUZENSTVA

Maďarský jazyk patrí do skupiny uralských jazykov, aj najstaršie jeho lexikálne prvky svedčia o spoločný pôvod so slovami prastarej lexikálnej vrstvy uralských kmeňov (Samojedi, Ugrofíni). Terminológia vzťahujúci sa na príbuzenské vzťahy tvorí všade základnú vrstvu lexikológie, veď pokrývne vzťahy sú veľmi dôležité v najpri-
mitívnejších spoločnostiach. Autor vychádzajúc z výsledkov jazykovedy pokúsi sa o rekonštrukciu doby maďarských termínov príbuzenstva, o rekonštrukciu prepokladateľného systému od uralského obdobia do našich čias. Výsledky jazykovedy konfrontuje s výsledkami archeológie, národopisu a etnológie a pokúsi sa o systematizáciu terminológie v tom-ktorom období, ako i vyvodit' z nej závery týkajúce sa spoločenstva. Tým, že tieto termíny skúma nie samy osebe, ale vždy v súvislosti, systematicky — opierajúc sa na najnovšie výsledky iných vied vzťahujúce sa na pomery skúmanej doby, nevyhnutne dochádza niekedy k iným uzáverom, než ktoré sú známe v maďarských výskumoch na základe výsledkov ugrofinistiky a uralistiky.

Autor konštatuje, že v dobe uralskej (od VI. tisícročia do polovice IV. tisícročia pred n. l.) za príbuzenské termíny sa môžu považovať i také výrazy, ktoré dnes sa nepočítajú za také, lebo označujú iba pohlavie a vek osôb (napr. maď.: *here* muž, samec, maď.: *hím* človek, muž). V spoločnosti endogamickej totiž každý každému môže byť príbuzným a pomenovanie pohlavia alebo veku bolo dostatočným označením na to, aby slovo vyjadrovalo vzťah. V tejto dobe terminologický systém vzťahujúci sa na ženské pohlavie bolo mnoho diferencovanejší, čo súvisí s matriarchátom. V tejto dobe chýbajú príbuzenské termíny označujúce viac rodín, čo znamená, že spoločenské formácie takého druhu neexistovali. Je pravdepodobné, že najväčšou spoločenskou jednotkou vtedy asi bola veľká rodina. Termíny sa diferencujú len v rámci tejto jednotky.

V ugrofínskom období (od rozhrania III—IV. do rozhrania III—II. tisícročia pred n. l.) sa zväčšuje počet termínov vzťahujúcich sa na mužské pohlavie (maď.: *fiú* chlapec, syn, maď.: *ipa* svokor, maď.: *atya* otec, maď.: *úr* pán, maď.: *öcs* mladší brat, maď.: *ara* nevesta, snúbenica; ku koncu tohto obdobia sa objaví termín príbuzenský, ktorý sa stáva pomenovaním väčšej jednotky skladajúcej sa z viacerých rodín (maď.: *had* rod, pokolenie, válčenie). Podľa mienky autora tieto termíny svedčia o tom, že spoločenský význam mužskej vetvy sa zväčšil, ale vtedy príbuzenstvo mohli mať v evidencii ešte po matke, poťažne po obidvoch vetvách. Zjednotenie veľkých rodín do väčšej spoločenskej jednotky (maď.: *had*) dokumentujú domy spájané chodbami, patriace

do kultúry turbonovskej a volosovskej a pochádzajúce z tohto obdobia, ktoré očividno spájali viac rodinných jednotiek.

V období ugarskom (od rozhrania III—II. tisícročia do polovice I. tisícročia pred n. l.) sme svedkami zosilnenia a ustálenia väčšieho účinku procesu začínajúceho sa v období ugro-fínskom. Rastie spoločenský význam mužov, znakom toho je, že evidencia, rozlišovanie príbuzenských zväzkov sa ďalej spresňuje. Rastie i počet termínov označujúcich viac rodín, čiže väčšie pokrvné jednotky (maď.: *szer* časť dediny, skupina rodín, maď.: *hím* pokolenie, maď.: *had* rod, maď.: *rokon* príbuzný, blízky) čiastočne tak, že novú formáciu označujú novým slovom, čiastočne tak, že staršie slovo sa používa v inom význame v ugarských jazykoch. Evidencia príbuzenských vzťahov na oboch vetvách je charakteristické na to obdobie. Jedným zo znakov, že príbuzenské vzťahy sa stali komplikovanejšími, je, že časť zložených príbuzenských termínov (kompozitá) pochádza z tohto obdobia (maď.: *iafia* potomok, potomkovia, maď.: *atyafi* príbuzný, maď.: *ember* človek, muž.)

V pramaďarskom období (cc. od r. 500 pred n. l. do konca IX. storočia n. l.) cez dlhé storočia nemáme také identifikovateľné nálezy, ktoré by sa jednoznačne mohli dať do spojitosti s Pramaďarmi odtrhujúci sa od Ugorov. Pramaďari VI—VII. storočia (n. l.) už žili v komplikovanej (koniarsko-) nomádskej formácii. Popri archeologických prameňov vzťahujúcich sa na to obdobie už aj z historických dokladov máme správy o ich spoločenskom zriadení. Termíny pochádzajúce z tohto obdobia ako aj ich systém dosvedčujú, že systém pomenovaní tak po vetve mužskej, ako aj po vetve ženskej bol bohatý. Je pravdepodobné, že v tomto období medzi inými mali osobitné slovo ako pomenovanie staršieho a mladšieho brata, staršej a mladšej sestry, čo je príznačné i na príbuzenský terminologický systém ugarský. Vyvinutý systém termínov označujúce väčšie jednotky ukazuje aj komplikovanosť rodovej spoločnosti (maď.: *nemzetség* rod, generácia, maď.: *nép* ľud, maď.: *szer* časť dediny, skupina rodín, maď.: *had* rod, maď.: *hím* muž, samec. Na to dlhé obdobie vo všeobecnosti je charakteristické, že medzi výrazmi znamenajúce príbuznosť, vzťah, je veľmi málo slov cudzieho pôvodu, termíny sa obyčajne obohacujú kompozitami a odvodenými slovami z maďarských prvkov a tvoria sa aj nové slová na vyjadrenie nových vzťahov. Dosvedčuje to konštatovanie ugrofínskej etnografie, že u predkov Maďarov sa vytvorila nejaká jazyková a genetická hať, čo pomáhalo zachovať ich charakter. Podľa autora — keďže dokázateľne nie je osobitný termín a odlišné útvary — v tomto období formálne sa už určite oddelili od seba veľké a malé rodiny, ale funkcionálne nie. Tak slovo *had* v maď'arčine rovnako označovalo obidve útvary.

Stredovek — u linguistov je to zväčša staromaďarské a stredomaďarské obdobie — (od konca IX. storočia do r. 1772) je obdobím vývoja a rozkvetu feudalizmu a úplného rozvinutia feudalizmu v maďarskej spoločnosti. Maďari sa vžijú do spoločnosti európskych národov, aj do kresťanskej kultúry, odstráni sa genetická a jazyková hať, ktorá ich v predošlej dobe charakterizovala. V tomto období sa ďalej difenrencujú príbuzenské termíny týkajúce sa malej a veľkej rodiny, vytvorí sa systém termínov, ktorými sa oslovuje a odvoláva a prenikajú aj termíny obklopujúcich národov. Najsilnejší je slovanský vplyv, z latinčiny az nemčiny ich menej preniklo. Uprostred XVI. storočia sa

začal šíriť termín *család*, slovo slovanského pôvodu, vo význame *familia*. Slovo sa rýchle zaužívalo a vytlačilo staršie slovo *had*, ktoré sa potom používalo v ľudovej reči ako pomenovanie veľkorodinného útvaru.

V novom a v najnovšom období je už tendencia iného smeru. Vytvára sa mestský (buržoázny) systém pomenovania príbuzenských zväzkov, ktorý sa líši od dedinského (sedliackeho) systému. Zjednodušenie terminologického systému príbuzenstva poukazuje aj na uvoľnenie ľudských vzťahov, na prerušenie pokrvných zväzkov ako aj na to, že malorodinné skupiny žijú osihotene (zatvoria sa do seba), poľahky iné vzťahy, nie pokrvného charakteru sa stávajú dôležitejšími v ich živote. Dnešný maďarský terminologický systém príbuzenstva nie je ešte v dostatočnej miere spracovaný, autor dúfa, že diskusia vyvolaná jeho prácou prispeje k objasneniu mnohých, dosiaľ nevyriešených problémov a pozmení aj tu pojednávané. Stručne môžeme povedať, že príbuzenské termíny XX. storočia dajú sa zdeliť do systému diferencovanejšieho dedinského a do systému jednoduchšieho mestského. Na začiatku XX. storočia v systéme dedinskej terminológie môžeme rozlíšiť jednu štruktúru, ktorá odzrkadľuje veľkorodinnú formáciu a štruktúru, ktorá ukazuje malorodinné vzťahy; prvá má dva varianty podľa toho, či bývajú spolu (v jednom dome) alebo osobitne. Na niektorých miestach ugrofínske termíny sa zachovali v pôvodnom význame (maď.: *szér* časť dediny, väčšia jednotka, maď.: *had* rod, pokolenie) spolu so zodpovedajúcimi útvarmi, na niektorých miestach, prispôsobiac sa k spoločenskému vývoju zanikli, alebo ich nemôžeme považovať v bežnom slova zmyslu za príbuzenské termíny. Aby sme poznali diferencovanosť podľa lokalít, musia maďarskí bádatelia vyvíjať ešte mnoho úsilia.

V druhej časti štúdia autor sa zaoberá na základe dokladov z XVIII—XX. storočia, miestami čerpá aj zo starších storočí —, s vývojom, zmenou najdôležitejších príbuzenských formácií.

Pod pomenovaním *nemzetség* (rod, pokolenie) po vetve mužskej rozumieme príbuzných z pokolenia predkov a potomkov, v nepriamej línii príbuzných až do siedmeho pokolenia (maď.: *íz* pokolenie). Autor zisťuje, že útvary *nemzetség* sa mnoho zmenil od prastarého maďarského obdobia a v XX. storočí zachováva charakteristické znaky vyvinuté v storočiach feudalizmu v pozmenenej forme. *Nemzetség* pôvodne zahrňoval v sebe rozvinuté pokrvné vzťahy po mužskej bez ohľadu na spoločenské rozdiely. Od začiatku XIII. storočia, keď ustanovili základné práva šľachtictva, ako živý útvary usmerňoval len pokrvné vzťahy a dedičské právo (šľachtický titul, šľachtický majetok) šľachtictva. V časoch tureckej nadvlády (1526—1685) v kruhu sedliactva dolnozemskej miest, ktoré ostali bez zemepánov, začína preberať podobnú funkciu, takisto v privilegovaných obvodoch čiastočne za šľachtické považovaných (Hajduság 'obvod obývaný s Hajduchmi', Jászkunság 'územie Jasov a Kunov', Székelyföld 'územie obývané so Sikulmi). Po zrušení poddanstva (1848) postupne stráca šľachtické privilégia, titul a charakter zanechať zdediteľný majetok a v tejto dobe začínajú používať tento termín aj v bývalej poddanskej pospolitosti na iných územiach krajiny. S takýmto charakterom bez funkcie sa približuje k inému útvaru, aj k pojmu príbuzenstva, ale nikdy sa s ním nespája úplne.

Ako príbuzenský útvary *had* a *szér* neboli rozšírené v celej krajine. Od XVIII. storo-

čia slovo *had* sa rovnako používa vo význame 'velkorodina', poľažne' príbuzenská skupina malých rodín'. Na rozdiel od pomenovania *nemzetség* výraz *had* sa vzťahuje len na žijúcich, ale tých — podobne ako termín *nemzetség* tiež po vetve mužskej. Útvár *had* riadi aktívnu organizáciu práce, dennú činnosť a takisto rodinný život. Význam má vždy: spoločenstvo s veľkým počtom ľudí, množstvo. Malé rodiny patriace k *had*-u na Alfölde bývajú blízko k sebe a vypomáhajú si v každodennej práci. Takýmto spôsobom ovplyňujú aj štruktúru dediny. Menom toho-ktorého *had*-u často pomenujú jednotlivé časti dediny.

Szer je v podstate aktívnou príbuzenskou jednotkou podobnou *had*-u, avšak viaže sa vždy na určitú časť dediny, patrí k nemu viac malých alebo veľkých rodín. Pre lokalizáciu *szer* v dnešnej maďarčine už nemá význam *spoločenský útvar*, ale zo spoločenského hľadiska označuje pokrvne vyhranenú časť dediny. V juhozápadnom Maďarsku (Őrség, Göcsej) *szer*-y boli tak silné, že jednotnú dedinu rozčlenili na časti, *szer*y sa i priestorove oddelili od seba. Táto formácia u Sikulov má iné meno (maď.: *tízsek* desiatky (Sedmohradsko, Rumunsko). Ich pamiatka na Alfölde nie je už živá (maď.: *szeg* roh, kraj).

Család 'rodina' je aj v Maďarsku základnou jednotkou spoločnosti. Slovo vo význame 'familia' sa používa v maďarčine od XVI. storočia a to namiesto slova *had*. Možno badať, že ku koncu XIX. storočia na určitých miestach sa významove oddelujú od seba tieto pomenovania. Slovo *család* pôvodu slovanského označuje malorodinnú formáciu, slovo *had* povodu ugrofínskeho zas je menom veľkorodinného útvaru. Stredoveká kontinuita veľkorodiny v maďarskej etnografickej a historickej literatúre je otázna. Autor dokazuje, že veľkorodinná formácia po usadení Maďarov nezankla, ale žila ďalej ako taký základný spoločenský útvar, ktorý v storočiach zmien (IX—XIII.) bol zárukou kontinuity kultúry a spoločenstva. Starý útvar sa však od XIII. storočia v určitej miere zmenil, vyvíjajúca sa stavovská spoločnosť a feudálny poriadok ho prispôbili k vlastným záujmom, urobili z neho základnú jednotku platiacu daň a vykonávajúcu služby. Rolnícku veľkorodinu v Maďarsku možno deliť na dva typy. V severnom Maďarsku, u slavónskych Maďarov veľkorodina žije pod jednou strechou, hospodári spolu, rodinné funkcie, hospodárenie riadi a kontroluje hlava rodiny (maď.: *gazda*). Gazdom je vždy najstarší muž (otec, strýc, najstarší brat), prechodne niekedy ich vdova. Od XVIII. storočia na niektorých rýchlejšie sa kapitalizujúcich častiach Veľkej nížiny (medzi Dunajom a Tisou) vyvinul sa iný veľkorodinný typ, tento nežije pod jednou strechou, ale člení sa na malorodinné jednotky, ako to vyžaduje charakter vytvárajúceho sa ťaňáškého usadenia. I táta osobitne žijúca veľkorodina hospodári spolu, slovo *gazdove* rozhoduje i v rodinnom živote a v hospodárení. Tento variant veľkorodiny dokumentuje, že táto jestará formácia, kde vývojový proces bol schopný obnoviť sa a prispôbiť sa ku kapitalistickým pomerom. Popri veľkorodinnej formácii v XVII—XVIII. storočí malá rodina sa stáva veľmi dôležitou. Po zrušení poddanstva buržoázne dedičské právo podporuje zosilňovanie významu malých rodín v sedliackych spoločenstvách, umožní rozšírenie tejto formácie po celej krajine do XX. storočia. Princíp, podľ'a ktorého ženská vetva v rovnakej miere dedí

z nehnuteľnosti v buržoáznych pomeroch, znemožnil presadiť exkluzívne postavenie rodinnej a mužskej vetvy vo vlastníctve a nútenosť spolužitia.

V rezumé vyvodí autor poučenia a umiestni maďarský príbuzenský terminologický systém príbuzenské vzťahy a pokrvné spoločenské formácie do väčšej európskej súvislosti. Robí to so zvláštnym zreteľom na vzťahy ugrofínskych a slovanských národov. Došiel k názoru, že nielen jednotlivé termíny, ale aj celý príbuzenský systém ukazuje spoločné, podstatné znaky. Maďarský príbuzenský systém sa vyvíjal organicky z matriarchálneho genetického systému cez bilaterálny genetický systém až k patriarchálnemu systému. Najstaršie povesti a poviedky ešte zachovávajú v stopách pamiatku matriarchálneho genetického systému, prakticky však medzi Maďarmi, ktorí zaujali vlasť, príbuzenstvo po otcovej vetve bolo už všeobecné a odvtedy je exkluzívne, lebo ho aj stredoveký právny poriadok potvrdil. Príbuzenský terminologický systém bol tak po vetve materskej, ako aj po vetve otcovskej rovnako rozvíjajúci, boli jeden druhému verným obrazom. Príčinou toho je, že najprv sa vyvinuli termíny po materskej vetve (uralské, ugrofínske, ugarské obdobie), potom akoby opozične vytvoril sa podobný vyvinutý systém i na otcovskej vetve. Následkom toho maďarský príbuzenský terminologický systém má charakter deskriptívny a na tom nemenil ani odlišný systém slovanských národov obklupujúcich Maďarov. Menší počet prebratých výrazov nenarušil podstatu systému. Práve preto maďarský príbuzenský terminologický systém sa líši od systému slovanských národov a ukazuje príbuznosť so systémom ugrofínskych národov. Ďalším charakteristickým znakom je osobitné pomenovanie mladšieho brata a mladšej sestry, ako i staršieho brata a staršej sestry (maď.: *öcs* mladší brat, maď.: *húg* mladšia sestra, maď.: *báty* starší brat, maď.: *néne* staršia sestra.)

Maďarská veľkorodina sa líši od slovanského veľkorodinného typu *zadruga* i so svojou spoločenskou funkciou. *Zadruga* ako jednotka sa bezprostredne prispôbuje k pospolitosti a organizácii dedinskej, kým maďarská veľkorodina len pomocou iných útvarov (*had*, *nemzetség*, *szér*) patrí k nim. Súvisí to s tým, že charakter spoločenských útvarov nomádskych kmeňov sa líšil od charakteru formácií Slovanov a ich korene siahajú ešte do spoločnosti obdobia pred založením štátu. Líši sa maďarská veľkorodina i od západoeurópskeho typu *famílie*, ktorá vyrástla z antickej formy. Autor rodinný útvar známy u Germánov (*Grosse Haushaltfamilie*) považuje za formu, ktorá korení v stredovekovom práve a ktorá sa pozmenila v dobe reformácie. S touto formou sa Maďari oboznámili v XVI—XVII. storočí ako zásadou — prostredníctvom puritánskeho prúdu reformácie. V praxi sa však v podstate nezakorenila.

László Szabó

TARTALOM

Bevezetés	5
A magyar rokonsági terminológiai rendszer kialakulása, szerkezeti változásai az urali kortól napjainkig	19
Az urali kor	24
A finnugor kor	29
Az ugor kor	33
Az ősmagyar kor	39
A középkor (ómagyar és középmagyar kor)	50
Az újkor	57
A legújabb kor	64
A nemzetség, a had, a szer és a család mint rokonsági intézmény a XVIII–XIX. században	69
A nemzetség	77
A had és a szer	87
A család	99
Összegezés	113

INHALT

Einleitung	5
Die Entwicklung und die strukturellen Änderungen des Systems der ungarischen Verwandtschaftsterminologie von der uralischen Zeit bis heute	19
Die uralische Zeit	24
Die finnougriſche Zeit	29
Die ugrische Zeit	33
Die altungarische Zeit	39
Das Mittelalter (altungarische und mittelungarische Zeit)	50
Die Neuzeit	57
Die allerneueste Zeit	64
Die Sippe, <i>had</i> , <i>szer</i> und die Familie als Verwandtschaftssystem im 18–19. Jahrhundert	69
Die Sippe	77
<i>Had</i> und <i>szer</i>	87
Die Familie	99
Zusammenfassung	113

OBSAH

Úvod	5
Vývin maďarskej príbuzenskej terminologickej sústavy, jej zmeny v štruktúre od uralskej doby do súčasnosti	19
Uralský vek	24
Ugrofinský vek	29
Ugorský vek	33
Prastaromaďarský vek	39
Stredovek (staromaďarský a stredomaďarský vek)	50

Novovek	57
Najnovší vek	64
Rod, <i>had</i> , <i>szer</i> a rodina ako príbuzenské inštitúcie v 18-19. sto- ročí	69
Rod	77
<i>Had</i> a <i>szer</i>	87
Rodina	99
Resume	113

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität
Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (*Die Parodie auf das Begräbnis*). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (*Tabakanbau der Nyírség*). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (*Friedhöfe in den Dörfern der Aggteleker-Karstgegend*). Debrecen, 1978.

Redakteur:

Zoltán Ujváry

Adresse:

Néprajzi Tanszék
Lehrstuhl für Volkskunde
Lajos Kossuth Universität
DEBRECEN, 10

Pobox 16.

H-4010

Ungarn

80.0020.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen